

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ХАРЬКОВ СЕРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 316

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ «ЛЮДИНА-ТВАРИНА» В СУЧАСНОМУ
СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ**

033 Філософія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **С. В. Харьков**

Науковий керівник: **Кочубей Наталія Василівна,**
доктор філософських наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Харьков С. В. Взаємовідносини «людина-тварина» в сучасному соціокультурному дискурсі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 «Філософія» (03 Гуманітарні науки). – Український державний університет імені Михайла Драгоманов. Київ, 2023.

Проблема взаємовідносин «людина-тварина» історично мала значний вплив на формування культурних норм, етичних підходів та соціальних практик. Від епохи античності до сучасності ці відносини еволюціонували, зазнаючи впливу різних філософських, релігійних та наукових концепцій. У сучасному світі, де екологічні виклики стають все більш актуальними, питання про відносини між людьми та іншими живими істотами набуває нового значення, вимагаючи кардинальних змін.

В результаті аналізу, проведеного в ході дослідження, було з'ясовано, що в аспекті «людина-тварина» найбільш поширеною світоглядною концепцією від часів Античності був антропоцентризм. Тварина від людини в той час відділялась за критеріями відсутності душі, чуттів, почуттів та свідомості, когнітивних функцій. За останні два століття наука повністю спростувала таке розмежування, довівши тим самим суб'єктність тварини. Взаємовідносини між людиною та твариною пройшли значну еволюцію від часів Кам'яної доби до Новітнього часу. Зміни в нашому сприйнятті тварин, які відбулися протягом історії, спіралеподібно розвивались від сприйняття тварини як суб'єкта, конкурента та опонента до безособового обожнення та міфологізації, а далі через розвінчання та знецінення – до використання тварини в якості об'єкту, ресурсу. І тепер вже через наукове пізнання ми є свідками нового етапу суб'єктивізації тварин, коли вони знову сприймаються людиною як розумні та емоційні істоти, партнери, які заслуговують на повагу і захист. Цим пояснюється стрімкий розвиток протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть концепцій благополуччя тварин, прав тварин тощо.

Шосте масове вимирання призводить до жорсткої кризи антропоцентризму, оскільки ця пануюча парадигма через нехтування інтересами природи призвела до швидкого антропогенного скорочення біорізноманіття. В дослідженні з'ясовано, що

на поточний момент погляд людства на взаємовідносини людини і тварини в основному складається з трьох концепцій: класичного антропоцентризму, як найбільш потужного концепту попередніх століть, сучасного антропоцентризму у вигляді антропоморфізації та третього важливого напрямку – екологізму у формах екоцентризму та біоцентризму. В результаті проведеного аналізу доведено, що екологізм виглядає найбільш перспективним напрямком, оскільки заснований на сучасних наукових знаннях та дозволяє гармонійно поєднувати суб'єктність людини, суб'єктність тварини та суб'єктність екосистем, що створює можливість для збереження не лише окремих особин тварин, а і біогеоценозів у їх гармонійній цілісності.

Суб'єктивізація тварин потребує створення нового підрозділу екоантропології – зооантропології, яка має потенціал окремої дисципліни, оскільки на відміну від «об'єкт-суб'єктної» екоантропології є «суб'єкт-суб'єктною», а отже більш багатofакторною.

Завдяки дослідженню історичної динаміки взаємовідносин «людина-тварина» з'ясувано, наскільки глибоко взаємовідносини між людиною та тваринами вкорінені в нашу колективну свідомість, як вони відображають наші цінності, уявлення та переконання, а також наскільки вони змінювались відповідно до екологічних, соціальних та культурних трансформацій. Було виявлено, що наші взаємовідносини з тваринами впливають не лише на тварин, але й на саме людське суспільство. Це охоплює все від нашого самоусвідомлення до питань співіснування з іншими видами на нашій планеті. Було визначено, що розвиток суспільної свідомості, яка бере до уваги екологічні кризи, включаючи шосте масове вимирання тварин, призводить до значної переоцінки нашого ставлення до тварин і природи в цілому. Дедалі більше людей усвідомлюють самоцінність природи і тварин, а також те, що людина – це лише частина біосфери, а не її володар, і що наші дії мають важливі наслідки для інших форм життя на планеті. В цьому контексті, наші вчинки та рішення, як окремих осіб, так і суспільства, мають бути сповнені цим більш інклюзивним і голістичним поглядом на світ, що має знайти своє відображення в освіті, науці та соціокультурній діяльності.

Дослідження розвитку зоопарківської справи дозволило виокремити ключові етапи в історичному розвитку зоопарків: від приватних звіринців до сучасних центрів збереження біорізноманіття, центрів науки та освіти. Вони відображають важливі зміни в сприйнятті тварин та ролі зоопарків в суспільстві. Такий аналіз може бути корисним для формування стратегій розвитку зоопарків в майбутньому, зокрема, з огляду на посилення ролі в збереженні біорізноманіття і впровадження все більш суворих стандартів благополуччя тварин. Також це дає цінний потенціал для наукових досліджень у даній сфері, оскільки окреслюється важливий контекст для розуміння проблем і викликів, які стоять перед сучасними зоопарками.

Сучасні зоопарки відіграють все більш значущу роль у боротьбі з втратою біорізноманіття. Ця роль набуває особливої ваги в контексті шостого масового вимирання.

Комплексний аналіз світоглядних аспектів просвітницької діяльності зоопарків у сфері збереження біорізноманіття доводить, що зоопарки відіграють неоціненну роль у підвищенні обізнаності громадськості про важливість біорізноманіття та необхідність його захисту. Освіта є ключовим інструментом для формування екологічних цінностей та екоосвідомості в суспільстві. Зоопарки мають унікальну можливість забезпечити безпосередній досвід спілкування з дикою природою, що робить їх ефективними платформами для екологічного навчання. Розглянуто дослідження, які демонструють, що відвідування зоопарків може мати довгостроковий позитивний екопросвітницький вплив на людей. Освітні програми та повідомлення зоопарків мають бути спрямовані на розвиток екологічної свідомості та цінностей, які визнають захист біорізноманіття етичним імперативом.

Практичними формами та світоглядними засадами партнерства людей і тварин у зоопарківській діяльності є залучення тварини-асистента до різних форм взаємодії, як-то включення тварин як частини структурованих освітніх програм, залучення тварин до процесів реабілітації або лікування, а також некеровані візити тварин, основною метою яких є надання можливостей для мотивації, освіти або відпочинку.

В Україні впровадження таких практик є досить новим явищем, і термінологія, пов'язана з цими практиками і техніками, ще не повністю встановлена. Важливо

розрізняти терапію з тваринами та інші форми взаємодії людини і тварини, щоб забезпечити чітко і коректно сприйняття цих практик. Пропонується системна українська термінологія, що повністю відповідає англomовному аналогу, а саме: «втручання за допомогою тварин» або «зоозалучення» як аналог «Animal-Assisted Intervention» (AAI), «активність з твариною-асистентом» або «зооактивність» – «Animal-Assisted Activity» (AAA), «навчання з твариною-асистентом» або «зооосвіта» – «Animal-Assisted Education» (AAE), «терапія з твариною-асистентом» або «зоотерапія» – «Animal-Assisted Therapy» (AAT).

Проекти, реалізовані Київським зоопарком, такі як «Зооурок», «Зооарт» та «Зоотерапія», демонструють практичну застосовність цих підходів і важливість прямої взаємодії з тваринами для стимулювання емоційного та соціального розвитку. Незважаючи на їхній успіх, це лише початок дослідження можливостей зоозалучення, а в подальшому необхідні більш глибокі дослідження та широке впровадження цих підходів на практиці.

Проведене дослідження дозволило підтвердити висунуту гіпотезу про те, що значну частку уявлень людей про тварин складають суб'єктивні антропоморфні характеристики. В середньому більше половини названих респондентами якостей, а саме 53,1%, виявились міфічними та не притаманними тваринам. Також підтверджено припущення, що саме антропоморфні уявлення лежать в основі полярно протилежного ставлення до біологічно подібних видів, таких як лев та гієна. В ході дослідження виявлено позитивну тенденцію до зниження рівня антропоморфізації тварин з віком респондентів: від 62,1% у старшого покоління – до 42,5% у молодшого. Це дає підстави для оптимізму щодо можливості подолання антропоцентричного світогляду в суспільстві за умови цілеспрямованої роботи в цьому напрямку.

Антропоморфізація тварин є поширеним явищем, що значною мірою визначає ставлення людини до природного світу. Аналіз букваря для 1-го класу показав, що понад 38% його сторінок містять антропоморфні матеріали про тварин та антропоморфні тваринні зображення. Аналіз переліку найбільш рейтингових дитячих анімаційних фільмів продемонстрував, що 63% найкращих мультфільмів в якості

героїв використовують антропоморфні тваринні персонажі. Така висока частота використання антропоморфних зображень тварин формує спотворене сприйняття дійсності з дитинства.

Наділення тварин людськими рисами та властивостями може призводити до формування хибних уявлень про їхню поведінку, потреби та роль в екосистемах. Окрім невірної підходу до утримання тварин через їх олюднення, великої шкоди, аж до зникнення видів, завдає антропоморфний поділ на «добрих» тварин та тварин «злих», на «корисних» тварин та тварин-«шкідників».

З огляду на загрози, які несе антропоцентризм для збереження біорізноманіття, необхідна системна робота з переорієнтації суспільної свідомості в бік екологічної парадигми для гармонізації відносин людини та природи. Подолання антропоморфізації вимагає комплексного підходу, який передбачає реформування системи освіти, культурну трансформацію та активну просвітницьку діяльність з боку соціокультурних закладів, зокрема зоопарків. Впровадження спеціалізованих освітніх програм, що базуються на даних етології, екології та зоопсихології, сприятиме формуванню наукового світогляду у дітей. Зоопарки відіграють важливу роль у просуванні реалістичного образу тварин через інтерактивні заходи, інформаційні матеріали та використання сучасних медіа. Цифрові платформи відкривають нові можливості для поширення об'єктивної інформації та боротьби зі стереотипами.

Розглянуто екологічні прогнози та наслідки впливу людської діяльності на довкілля. У найгірших сценаріях в XXI столітті відбудеться загибель до 8 млрд населення та занепад цивілізації через екологічний колапс. Міжнародні зусилля щодо запобігання катастрофі виявилися неефективними. При чому найважливішою причиною є антропоцентрична парадигма та світогляд. Зроблено висновок про необхідність зміни ціннісної парадигми: від антропоцентризму до екоцентризму. Це передбачає створення нової теоретичної та практичної філософії, заснованої на принципах екологізму. Потрібні кардинальні зміни в етиці, праві, економіці, політиці та освіті. Лише глобальна світоглядна трансформація дасть можливість зменшити масштаби неминучої екологічної катастрофи та врятувати природу і людство від повного занепаду.

Ключові слова: антропоцентризм, екологізм, взаємовідносини «людина-тварина», суб'єктність тварини, антропоморфізація, зооантропологія, соціокультурна діяльність зоопарків, біоетика, світоглядна трансформація, освіта, культура.

ABSTRACT

Kharkov S. V. Human-Animal Relationships in the Modern Socio-Cultural Discourse. - Qualifying scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 033 «Philosophy» (03 Humanities). - Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University. Kyiv, 2023.

The problem of human-animal relations has historically significantly impacted the formation of cultural norms, ethical approaches and social practices. From antiquity to modern times, these relationships have evolved, influenced by various philosophical, religious, and scientific concepts. In today's world, where environmental challenges are becoming increasingly urgent, the question of the relationship between humans and other living beings is gaining new meaning, requiring fundamental changes.

As a result of the analysis conducted in the course of the study, it was found that in the aspect of " human-animal", the most common worldview concept since ancient times has been anthropocentrism. At that time, animals were distinguished from humans by the criteria of the absence of a soul, senses, feelings and consciousness, and cognitive functions. Over the past two centuries, science has completely refuted this distinction, thus proving the subjectivity of the animal. The relationship between humans and animals has undergone a significant evolution from the Stone Age to the modern era. The changes in our perception of animals that have occurred throughout history have spiralled from the perception of an animal as a subject, competitor and opponent to impersonal deification and mythologisation, and then through debunking and devaluation to the use of an animal as an object, a resource. And now, through scientific knowledge, we are witnessing a new stage in the subjectivisation of animals, when they are once again perceived by humans as intelligent and emotional beings, partners who deserve respect and protection. This explains the rapid

development of the concepts of animal welfare, animal rights, etc. in the second half of the 20th and early 21st centuries.

The sixth mass extinction leads to a severe crisis of anthropocentrism, as this dominant paradigm, due to the neglect of nature's interests, has led to a rapid anthropogenic reduction of biodiversity. The study finds that at the moment, humanity's view of the relationship between humans and animals mainly consists of three concepts: classical anthropocentrism, as the most powerful concept of previous centuries, modern anthropocentrism in the form of anthropomorphisation, and the third important trend - ecocentrism in the forms of ecocentrism and biocentrism. As a result of the analysis, it is proved that ecocentrism looks like the most promising direction, since it is based on modern scientific knowledge and allows for a harmonious combination of human subjectivity, animal subjectivity and ecosystem subjectivity, which creates an opportunity to preserve not only individual animals but also biogeocenoses in their harmonious integrity.

The subjectification of animals requires the creation of a new subdivision of ecoanthropology - zooanthropology, which has the potential of a separate discipline, since, unlike object-subject ecoanthropology, it is subject-subject, and therefore more multifactorial.

Through the study of the historical dynamics of human-animal relations, it has been found out how deeply the relationship between humans and animals is rooted in our collective consciousness, how it reflects our values, perceptions and beliefs, and how it has changed in accordance with environmental, social and cultural transformations. It has been found that our relationship with animals affects not only animals but also human society itself. This covers everything from our self-awareness to the issues of coexistence with other species on our planet. The development of a social consciousness that takes into account environmental crises, including the sixth mass extinction of animals, has been identified as leading to a significant reassessment of our relationship to animals and nature in general. More and more people are realising the intrinsic value of nature and animals, that humans are only part of the biosphere, not its master, and that our actions have important consequences for other forms of life on the planet. In this context, our actions and decisions, both as individuals and as a society, should be informed by this more inclusive and holistic

view of the world, which should be reflected in education, science and socio-cultural activities.

The study of the development of zoo management allowed us to identify key stages in the historical development of zoos: from private menageries to modern centres for biodiversity conservation, science and education. They reflect important changes in the perception of animals and the role of zoos in society. This analysis can be useful for shaping future zoo development strategies, particularly in view of the increasing role of zoos in biodiversity conservation and the implementation of increasingly stringent animal welfare standards. It also offers valuable potential for research in this area, as it provides an important context for understanding the problems and challenges facing modern zoos.

Modern zoos play an increasingly important role in the fight against biodiversity loss. This role is especially important in the context of the sixth mass extinction.

A comprehensive analysis of the ideological aspects of zoo education in the field of biodiversity conservation proves that zoos play an invaluable role in raising public awareness of the importance of biodiversity and the need to protect it. Education is a key tool for shaping environmental values and environmental awareness in society. Zoos have a unique opportunity to provide direct experience with wildlife, which makes them effective platforms for environmental education. The article reviews research that demonstrates that visiting zoos can have a long-term positive environmental education impact on people. The educational programmes and messages of zoos should be aimed at developing environmental awareness and values that recognise the protection of biodiversity as an ethical imperative.

Practical forms and ideological foundations of human-animal partnership in zoo activities include the involvement of animal assistants in various forms of interaction, such as the inclusion of animals as part of structured educational programmes, the involvement of animals in rehabilitation or treatment processes, and unguided animal visits, the main purpose of which is to provide opportunities for motivation, education or recreation.

In Ukraine, the introduction of such practices is a fairly new phenomenon, and the terminology associated with these practices and techniques is not yet fully established. It is important to distinguish between animal-assisted therapy and other forms of human-animal

interaction to ensure that these practices are clearly and correctly understood. We propose a systematic Ukrainian terminology that fully corresponds to the English-language analogue, namely: «втручання за допомогою тварин» or «зоозалучення» as an analogue of «Animal-Assisted Intervention» (AAI), «активність з твариною-асистентом» or «зооактивність» as an analogue of «Animal-Assisted Activity» (AAA), «навчання з твариною-асистентом» or «зооосвіта» as an analogue of "Animal-Assisted Education" (AAE), «терапія з твариною-асистентом» or «зоотерапія» as an analogue of "Animal-Assisted Therapy" (AAT).

The projects implemented by Kyiv Zoo, such as ZooLesson, ZooArt and ZooTherapy, demonstrate the practical applicability of these approaches and the importance of direct interaction with animals to stimulate emotional and social development. Despite their success, this is only the beginning of the study of the possibilities of animal involvement, and more in-depth research and widespread implementation of these approaches in practice are needed in the future.

The study allowed us to confirm the hypothesis that a significant proportion of people's perceptions of animals are subjective anthropomorphic characteristics. On average, more than half of the qualities named by the respondents, namely 53.1%, turned out to be mythical and not inherent in animals. The study also confirms the assumption that anthropomorphic ideas underlie the polar opposite attitude towards biologically similar species such as the lion and the hyena. The study revealed a positive trend towards a decrease in the level of anthropomorphisation of animals with the age of the respondents: from 62.1% in the older generation to 42.5% in the younger. This gives grounds for optimism about the possibility of overcoming the anthropocentric worldview in society, provided that targeted work in this direction is carried out.

The anthropomorphisation of animals is a widespread phenomenon that largely determines human attitudes towards the natural world. An analysis of a primer for the 1st grade showed that more than 38% of its pages contain anthropomorphic materials about animals and anthropomorphic animal images. An analysis of the list of top-rated children's animated films showed that 63% of the best cartoons use anthropomorphic animal characters

as characters. Such a high frequency of anthropomorphic animal images creates a distorted perception of reality from childhood.

Attributing human traits and characteristics to animals can lead to misconceptions about their behaviour, needs and role in ecosystems. In addition to the wrong approach to keeping animals because of their humanisation, the anthropomorphic division of animals into «good» and «evil» animals, into «useful» and «harmful» animals, causes great damage, up to the extinction of species.

In view of the threats posed by anthropocentrism to biodiversity conservation, systematic work is needed to reorient public consciousness towards an ecological paradigm to harmonise relations between humans and nature. Overcoming anthropomorphisation requires a comprehensive approach that includes reforming the education system, cultural transformation, and active educational activities by socio-cultural institutions, including zoos. The introduction of specialised educational programmes based on ethology, ecology and zoopsychology will help to form a scientific mindset in children. Zoos play an important role in promoting a realistic image of animals through interactive events, information materials and the use of modern media. Digital platforms open up new opportunities for disseminating objective information and combating stereotypes.

Environmental forecasts and the consequences of human activity on the environment are considered. In the worst-case scenarios, up to 8 billion people will die in the 21st century and civilisation will decline due to environmental collapse. International efforts to prevent the catastrophe have been ineffective. The most important reason for this is the anthropocentric paradigm and worldview. The author concludes that it is necessary to change the value paradigm: from anthropocentrism to ecocentrism. This implies the creation of a new theoretical and practical philosophy based on the principles of ecology. Fundamental changes are needed in ethics, law, economics, politics and education. Only a global worldview transformation will make it possible to reduce the scale of the inevitable environmental catastrophe and save nature and humanity from complete decline.

Keywords: anthropocentrism, environmentalism, human-animal relations, animal subjectivity, anthropomorphisation, zooanthropology, socio-cultural activities of zoos, bioethics, worldview transformation, education, culture.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у фахових наукових виданнях «Категорія Б»:

1. Харьков С. Еволюція цінностей суспільства в аспекті взаємовідносин «людина-тварина». *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. Вип. 37. С.73-80. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpm.vi37>

2. Харьков С. Еколого-культурний злам, як шанс для порятунку». *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2023. Вип. 45. С. 67-74. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi45>

3. Харьков С. Освітні та соціокультурні аспекти взаємовідносин «людина – тварина». *Вища освіта України*. 2023. №3. С. 28-35. DOI: [https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.3\(90\)](https://doi.org/10.32782/NPU-VOU.2023.3(90))

Статті у закордонних періодичних виданнях:

4. Mazurkevich, O., Tkachenko, V., Kharkov, S., Voropayeva, T., Mosendz, O. Cultural bases of the national system of education: modern tendencies and factors of development. *Amazonia Investiga*. 2022. № 11(53). P. 146-154. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.53.05>

5. Кочубей Н., Харьков С. Взаємодія «Людина-Тварина»: від антропоцентризму до екологізму». *Knowledge, Education, Law, Management*. 2023. № 4 (56). С. 102-110. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.4.16>

6. Rudenko Olga, Kharkov Serhii. Philosophical studies of the future in the context of postmodern knowledge: theory, methodology. *Futurity Philosophy*. 2023. Vol.2 №3. С. 4-16. DOI:10.57125/fp.2023.09.30.01

7. Харьков С. Атомізовані права тварин як остання фаза антропоцентричного знищення природи. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2023. Вип. № 4. С. 38-54. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.4.6>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН «ЛЮДИНА – ТВАРИНА» В ЗАЛОМЛЕННІ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ФІЛОСОФСЬКО- АНТРОПОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	26
1.1. Світоглядна трансформація взаємовідносин «людина-тварина».....	26
1.2. Шосте глобальне вимирання тварин як проблема філософської антропології	51
1.3. Еволюція цінностей суспільства в аспекті взаємовідносин «людина- тварина».....	70
Висновки до першого розділу.....	87
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗООПАРКІВ ЯК ЧИННИК СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДЕЙ І ТВАРИН	90
2.1. Зоопарківська справа: історія та сучасна актуалізація.....	90
2.2. Світоглядні аспекти просвітницької діяльності зоопарків у збереженні природного біорізноманіття.....	103
2.3. Партнерство людей і тварин як чинник світоглядного переосмислення взаємовідносин	121
Висновки до розділу 2	132
РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОГЛЯДНОГО ПІДґРУНТЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН «ЛЮДИНА-ТВАРИНА».....	136
3.1. Дослідження рівня антропоморфізації у ставленні людини до тварини.....	136
3.2. Шляхи подолання антропоморфізації тварин: освіта, культура, соціокультурна діяльність зоопарків	155
3.3. Еколого-культурний перехід як останній шанс для порятунку людини і природи.....	170
Висновки до розділу 3	186
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТКИ	208

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У сучасному соціально-філософському дискурсі, у контексті стрімко наростаючої глобальної екологічної кризи, постає питання глибшого розуміння та переосмислення взаємовідносин між людиною та природою взагалі, та між людиною і твариною зокрема, особливо через швидку втрату видового різноманіття. Новітнє наукове розуміння біологічної, психологічної та когнітивної близькості людей і тварин відкриває нові перспективи щодо зміни статусу тварини у взаєминах з людиною.

Проблема взаємовідносин «людина-тварина» історично мала значний вплив на формування культурних норм, етичних підходів та соціальних практик. Від епохи античності до сучасності ці відносини еволюціонували, зазнаючи впливу різних філософських, релігійних та наукових концепцій. У сучасному світі, де екологічні виклики стають все більш актуальними, питання про відносини між людьми та іншими живими істотами набуває нового значення, вимагаючи кардинальних змін.

Кожні зміни, своєю чергою, потребують рушіїв, і одними з основних рушіїв суспільних змін є соціокультурні заклади: телебачення, музеї, будинки творчості, галереї тощо. Серед них і зоологічні парки, які трансформуються з простих рекреаційних об'єктів у центри збереження біорізноманіття та екологічної освіти. В контексті шостого масового вимирання тварин, стає очевидним, що сучасні взаємовідносини «людина-тварина» потребують переосмислення на рівні філософської рефлексії. Це дослідження дозволяє глибше зануритися у світоглядні, етичні та екологічні аспекти цих взаємовідносин, виходячи за рамки традиційного економізму та антропоцентризму.

Сучасні тенденції свідчать про зміщення фокусу від антропоцентризму до біоцентризму та екоцентризму, що спонукає до переосмислення ролі та функцій наукових, освітніх і соціокультурних установ. Особливо значущі зміни відбуваються у закладах, де проживають тварини, таких як лабораторії, цирку, дельфінарії, зоопарки та інші подібні установи. Важливою тенденцією в цьому контексті є поступова відмова від насильницького утримання тварин у випадках, коли тварини використовуються як об'єкти споживання або розваги.

Торуючи шлях до ЄС, Україна слідує європейським та світовим природоохоронним трендам, зокрема у забороні звіринців та цирків з тваринами, у переосмисленні ролі зоопарків. Відповідно до Конституції Європейської асоціації зоопарків та акваріумів, зоопарки мають бути місцями збереження дикої природи та освітньо-інформаційними центрами. Проте, більшість українських зоопарків на поточний момент не є членами Європейської асоціації зоопарків та акваріумів (ЄАЗА) і не повністю відповідають її стандартам. Частина зоопарків не відповідає навіть положенням Закону України «Про природно-заповідний фонд», а отже не є і зоологічними парками, радше звіринцями чи зоовиставками. Розуміння та виконання зоопарками своєї ролі центрів збереження біорізноманіття, розвиток заповідної справи є надважливими для сталого розвитку України, особливо післявоєнного відновлення.

Дослідження набуває актуальності в контексті трьох ключових аспектів: по-перше, існує гостра потреба у переосмисленні філософських засад взаємовідносин людини та тваринного світу відповідно до справедливого стану і статусу тварин на планеті. По-друге, необхідно реформувати практичну філософію, створивши нові етичні норми взаємодії із тваринами, запропонувати та випробувати нові способи співжиття та співробітництва. По-третє, необхідно переглянути та модернізувати концепцію діяльності зоопарків в Україні, узгоджуючи її з принципами, встановленими ЄАЗА, з акцентом на ефективніше збереження біорізноманіття та сприяння сталому розвитку. Додатково, дослідження висвітлює розширення наукової функції зоопарків, яка трансформується з традиційної зоологічної та ветеринарної ролі у більш широку науково-просвітницьку та філософсько-світоглядну діяльність. Таке розширення перетворює зоопарк у потужний інструмент формування природоохоронного світогляду в суспільстві. Відповідний гуманний, природо- та тваринно-захисний світогляд сприятиме створенню умов для збереження природного середовища та біорізноманіття серед різних соціальних груп нашого суспільства.

Соціальна значущість дослідження взаємовідносин «людина-тварина» підкреслюється широким спектром наукових робіт, кожна з яких висвітлює різні аспекти цієї теми. Розглядаються соціокультурна діяльність зоопарків та різні форми

залучення тварин-асистентів, як-то зоотерапія, зооосвіта, зооактивність. Ці напрямки є свідченням зміни парадигми у частині ставлення до природи, поваги до тварини. Дана діяльність сприяє формуванню нових цінностей, усвідомленню взаємозалежності людини та природи, розвитку екологічної свідомості та пошуку нових прогресивних недискримінуючих способів взаємодії з тваринами.

Вищезгадані аспекти вказують, що висока актуальність даного дослідження полягає не тільки в його теоретичній значущості, але й у практичній важливості для забезпечення гармонійного співіснування людини та тварин у сучасному світі та у майбутньому.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідження взаємовідносин «людина-тварина» - це міждисциплінарна галузь, що відзначається своєю складністю і різноманітністю, зачіпаючи цілу низку видів людської діяльності як практично, так і концептуально. Теоретичне підґрунтя становлять праці з філософської антропології (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен). Важливими для нашого дослідження є напрацювання в галузі когнітивної етології (К. Лоренц, Н. Тинберген), зоопсихології (Б. Левінсон, І. Павлов), поведінкової психології (Б. Скіннер, Е. Толмен).

Взаємовідносини у біномі «людина-тварина» з різних позицій розглядалась такими філософами, як В. Бехтерев, С. Дерябо, І. Кант, Р. Кіркман, О. Леопольд, Л. Макарова, О. Молотов, Т. Нагель, Р. Нозік, Г. Причард, Р. Райдер, Д. Росс, Дж. Роулз, П. Сінгер, Т. Скенлон, Г. Солт, П. Тейлор, М. Хайдеггер, Р. Харісон, А. Швейцер, М. Яніцький, В. Ясвін та ін.

Публікації робіт С. Кларка, П. Сінгера (утилітарний підхід), Т. Рігана та Г. Франсіон (деонтологічний підхід) та інших започаткували дискусії про «права» тварин (Р. Герстхаус, М. Роуландс, М. Мідглі, Б. Роллін); Т. Бошан, Е. Аалтола, О. Орта захищають права тварин з позиції моралі та етики. Р. Райдер, Р. Гаррісон і Б. Брофі вивчали питання використання тварин людьми. Цікавими є підходи Г. Франціоне (прихильник аболюціонізму), Д. Пірса (гедоністичний трансгуманізм), Р. Гарнера (зоопротекціонізм), М. Роуландса (контрактаріанство). Дослідження взаємодії людини та тварини відбувались в контексті трансгуманізму, заснованого

Дж. Хакслі і пізніше розвинутого Дж. Холдейном, Дж. Берналом, О. Степлдоном, М. Мором.

Хоча певні підвалини розуміння неподільної цілісності та цінності екосистем крізь призму біогеохімії, а також відповідальність людства перед екосистемами з філософських позицій розглядав ще І. Вернадський, розвивали з екофілософських позицій М. Кисельов та В. Крисаченко - сучасна українська наука поки не приділяє достатньої уваги питанням взаємин людини і природи, людини і тварини. Окремі аспекти досліджувались в контексті деонтології, філософії права, біоетики, екоетики, педагогіки такими науковцями, як В. Акоюн, В. Андрущенко, В. Борейко, О. Гомілко, Н. Зубченко, Т. Короткий, І. Коробко, В. Кравців, О. Краснокутський, А. Матвійчук, А. Толстоухов, О. Фельдман, М. Хилько, О. Чаплінська та ін.

Отже, наявний значний масив досліджень з різних галузей знань, що становлять важливе підґрунтя для комплексного аналізу взаємозв'язку між людською діяльністю, зокрема функціонуванням зоопарків, та збереженням біорізноманіття. Разом з тим, потребує подальшого вивчення світоглядний аспект цієї проблематики у контексті сучасних екологічних викликів та необхідності гармонізації відносин людини і тварини

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької роботи кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського державного університету імені Михайла Драгоманова й безпосередньо пов'язана з темою «Взаємовідносини «людина-тварина» в сучасному соціокультурному дискурсі», що входить до тематичного плану Науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Стратегії розвитку соціальної згуртованості українського суспільства: соціокультурний та освітній виміри», номер держреєстрації 0120U001014. Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 6 від 27.12.2019 р.).

Мета і завдання дослідження.

Метою дослідження є пошук філософської концепції взаємовідносин людини і тварини, що забезпечить етичне відношення людини до тварини, як до суб'єкта, з розглядом можливих шляхів її практичного внесення у суспільну свідомість.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні дослідницькі *завдання*:

- дослідити наукову еволюцію поглядів на різницю між людиною і твариною та світоглядну трансформацію взаємовідносин «людина-тварина»;
- визначити вплив шостого глобального вимирання тварин на взаємовідносини «людина-тварина» та його філософські аспекти;
- розглянути еволюцію цінностей суспільства щодо взаємовідносин «людина-тварина»;
- провести ретроспективний аналіз розвитку зоопарківської справи та з'ясувати сучасну роль зоопарків у глобальних процесах збереження біорізноманіття та освіти, аналізуючи їх внесок у формування екологічної свідомості та розуміння значення біорізноманіття;
- проаналізувати просвітницьку діяльність зоопарків та її світоглядний вплив на суспільство;
- дослідити практичні форми та світоглядні засади партнерства людей і тварин у зоопарківській діяльності;
- дослідити рівень антропоморфізації у ставленні людини до тварини та її негативний вплив на паттерни поведінки людини, що впливають на благополуччя тварин;
- розглянути шляхи подолання антропоморфізації тварин як певної світоглядної установки, що детермінує соціокультурні моделі поведінки людини;
- розглянути еколого-культурний перехід як можливість порятунку людини і природи.

Об'єктом дослідження є взаємовідносини людини і тварини.

Предметом дослідження є еволюція статусу тварини у взаємовідносинах «людина-тварина» та сучасні чинники соціокультурної трансформації цих взаємовідносин.

Методологічні основи дослідження. Методологія дослідження, спрямованого на аналіз соціокультурних вимірів взаємодії людини та тварини, заснована на використанні інтердисциплінарного комплексного підходу, який поєднує елементи філософії, екології та соціології для вивчення антропоморфізації як важливого чинника формування світогляду і поведінки людей щодо збереження тваринного світу. Методологічним припущенням є те, що антропоморфні уявлення глибоко вкорінені у масовій свідомості та істотно впливають на реальну взаємодію між людьми і дикими тваринами.

Методи ретроспективного аналізу та принцип історизму дозволив простежити еволюцію світоглядних уявлень щодо відносин людина-тварина в різних історичних епохах та культурах. Принцип об'єктивності забезпечив неупереджений підхід до аналізу як позитивних, так і негативних аспектів цих відносин.

Дослідження рівня антропоморфізації у ставленні людини до тварин базується на міждисциплінарному комплексному підході з використанням як загальнонаукових, так і конкретнонаукових принципів та методів пізнання. Зокрема, використовуються принципи науковості, об'єктивності, системності. В дослідженні застосовуються методи аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, інтерпретації, концептуалізації, а також соціологічні, статистичні методи. Контент-аналіз підручників, художньої літератури та мультиплікаційних фільмів для дітей на предмет наявності антропоморфних образів тварин, дозволив оцінити масштаб поширення антропоморфних уявлень серед дітей.

Соціологічне опитування різних вікових і соціальних груп використовувалось з метою виявлення рівня антропоморфізації у сприйнятті тварин. Експеримент будувався на зіставленні описів біологічно близьких видів тварин (наприклад, лева і гієни). Це дозволило виявити суб'єктивність у ставленні до різних видів на основі антропоморфних проєкцій. Аналіз випадків взаємодії людей з дикими тваринами на основі публікацій у ЗМІ дозволив оцінити вплив антропоморфізації на реальну поведінку людей.

Для оцінки ролі зоопарків у формуванні сучасного ставлення до тварин використано системний підхід, що дозволило розглянути зоопарки як цілісні

соціокультурні системи. Також застосовано SWOT-аналіз для визначення сильних і слабких сторін зоопарків, можливостей та загроз у контексті їх впливу на процеси трансформації світогляду щодо відносин «людина-тварина».

Наукова новизна дослідження: на основі здійсненого аналізу запропоновано розглядати взаємовідносини «людина-тварина» як суб'єкт-суб'єктні у контексті нового напрямку наукових досліджень – зооантропології.

Наукова новизна розкривається в наступних положеннях, які виносяться на захист:

Вперше:

- представлено підхід до концепції прав тварин, який виходить за рамки традиційного антропоморфізму і зосереджується на цілісному захисті екосистем і біологічних спільнот. Специфічний акцент дослідження полягає у використанні даного підходу для формулювання нової концепції прав тварин з огляду на їхнє значення для екосистем, в яких вони функціонують, підкреслюючи важливість збереження цілісних природних спільнот, на противагу антропоцентричному підходу що враховує індивідуальну схожість з людиною;

- запропоновано створення нового підрозділу екоантропології – зооантропології. Екологічна антропологія на разі вже зосереджена на взаємодії людини з природою. Однак при цьому тваринний фактор впливу на культуру враховується побічно. У міру нагромадження і систематизації знання про взаємини людини і тварини, як двох суб'єктів така «суб'єкт-суб'єктна» зооантропологія вийде за рамки «об'єкт-суб'єктної» екоантропології, ставши з часом окремим науковим напрямом, що розкриває і пояснює етичні, психологічні, біологічні, соціальні та інші підґрунтя взаємин людини в тварини;

- розкривається соціокультурне значення діяльності зоопарків у глобальних процесах збереження біорізноманіття та в освіті, на прикладі освітніх, просвітницьких, середовищезбережувальних практик Київського зоопарку. На основі аналізу історичної еволюції зоопарків від простих експозиційних просторів до сучасних центрів збереження біорізноманіття, доведено, що зоопарки є ключовими соціокультурними інституціями у формуванні екологічної свідомості та розумінні

значення біорізноманіття. Через інтерактивні освітні програми та науково-дослідницьку діяльність, вони сприяють формуванню етичного ставлення до природи, зміцнюючи взаємозв'язок між людиною та біологічним світом. Сучасні соціокультурні практики Київського зоопарку являють собою приклад нових взаємин людини і тварини, де тварина з ресурсу та об'єкту перетворюється на суб'єкт, добровільного партнера людини. У зв'язку із відсутністю систематизованої української термінології у сфері зоозалучення, де відбувається взаємодія людини і тварини-асистента, пропонується нова українська адаптація відповідної англомовної термінології;

- на основі проведеного дослідження рівня антропоморфізації у ставленні пересічної людини до тварини продемонстровано ступінь нерозуміння тварин людьми та масштаб підміни правильного наукового розуміння хибними міфологічними уявленнями, сформованими існуючим інформаційним середовищем;

- на основі дослідження стану антропоморфізації частини освітніх та соціокультурних процесів підтверджена їхня антинаукова деформаційна спрямованість на світогляд людини у питанні взаємин «людина-тварина» та розумінні реальної сутності тварин.

Уточнено:

- уявлення про антропоцентризм та його вплив на взаємовідносини «людина-тварина». У контексті аналізу розвитку антропоцентризму, розкрито генезу трансформацій парадигми відносин «людина- тварина» – від переважно експлуатативного підходу до сприйняття тварин як суб'єктів із власними правами. Зміна світогляду в напрямку більш екологічно сфокусованих та етичних підходів відображає поступове визнання суб'єктності тварин. Висвітлено важливість інтеграції гуманістичних та екологічних принципів у відносинах з тваринами, що розглядаються як невід'ємна частина екосистеми та співіснуючих із людиною суб'єктів.

- відсутність якісної різниці між людиною і твариною з позицій сучасної науки. Дослідженнями у сфері біології, медицини, етології та психології доведено, що тварини мають власні відчуття, почуття та когнітивні здібності, наявність яких, своєю

чергою, зумовлює їхню суб'єктність, біологічно властиву тваринам так само, як і людям.

Дістало подальшого розвитку:

- розуміння антропоморфізації тварин та її вплив на світоглядні парадигми.

Дослідження показує, як антропоморфізація впливає на міжвидову взаємодію, формуючи світоглядні переконання, які впливають на етичну поведінку людей стосовно тварин. Встановлено прямий зв'язок антропоцентризму та антропоморфізації, як його невід'ємної частини. Висвітлено необхідність переосмислення парадигми антропоцентризму у бік глибшого розуміння взаємозв'язку людини з природним світом;

- дослідження впливу домінуючої антропоцентричної парадигми, яка обмежує можливості для прийняття дієвих рішень в інтересах сталого розвитку. На основі проведеного аналізу обґрунтовано необхідність зміни ціннісних засад суспільства в напрямку екоцентризму для подолання наявних світоглядних бар'єрів та вироблення ефективної стратегії виходу з глобальної екологічної кризи.

Теоретичне значення дисертації. Теоретичне значення даного дослідження полягає у фундаментальному аналізі еволюції відносин «людина – тварина», особливо у контексті зоопарківської справи. Дослідження розкриває зміну світоглядних настанов людства щодо тварин, від прадавнього поклоніння та полювання до сучасного усвідомлення їх як істот з власною свідомістю. Важливим є аналіз ролі зоопарків у соціокультурному розвитку суспільства та їх вплив на формування людського ставлення до біорізноманіття.

Дослідження вносить вклад у філософську антропологію, соціальну філософію, філософію освіти, підкреслюючи необхідність інтеграції етичних норм у відносини людей із тваринним світом. Дозволяє глибше зрозуміти, як історичні, культурні, етичні та соціальні зміни впливають на сприйняття та взаємодію з тваринами. Ця робота продовжує шлях руйнації антропоцентричної парадигми та стимулює пошуки концепцій більш справедливих до тварин та безпечних для планетарного біорізноманіття. Особливу увагу приділено впливу зоопарків як освітніх і культурних

інституцій, які сприяють розвитку свідомого ставлення до природи, її охорони та збереження.

Теоретичне значення дослідження також виявляється у впливі на формування глобальної екологічної свідомості та на розробку політики у сфері охорони природи, а також у взаємовідносинах людини та тварини. Воно висвітлює важливість гармонійного співіснування людини та природи, а також роль науки, культури та освіти у формуванні відповідального ставлення до довкілля. Таким чином, дослідження сприяє розширенню горизонтів філософії освіти та екології, забезпечуючи підґрунтя для подальших наукових досліджень у цій галузі.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення отриманих результатів дослідження ролі та впливу зоопарків у сучасному суспільстві, особливо у контексті збереження біорізноманіття та формування екологічної свідомості, є вагомим та має безпосередній вплив на розробку та впровадження стратегій у сфері освіти, охорони природи та розвитку екологічної культури. Результати дослідження пропонують конкретні рекомендації щодо підвищення ефективності діяльності зоопарків, що відповідають сучасним вимогам збереження біорізноманіття та екологічних викликів, з якими стикається людство. На практичному рівні дослідження надає важливі вказівки щодо змісту та методів екологічної освіти, спрямованих на формування у громадськості відповідального ставлення до природи та усвідомлення необхідності збереження біорізноманіття. Рекомендується інтегрувати в освітні програми, особливо у школах та університетах, не тільки знання про значення та функції біорізноманіття, але й практичні аспекти, такі як розвиток екологічної свідомості та сприяння активній участі у захисті природи.

Враховуючи зростаючу роль глобалізації та екологічних викликів, дослідження також вказує на необхідність адаптації екологічної освіти та практик зоопарків до глобальних тенденцій. Це включає інтеграцію міжнародних екологічних перспектив та стандартів у діяльність зоопарків, підкреслюючи важливість розуміння глобальної відповідальності за збереження природи та біорізноманіття. Такий підхід сприяє формуванню глобальної екологічної свідомості та готує громадськість до ефективної

участі у вирішенні екологічних проблем. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані під час викладання таких навчальних дисциплін: філософія, філософська антропологія, екологічна філософія, етика тощо.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертаційній роботі положення та висновки отримані в ході самостійного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на методичних семінарах та засіданнях кафедри менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Українського університету імені Михайла Драгоманова і оприлюднені на наступних наукових конференціях:

I Міжнародна науково-практична конференція «Анімалотерапія в контексті розвитку сучасних методів комплексної реабілітації», НПУ, Київ-2019.

Міжнародна науково-практична конференція «Виконання Україною міжнародних зобов'язань з охорони довкілля крізь призму угоди про асоціацію з ЄС», КІМО, Київ-2019.

VII Національний конгрес з біоетики, НАМНУ, Київ-2019.

Міжнародна конференція «Сучасні виміри соціокультурної діяльності». НПУ, Київ-2020.

X Міжнародна науково-практична конференція «Антропологічні виміри філософських досліджень», ДНУЗТ, Дніпро-2021.

Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісно-орієнтований сталий розвиток освіти: уроки ЄС для України», НПУ, Київ-2021.

Міжнародна науково-практична конференція «Українська освіта: аксіологія європейського вибору», НПУ, Київ-2021.

Онлайн-вебінар «Використання альтернативних терапій для відновлення здоров'я населення в умовах війни» Науково-методичний Центр Вищої та Фахової Передвищої Освіти.

Проекти. Було створено 6 постійно діючих успішних проєктів із зоозалучення на базі Київського зоологічного парку, НДСЛ «Охматдит», КП «Київський міський клінічний госпіталь ветеранів війни».

Публікації. Основні положення та висновки дослідження знайшли відображення у 7 наукових публікаціях, з них 3 статті у закордонних наукових періодичних виданнях з філософських наук, 4 статей – у наукових фахових виданнях України, а також 10 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також поставленою метою і завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, що включають у себе дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 209 сторінок, з них 179 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 15 сторінок і налічує 166 найменувань. Робота має три додатки з сімома графіками, які розміщені на двох сторінках.

РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ВЗАЄМВІДНОСИН «ЛЮДИНА – ТВАРИНА» В ЗАЛОМЛЕННІ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ФІЛОСОФСЬКО- АНТРОПОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

1.1. Світоглядна трансформація взаємовідносин «людина-тварина»

Світоглядна трансформація взаємовідносин «людина-тварина» відкриває актуальний дискурс у контексті сучасної філософії, зосереджений на аналізі динаміки ставлення людства до тваринного світу. Вона зосереджується на значущих етичних, філософських та соціальних перетвореннях, які стосуються статусу тварин у нашому суспільстві, а також визначення відповідних норм поведінки людей відносно тварин. Різноманітні підходи, такі як утилітаризм, деонтологія, етика доброчесності та трансгуманізм, висвітлюють складність цих відносин та представляють різні аргументи та теоретичні основи.

Поняття «сучасність» ми будемо визначати у критеріях життя теперішнього мешканця: від часу самоусвідомлення настарішого та ще живого представника суспільства – до поточного моменту. Тобто, поняття сучасності охоплюватиме другу половину ХХ – першу чверть ХХІ століть.

На наш погляд, дослідження історії розвитку ставлення до тварин в контексті взаємовідносин «людина - тварина» є вкрай доцільним. Тому наше завдання полягає в тому, щоб висвітлити ключові аспекти трансформації світогляду стосовно цих взаємовідносин, здійснивши аналітичний огляд основних філософських підходів до цієї теми та оцінивши їх вплив на формування нашої поведінки відносно тварин.

Від початку історії людства, взаємовідносини між людиною і твариною можна розглянути через призму трьох основних форм: самозахист/полювання, поклоніння та використання.

Взаємовідносини самозахист/полювання виникають на екологічному ґрунті та мають для людини і тварини однакову єдину мету – виживання. Певна симетрія чи навіть умовна справедливість таких стосунків була пов'язана із тим, що людина була для одних тварин хижак, а для інших – здобиччю. Додаткової, так би мовити,

справедливості стосункам додавав тогочасний рівень інтелектуально-технологічного розвитку людини, який з одного боку вже забезпечував їй можливість опору та нападу із примітивними знаряддями та зброєю, а з іншого не надавав людині суттєвої переваги над тваринами, вимагаючи остраху і поваги як до хижих левів, так і до травоїдних бізонів чи мамонтів. Таке рівноправне протиборство на виживання згодом згасає у міру поступу технологічного прогресу. У сучасному світі випадки самозахисту від тварин зустрічаються зрідка, так само, як і полювання вже не є масовим явищем, що забезпечує виживання людських племен. Крім того, технічний прогрес із його оптичними прицілами, інфрачервоними датчиками, GPS-навігаторами, приладами нічного бачення, квадрокоптерами, автомобілями та стрілецькою зброєю, що здатна вразити на кілометрових відстанях, перетворив полювання із конкурентного змагання до безпечної для людини розваги з наперед визначеним летальним результатом для тварини. Отже відносини самозахист/полювання з одного боку, перестали бути масовими, а з другого, втратили свої основні початкові властивості.

Поклоніння тваринам виникло пізніше, оскільки вимагало більш високого рівня інтелектуального розвитку. Це пояснюється потребою людини в пошуку пояснень для різних феноменів, які вона спостерігає у своєму середовищі. Поклоніння тваринам може набувати різних форм і мати різні назви, такі як зоолатрія (грецьк.), теротеїзм (давн.грецьк.), анімалізм (лат.). Український природоохоронець та екофілософ В. Е. Борейко виокремлює кілька «біологічних» напрямків поклоніння:

- 1) використання тваринних та рослинних тотемів;
- 2) поклоніння духам-господарям та духам-покровителям тварин/рослин;
- 3) культ предків, перероджених у тварин або рослини;
- 4) поклоніння окремим священним тваринам та рослинам [9].

Сьогодні поклоніння тваринам не є загальноприйнятим феноменом, хоча й досі зустрічається в окремих країнах Азії та Африки. Також існують і форми непрямой зоолатрії, як, наприклад, світоглядно-етичний принцип «ахімси», що означає не завдання болю, шкоди або зла будь-якій живій істоті та відповідний до цього спосіб життя. Принцип «ахімси» присутній не тільки в індуїзмі, але й в буддизмі та

джайнізмі, та розповсюджується не лише на людей, але й на всю живу природу, відповідно до «традиційних уявлень про єдність живого, відсутність розмежувань між твариною, рослинністю, світом природи і людиною» [12].

Це не стільки про поклоніння конкретним видам тварин чи їх образам, скільки про пошану життю в цілому, схожу на ту, що обстоює А. Швейцер. Варто відзначити, що подібні концепції мають глибокі корені і їх можна знайти у давніх традиціях, наприклад таких, як даосизм, синтоїзм та анімізм, які ґрунтуються на уявленнях про мандрівних духів, світовий порядок і всесвітню єдність всього живого.

Що стосується теми нашого філософського дослідження, одним з ключових питань є розуміння суб'єктності тварини в контексті людського сприйняття. Тільки визнавши тварину суб'єктом, ми можемо враховувати її потреби в наших взаємовідносинах. Всі інші види відносин, що базуються на схемі «суб'єкт-об'єкт», не вимагають від суб'єкта (у цьому випадку – людини) визнавати та уважати реальні потреби тварини, так само, як ми не враховуємо потреби каменю або калюжі на нашому шляху.

В контексті нашого дослідження важливим є уточнення поняття «суб'єкт». Термін «суб'єкт» у філософії має глибоке значення. Згідно з визначенням, наданим у філософському енциклопедичному словнику, «суб'єкт», у широкому розумінні, можна розглядати як індивідуальну особу, групу або суспільство в цілому, що здійснює активність, метою якої є практична трансформація матеріальної реальності, а також теоретичне та духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності [44, с. 613]. Незмінними характеристиками суб'єкта будуть предметність, свідомість, активність та воля, які відіграють ключову роль у його взаємодії з оточуючим світом [44, с. 613].

Сучасна філософія пояснює «суб'єкт» як джерело цілеспрямованої активності, що може бути пізнавальною, практичною або творчою [42, с. 8]. Отже йдеться про особу чи групу осіб, які ведуть свідому цілеспрямовану предметну активність, і в разі прямого чи опосередкованого контакту таких суб'єктів виникає майже незчислена кількість варіантів розвитку подій та наслідків.

Об'єкти, в той же час, діють відповідно до визначених принципів і природних законів, оскільки вони не мають власної волі або свідомості. Наступний аналіз

зосереджується на об'єктах, які є такими за своєю природою, а не через інтереси дослідника. Прогнозування стану об'єкта вимагає знання певних законів фізики, хімії та астрономії. Однак, прогнозування стану суб'єкта, відповідно до його власних законів, вимагає більш глибокого розуміння, що включає осмислення і розуміння його потреб, міркувань, цілей та волі. Суб'єкт, відмінно від об'єкта, має власну волю та свідомість, які впливають на його дії та взаємодії. Отже, розуміння суб'єкта вимагає знань, що виходять за рамки природничих наук, адже включають сфери психології, соціології та інших гуманітарних наук.

Спираючись на ці визначення, ми можемо з'ясувати, якими ж були взаємовідносини «людина-тварина» в первісно-общинний період, тобто у час коли вони зводились переважно до самозахисту/полювання. І на наш погляд, у цей історичний період, конкретні представники дикої фауни, такі як печерні ведмеді, мамонти або шаблезубі тигри, неминуче виступали в ролі суб'єктів для будь-якого конкретного члена племені. Вочевидь, їхні дії доводилось вивчати і прогнозувати, враховуючи не лише видові особливості, а й особистий характер, внутрішні мотиви та ініціативу. Адже поведінка одного печерного лева могла суттєво відрізнитись від поведінки іншого, що було пов'язано із віком та накопиченим життєвим досвідом, історією попередніх зіткнень з приматами та людиною зокрема, із темпераментом та когнітивними здібностями. Людина, своєю чергою, зобов'язана була розробляти стратегії самозахисту, які б включали в себе не лише урахування більш-менш стандартної видової природи тварин, але й її персональну оперативну реакцію.

Вплив різних об'єктів та явищ, таких як дощ або холод, людина нівелювала за допомогою проживання в печерах, будівництва житла, виготовлення одягу і підтримання вогнища. В той же час, взаємодія з хижакми, що полюють на людину, та жертвами, на яких людина полює сама, завжди була унікальною, оскільки тварини могли навчитися уникати пасток, розробити ефективні стратегії боротьби проти зброї людини, або навіть подолати страх вогню. До речі, і полювання на великих травоядних, таких як бізони або мамонти, через їхню суб'єктність, несло в собі потенційну небезпеку для людини, потребувало врахування поточного морально-фізичного стану тварин та індивідуальних особливостей членів стада, особливо

вожака. Таким чином, можна зробити висновок, що взаємовідносини між людиною та твариною у давні часи були суб'єкт-суб'єктними.

Розглядаючи взаємовідносини поклоніння, можна припустити, що тварина, стаючи об'єктом поклоніння, набуває суб'єктності, оскільки вона наділяється антропоморфними суб'єктними рисами. Однак, на справді в цьому випадку псевдосуб'єктом стає не реальна тварина, а її міфологізований образ, створений людською уявою. В дійсності, людина в ті давні часи вступала в діалог не з іншим суб'єктом, а з продуктом свого розуму, власної фантазії. Це особистий монолог людини щодо об'єкта (тварини). Ззовні цей процес схожий на діалог маріонетника з його лялькою або дитини з уявним другом. Таким чином, взаємовідносини поклоніння є односторонніми, антропогенними, хоча і підсвідомо замаскованими під взаємодію. Відповідно, взаємовідносини поклоніння слід віднести до суб'єкт-об'єктних.

В Давній Греції спостерігається перехід від натурфілософських пошуків до усвідомленого антропоцентризму, який можна охарактеризувати, як «постійне співставлення природи з людиною, природних об'єктів – з людським тілом як ідеалом; навіть богів греки уявляли собі в людському образі, тому що не знаходили більш довершеної форми» [9, с. 20]. Людина стає мірою всього і вершиною природи. В такому контексті, тварини, так само як і вся природа, стають засобом задоволення потреб центру світу – людини. Навіть ті філософські школи, що пропагували вегетаріанство, як Піфагор і його учні, обґрунтовували свою пошану тим, що душі людей переселяються в тварин після смерті [41, с. 293].

Таким чином, тварини стають безвільними контейнерами, оболонкою для людських душ, а також фізичним ресурсом, що може бути використаний для задоволення різноманітних побутових потреб людини. Це охоплює використання домашніх та диких тварин для приготування їжі, виробництва одягу, взуття, предметів побуту, прикрас тощо. Так були остаточно встановлені суб'єкт-об'єктні відносини між людиною і твариною, які в нашому дослідженні маркуються - *використання*. Безумовно, вони існували і в більш давні часи, але лише в Давній Греції вони отримали потужну філософську підтримку. Філософія Давнього Риму

була продовженням давньогрецької, тому її антропоцентрична орієнтація не дивує. Однак, ми не знаходимо згадок про суб'єкт-суб'єктні відносини з тваринами і в інших цивілізаціях того періоду: Давній Єгипет, Месопотамія, Давній Китай, Ольмеки, Майя тощо. Взаємодія з тваринами обмежується зазначеними вище «суб'єкт-об'єктними» підходами використання та поклоніння.

У часи Середньовіччя антропоцентризм поступається теоцентризму, витіснивши згодом зоолатрію (поклоніння тваринам). Позиція тварини при цьому залишилася на рівні засобу задоволення потреб людини – використання. Адже і Старий Заповіт, який є основою трьох найпоширеніших авраамістичних релігій того часу (християнство, іслам та юдаїзм), чітко підкреслював: «І ляк перед вами, і страх перед вами буде між усією звіриною землі, і між усім птаством небесним, між усім, чим роїться земля, і між усіма рибами моря. У ваші руки віддані вони. Усе, що плазує, що живе воно, буде вам на їжу. Як зелену ярину Я віддав вам усе». [9, Буття 9:2,3].

Таким чином, у Середньовіччі питання діалогу з тваринами з порядку денного зникло взагалі, навіть на рівні антропоморфного псевдосуб'єкту поклоніння. «Середньовічна філософія вищою реальністю вважала не природу, як антична, а персоніфіковане духовне начало – Бога» [9, с. 20].

Варто відзначити, що в історії культур Давнього Світу та Середньовіччя існували окремі філософи та проповідники, які пропагували милосердне ставлення до тварин. Серед них були Плутарх та Піфагор, Овідій та Сенека, Будда та Святий Франциск Ассизький. Однак, в жодному з цих випадків не йшлося про рівноправність людини і тварини, а лише про господарську відповідальність, запобігання жорстокості та правильне формування особистісних якостей людини. Адже людина, вихована в жорстокому ставленні до тварин, може бути небезпечною для людського суспільства, що було первинним для філософів тих часів. Аналогічно, для більшості східних вчень, таких як індуїзм, буддизм, джайнізм, питання милосердя до тварин – це чисто питання очищення власної карми або особистої відповідальності перед Богом [51].

Як зазначає український вчений В. Гріщенко: «Я взагалі сумніваюся, що якась релігія може бути екоцентричною. Це – соціальний інститут. У центрі кожної з них

так чи інакше є людина. Мета релігії – порятунок людини чи її душі. Тільки шляхи до цього пропонуються різні» [18, с. 13]. Цитата В. Гріщенка висвітлює важливий погляд на природу релігії та її роль в соціальному контексті. Він висловлює сумніви щодо того, чи може будь-яка релігія, завжди фокусуючись на людському елементі, ставити природу та екологію в центр своєї доктрини. Релігійні моральні вчення, духовні практики або ритуали своєю кінцевою метою завжди мають духовне або духовно-тілесне благополуччя людини. Цей погляд, однак, не означає, що релігії не мають важливої ролі в питаннях формування ставлення до природи і тварин, як вторинних цілей.

Варто згадати про цікаві винятки у загальному об'єктному сприйнятті тварин в Середньовічну добу, зокрема, про випадки судових процесів над тваринами, які видаються нам дивними та курйозними. Вони мали місце в Середньовічній Європі, переважно у Франції. Під час цих судів тварину розглядали як обвинувачену за вчинення злочину на основі її власного злого наміру, тобто власної волі. Ці рідкісні випадки особливі тим, що вони, за сутністю, протирічили біблійним канонам, згідно з якими лише людина, обдарована безсмертною душею, несе відповідальність за свої дії. Усі тварини, створені для використання людиною, не мають безсмертної душі і божественної подоби, і навіть їхнє тіло відрізняється від людського: «не кожне тіло однакове тіло, але ж інше в людей, та інше тіло в скотини, та інше тіло в пташок, та інше у риб» [5, 1-е до коринтян 15:39]. Схоже, що ці поодинокі судові процеси були першими зафіксованими випадками ставлення людей до тварин як до суб'єктів в Європейській цивілізації, хоча це і мало для підсудних лише трагічні наслідки.

Ренесанс був періодом, коли людство знову захоплювалося собою, адже людина «перебирала» на себе властивості Бога, детально виписані схоластиком. Антропоцентризм у епоху Відродження та Нового часу підноситься майже до релігійного рівня, проходячи через філософію Шопенгауера, Ф. Ніцше, екзистенціалізм С. К'єркегора. У широкому сенсі, до антропоцентричних вчень, які звеличують людину і людське суспільство як найбільші цінності, можна віднести кантіанство з їх відмовою тваринам у наявності власної волі, і марксизм, де історію творить лише людина (людське суспільство), адже, за марксизмом, «історія - ніщо

інше, як діяльність людини, що переслідує свої власні цілі» [30, с. 102]. І далі ми читаємо, що в усій людській предметній діяльності «суб'єкт – людство, і об'єкт – природа» [29, с. 29]. В доробку найвідоміших філософів тих часів немає жодного натяку на те, що стосунки людини та тварини можуть бути суб'єкт-суб'єктними, ігноруючи перші наукові підтвердження фізіологічної та культурної суб'єктності тварин.

Отже, враховуючи, що антропоморфізація у формі поклоніння є насправді внутрішнім діалогом людини (спілкуванням з власними думками), а не з тваринами як суб'єктами, можемо зробити припущення, що від часів Античності і до кінця Нового часу тварини в світогляді людства не мали суб'єктності. Зокрема, в Західній цивілізації за останні 3 століття тварини розглядалися як бездуховні живі машини. У своїй «Дискурсії про метод» Декарт висловлює такий висновок зі своїх досліджень тварин: «якби існували такі машини, які мали б органи й зовнішню фігуру мавпи чи якоїсь іншої тварини, позбавленої рації, то ми не мали б жодного засобу розпізнати, що вони – не цілковито тієї ж природи, що й ці тварини» [19, с. 83]. Відповідно до його суджень, природа в них діє згідно з розташуванням їх органів, подібно до того, як годинник, який складається лише з коліс і пружин, точніше показує і вимірює час [19, с. 85]. Декарт в своїй «Дискурсії про метод» повністю відкидає існування у тварин двох субстанцій: душі і розуму. Очевидно, що питання про суб'єкт-суб'єктні відносини з бездушними та позбавленими розуму «машинами» не мало жодного сенсу.

Проте, відкинувши суб'єктність тварин через свої помилкові висновки, Декарт зробив перший крок у науковому вивченні розуму та відчуттів тварин, що знаменувало початок нової епохи – епохи наукового підтвердження суб'єктності тварин.

Чарльз Дарвін у 1871 році зробив значний крок, опублікувавши працю «Походження людини та статевий добір», де порівнював «душевні здібності» людей і тварин. Під час своїх роздумів він прийшов до простої та логічної думки: «так як людина володіє органами почуттів, однаковими з нижчими тваринами, то і основні мотиви її повинні бути однакові» [71, с. 44]. Дарвін підкріплював свої міркування про

відчуття тварин практичним досвідом, наголошуючи на тому, що «нижчі тварини реагують подібно до нас на ті самі збудження» [71, с. 46]. Досліджуючи розумові можливості, він робить наступний висновок: «не підлягає сумніву, що тварини зберігають свою розумову індивідуальність» [71, с. 57]. Резюмуючи другу і третю глави, присвячені порівнянню людей і тварин, Дарвін зробив революційну заяву: «Якою б великою не була розумова відмінність між людиною та вищими тваринами, вона кількісна тільки, а не якісна» [71, с. 88]. Розширюючи діапазон критеріїв порівнянь, він наголосив, що: «почуття і враження, різні відчуття і здібності, як любов, пам'ять, увага, цікавість, наслідування, розум тощо, якими пишається людина, можуть бути знайдені в зачатку або добре розвиненому стані в нижчих тварин» [71, с. 88].

Як вже зазначалось, в окремих релігіях та в роздумах окремих філософів попередніх часів можна зустріти тези про рівність усього живого, але унікальність і надважливість тверджень Ч. Дарвіна – у їхній науковості.

Варто вказати, що вчені такі як Дарвін та Декарт підкреслювали проблематичність визначення інтелектуального («душевного») рівня розвитку тварин через відсутність чіткої комунікації з людиною, яку могла б надати мова. Без можливості почути пояснення від тварин, залишалось орієнтуватись на інші їхні видимі реакції. Отже, відтоді основний фокус дослідження когнітивних здібностей та характеристик тварин зосереджується на вивченні поведінки тварин в різних ситуаціях. У 1913 році, Джон Вотсон прочитав у Нью-Йорку лекцію-маніфест під назвою «Психологія з точки зору бігевіориста», тим самим ініціюючи новий науковий напрямок - бігевіоризм. Впроваджуючи нові психологічні концепції, такі як «стимул-реакція», «формування навичок», «інтеграція навичок», Вотсон закликав перейти від суб'єктивних факторів, які були основними в попередніх дослідженнях та інтерпретаціях, до об'єктивних наукових даних. Вотсон прагнув розвинути об'єктивну наукову психологію, яка б замість зосередження на більш абстрактному філософському понятті «свідомість», фокусувалася на об'єктивних феноменах, які можна документувати, а потім пояснювати та прогнозувати. Психологія, яку представив Вотсон - бігевіоризм - це наука про поведінку людей та тварин [6].

У межах школи бігевіоризму, Е. Толмен експериментально підтвердив наявність когнітивних функцій у тварин, що було висвітлено в його монографії 1932 року [26]. Вивчаючи здатність щурів до навчання в процесі пошуку виходу з лабіринту, Толмен зафіксував наявність у щурів певних знань (cognition), які формували детальні уявлення (infernal or mental representations) про загальні засади побудови лабіринтів. Він вийшов за рамки схеми «стимул-реакція» Дж. Вотсона, оскільки з її допомогою неможливо пояснити отримані щурами загальні знання про принципи лабіринтів. Це був науковий прорив. Подальші дослідження індивідуальної поведінки проводилися перш за все представниками бігевіористської школи – Е. Толменом, К. Халлом, Б. Скіннером та ін. [26, с.20]. Їхні висновки залишаються актуальними і досі.

Ще одним напрямком сучасних досліджень поведінки тварин є етологія. Вважається, що І. Ж. Сент-Ілер, який у 1859 році вперше використав термін «етологія», є батьком цієї дисципліни, хоча його визначення даної біологічної дисципліни співпадає з визначенням екології Геккеля: «наука про життя та взаємодію організмів у природному середовищі» [26, с. 10]. У формуванні етології брали участь такі вчені, як А. Жирар, Л. Долло, О. Хайнрот, У.М. Уїлер. А вже у 1937 році К. Лоренц і Н. Тінберген виокремили етологію як специфічну дисципліну, що повноцінно вивчає всі аспекти поведінки тварин.

Суто науковий підхід та якість досліджень дозволяють говорити, що «створена Лоренцем концепція розглядається як наукова теорія поведінки й прирівнюється науковій революції в цій сфері знання» [26, с. 17]. Слід відмітити, що у цьому напрямку Лоренц об'єднав дослідження людей і тварин, не вбачаючи у їх поведінці кардинальної різниці. Саме тому сьогодні етологію вважають «інтегруючим початком для створення єдиної науки про поведінку в майбутньому». [26, с. 11]

Справжнє визнання заслуг К. Лоренца прийшло у 1973 році, коли разом із Н. Тінбергеном та К. фон Фрішем, дослідником мови бджіл, він отримав Нобелівську премію з медицини за дослідження соціальної поведінки тварин [26, с. 19]. Етологія Лоренца стала академічною дисципліною з власними піддисциплінами, оскільки поведінку людини чи тварини можна аналізувати з фізіологічного, еволюційно-

екологічного та психологічного аспектів. Враховуючи це, етологію слід відносити до міждисциплінарних наук, в яких переплітаються природничі та гуманітарні знання, хоча можна зустріти згадки про етологію, як біологічну науку.

Поведінку тварин досліджують не лише у рамках етології, але й у зоопсихології, порівняльній психології, гештальтпсихології, психофізіології, зооінтелектології, нейрофізіології та бігевіоризмі. В кінці ХХ століття дослідники активно намагалися об'єднати ці науки. Одним із результатів таких спроб стало виникнення когнітивної етології, започаткованої Дж. Роменсом у 1888 році у своїй книзі «Розум тварин». В когнітивній етології «відбулося поєднання зусиль прихильників етології та психології» [26, с.14]. Однак чіткого розмежування або об'єднання зоопсихології, етології та бігевіоризму до сих пір не відбулося.

У розвиток досліджень поведінки тварин внесли значний вклад такі вчені, як подружжя Пехгам, Дж. Хакслі, Я. Юкскюль, Т. Схелдеруп-Еббе, Д. Гудел, Д. Фоссі, Е. Уїльсон, Ф. Де Вааль та багато інших.

Та найважливішим світоглядним, філософським результатом професійних досліджень тварин стала Кембриджська декларація свідомості, у якій науковці з когнітивної неврології, нейрофармакології, нейроанатомії, нейрофізіології та обчислювальної неврології, що багато років досліджували мозок тварин та людей, наголошують на тому, що «тварини, які не є людьми, мають нейроанатомічні, нейрохімічні та нейрофізіологічні субстрати свідомих станів, а також здатність демонструвати свідому поведінку. Отже, переконливі докази вказують на те, що люди не мають унікальних властивостей неврологічних субстратів, що генерують свідомість. Тварини, які не є людьми, включаючи всіх ссавців та птахів, та багато інших істот, зокрема і восьминоги, також мають ці неврологічні субстрати» [149]. Ця Декларація остаточно витерла уявну межу, що тисячами років відділяла людину від тварини.

З урахуванням всієї наукової доказової бази щодо суб'єктності тварин, продовжувати жити в рамках антропоцентричної парадигми просто неприпустимо. Сучасна філософія має спиратись на сучасні наукові знання для формування

світогляду та відповіді на основні філософські питання, а отже повинна переосмислити роль та місце Людини і Тварини в навколишньому світі.

Слід зазначити, що в контексті домінантної антропоцентричної перспективи, було визнано, що тварини значно відрізняються від неживих елементів природи. Це спричинило появу дуалізму, в якому тварини сприймалися одночасно як об'єкти власності, подібні до візків чи меблів, та як істоти, що здатні відчувати та реагувати, надзвичайно схожі на людину. Цей дуалізм відображається у відмінному етичному ставленні до тварин, зокрема, у заборонах на тортури. Проте, така позиція часто обґрунтовувалася можливим негативним впливом на людину, яка, садистськи поводячись із тваринами, може застосувати свою жорстокість і проти інших людей. Таку точку зору розділяли мислителі як Августин Аврелій, Фома Аквінський, Джон Локк, Іммануїл Кант, та інші. Подібне особливе ставлення із запобіганням надмінній жорстокості не застосовувалось до неживих предметів, демонструючи наявність згаданого дуалізму у ставленні до тварин. Не існувало поняття неприпустимої жорстокості щодо вщент розбитого келиху чи спаленого у каміні сувою. Подібними дуальними істотами античності та середньовіччя були раби, яким також було відмовлено у повноцінній суб'єктності, однак, яких також не вважали просто предметами.

Деякі філософи, такі як Жан-Жак Руссо, визначили подальшу еволюцію цього дуалізму, пропонуючи ідею милості до тварин, незалежно від їх розумових здібностей чи наявності свідомості. Джеремі Бентам пішов ще далі, жорстко розкритикувавши позицію тварин в людському суспільстві. В своїй роботі «Введення в основи моралі та законодавства» (1789), він зазначив, що тварини були «знехтувані байдужістю старих юристів, принижені до класу речей» [61, с. 143]. Бентам також прогнозував час, коли «інші живі створіння здобудуть ті права, які їм не можуть відібрати, якщо не з допомогою тиранії» [61, с. 143]. Однак, тут не слід вважати Дж. Бентама прихильником суб'єктності тварин, а тим більше аксіологічної рівності. Він був готовий на певне підвищення статусу тварин та не на революційні зміни в етиці та праві. Адже у тій же роботі він спокійно обговорює очевидні для нього права людей на вбивство та поїдання тварин: «ясно, чому ми їмо тих, кого хочемо: нам від цього

краще, а їм – не гірше. ... ясно, чому нам доводиться вбивати тих, хто нападає на нас: нам було б гірше, якби вони жили, а їм не гірше від того, що вони мертві» [61, с. 373].

У XIX сторіччі починають з'являтися окремі концепції, що розглядають тварин як автономних суб'єктів з природним правом розпоряджатися собою. Одним з перших це питання піднімає Левіс Гомперті у своїй роботі «Вимоги моралі у питанні про людину і тварин» (1824 р.). Його ідеї були у подальшому розвинуті Е. Ніколсоном, Дж. Льюїсом, Е. Евансом та Г. Муром, однак значного впливу на філософію того часу не мали. Водночас визначний антропоцентрист А. Шопенгауер продовжує розвивати лінію обмеженого підвищення статусу тварин, висловлюючись за захист тварин від страждань, при тому не вважаючи аморальним вбивство та споживання тварин, аби це відбувалось без болю.

Зміна парадигми у підходах до природи та тварин відбулась у другій половині XIX ст., що було тісно пов'язано з науковим проривом у сфері біології. Орієнтуючись на наукові роботи Ж. Б. Ламарка і Ч. Дарвіна, європейські філософи задаються питаннями прав тварин, як істот, що за вищезгаданими словами Ч. Дарвіна є лише кількісно відмінними від людини. Використовуючи філософські підходи Г. Спенсера, філософ Генрі С. Солт розповсюджує «принцип невтручання» на тваринний світ. Слід відмітити, що стрижневий для філософії Г. Спенсера принцип невтручання, до Солта, стосувався лише людей та суб'єктів економічної діяльності. Саме Г. Солт вперше вводить тварин у філософію вже в якості нових суб'єктів. На його думку «тварини, як і люди, хоча, звичайно, значно меншою мірою, мають відмінну індивідуальність, і тому по справедливості повинні мати право жити своїм життям тією мірою «обмеженої свободи», на яку вказує Герберт Спенсер» [138]. Г. Солта і досі у зоозахисних колах називають «батьком прав тварин» [85]. Г. Солт вперше звертається до аксіологічної рівності між життям людей і тварин, адже «те, що життя тварини не має цінності... – це цілком довільне припущення, що входить у суперечність із нашим природним чуттям, з доказами науки, і цілком згубно для будь-якої повноцінної реалізації прав тварин» [138].

Втім, з кінця XIX до початку XX століття спостерігається регрес в розумінні тварин, часом із зворотом до механістичних уявлень Декарта. Так, Ф. Ніцше

повернувся до теми неетичності страждань тварин, не згадуючи їх суб'єктність. А російський фізіолог І. Павлов обстоював суто фізіологічні позиції, вважаючи роздуми про свідомість спекуляціями та ненауковим антропоморфізуванням тварин.

Початок ХХ століття відзначився важливою подією в етичному дискурсі. У 1915, Альберт Швейцер виголошує новий принцип «Благоговіння перед життям». «Я – життя, яке хоче жити, я – життя серед життя, яке хоче жити» [141, с. 217]. «Добро – те, що служить збереженню та розвитку життя, зло є те, що знищує життя або перешкоджає йому» [141, с. 218]. «Етика – це безмежна відповідальність за все, що живе» [141, с. 218]. «Етика полягає, отже, у тому, що я відчуваю спонукання виявляти рівне благоговіння перед життям як стосовно моєї волі до життя, так і стосовно будь-якого іншого. У цьому полягає основний принцип морального» [141, с. 218]. Швейцер подає диференціацію між добром та злом у контексті їх впливу на життя: добро сприяє збереженню та розвитку життя, тоді як зло знищує життя або завдає йому шкоди.

Основний принцип моралі, за Швейцером, полягає в рівному ставленні до всіх форм життя, відчуваючи благоговіння як до власного життя, так і до життя інших [141, с.218]. Цей погляд допомагає подолати дуалізм, переходячи до єдиного критерію – наявності життя.

Однак, не зважаючи на удавану універсальність, цей принцип не може бути абсолютним. Швейцер визнає, що існує конфлікт між різними формами життя. Для забезпечення власного існування, індивід може бути зумовлений захищатися від інших життєвих форм, які можуть йому загрожувати, наприклад, знищувати бактерії, які створюють загрозу для життя, або отримувати їжу шляхом вбивства рослин та тварин. Існує навіть можливість, що благополуччя одного індивіда може бути збудоване за рахунок інших. [141, с. 222].

Альберт Швейцер вбачає розв'язання цієї проблеми не в пошуку компромісу, що втілює в собі елементи етики та неетичну необхідність, а в прийнятті такого принципу: «Етика благоговіння перед життям ... визнає добрим лише те, що слугує збереженню та розвитку життя. Всяке знищення життя або нанесення йому шкоди, незалежно від того, за яких умов це відбулось, вона характеризує, як зло» [141, с. 222].

При цьому А. Швейцер залишає на совісті людини кожний момент вибору, адже людина на власне сумління має визначити скільки зла може заподіяти, враховуючи, що жодна блага мета таке зло не виправдовує, і провина за вчинене лягає безпосередньо на саму людину. І таку відповідальність за вчинене зло Швейцер покладає не лише на виконавців, а й на свідків, адже «В етичних конфліктах людина може зустріти тільки суб'єктивні рішення. Ніхто не може за нього сказати, де щоразу проходить крайня межа наполегливості у збереженні та розвитку життя. Тільки він може судити звідси, керуючись почуттям найвищої відповідальності ... за долю іншого життя» [141, с. 222-223]. Так А. Швейцер визначає суб'єктом будь-яку істоту, все, що наділене життям: від бактерії до людини. На цьому феномені життя та неприпустимості його знищення мають, на його погляд, вибудовуватись відносини людини і тварини.

На початку ХХ століття виходять праці всесвітньовідомого філософа Олдо Леопольда, який є автором потужного філософського напрямку - екологічної етики або етики Землі. Проте, його екофілософські ідеї не були належно оцінені сучасниками і заслужену славу він отримав лише після смерті, вже у другій половині ХХ ст. Однією з ключових концепцій Леопольда було визнання цінності тварин. «Під «цінністю у філософському сенсі» Леопольд, звичайно, мав на увазі те, що зараз називається внутрішньою чи властивою цінністю. Бо щось, що має внутрішню цінність, цінне не через те, що воно може дати нам» [11, с. 56]. «На відміну від Альберта Швейцера, він поширив її не на окремі особини, а на види та екологічні спільноти» [11, с. 54]. Це був більш прагматичний підхід, адже Леопольд був прихильником утилітаризму. Слід відмітити, що Леопольд правильно розуміє послідовність змін у суспільстві, що можуть привести до зміни у фактичному положенні тварин, тому «заявляє, що екологічні проблеми є за своєю природою філософськими і перед тим, як їх вирішувати, спочатку до них потрібно знайти філософський підхід» [11, с. 55].

Неочікуваного викривлення набуває протваринний підхід у нацистській Німеччині. Приймаючи відсутність якісної межі між людиною та твариною, нацисти сформували радикальну расистську ідеологію, за якою певні людські нації (раси)

могли бути нижчими за певні види тварин. До прикладу, «вовки, орли та тевтонські свині («зневажені євреями») знаходяться поблизу вершини нацистського ланцюга буття. Євреї і щури на дні» [120]. Однак слід зазначити, що таке звеличення тварин не було їх суб'єктивізацією, адже ті вовки та орли залишались для німців лише тваринами, а їхні міфічні «благородні» якості стосувались певного узагальненого антропоморфізованого образу, а не конкретних окремих істот, що ближче до розглянутого вище поклоніння тваринам у Давньому світі. Саме тому, а також через те, що така система класифікації служила лише інструментом для знецінення «нижчих» рас, нацистська псевдоповага до тварин не вважається прикладом встановлення «суб'єкт-суб'єктних» відносин між людиною та твариною.

У другій половині двадцятого століття спостерігається збільшення активності в сферах природоохоронної та зооохоронної діяльності. В Оксфордському університеті в 1960-х роках «Оксфордська група» вивчала питання використання тварин людьми. Р. Райдер, Р. Гаррісон і Б. Брофі розробили своєрідну «нову мораль», оскільки, на їхній погляд, поточні «відносини гомо сапієнс до інших видів – це безперервна експлуатація останніх» [63]. Подив групи викликає і інше: «Нам здається вражаючим, що грецькі філософи, які так глибоко розробили питання моралі, не помічали аморальності рабства. Можливо, через 3000 років видаватиметься таким же неймовірним те, що ми не помічали наш гніт над тваринами». [63].

Працюючи в «Оксфордській групі», Р. Райдер у 1970 році вводить в обіг термін «спесишизм» (англ. speciesism), що за аналогією із термінами «расизм», «нацизм» та подібних до них означає дискримінацію на видовій основі – на підставі приналежності істоти до певного біологічного виду.

Термін «спесишизм» підхопив та ввів до широкого вжитку серед борців за права тварин австралійський філософ Пітер Сінгер. У своїй роботі «Звільнення тварин» (1975 р.) він виходить з позицій утилітаризму та наголошує, що «задоволення потреб певної істоти, незалежно від того, що це за потреби, - повинен поширюватись на всіх, попри колір шкіри, стать чи біологічний вид» [41, с. 40]. П. Сінгер вважає, здатність відчувати задоволення або страждання є єдиним критерієм, який повинен

бути врахований при визначенні потреб. Він вважає, що інтелект або здатність раціонально мислити не мають значення [41, с. 44].

Українські науковці не можуть дійти згоди щодо терміна, який відповідає поняттю «speciesism» Сінгера. В даний час існує вісім розповсюджених термінів та виразів, які відповідають цьому поняттю. Це видовий шовінізм, видова дискримінація, видовий терор, видовізм, видизм, спешисизм, спесишизм, спецієсизм. З огляду на загальносвітову тенденцію до зменшення кількості слів та складів у сучасних наукових термінах, на наш погляд, варто одразу відмовитись від варіантів: видовий шовінізм, видова дискримінація, видовий терор. Враховуючи потребу у захисті нашої мови найбільш прийнятним та логічним ми бачимо термін видизм.

У своїй роботі П. Сінгер проводить аналогію між боротьбою за права тварин із боротьбою за права рабів, жінок, чорношкірих, геїв тощо. Як було вказано вище, не тільки тварини, а й різні демографічні групи людей, свого часу, були позбавлені повної суб'єктності. Робота Сінгера спричинила значне збільшення філософського інтересу до теми прав тварин. Це підтверджується Т. Ріганом у 2001 році, коли він стверджує, що «філософи за останні 20 років написали про права тварин більше, ніж за попередні 2000 років» [63, с. 67].

В рамках систематизації сучасних філософських напрямків, що розробляють тему взаємин людини і тварини, можна виділити дві основні групи: утилітаристи (консеквенціалісти) та деонтологи (прихильники прав тварин). Утилітарного підходу, як зазначалось вище, дотримується проф. П. Сінгер, тоді як деонтологічний підхід представлений проф. Т. Ріганом та проф. Г. Франсіоном.

Том Ріган, як знакова фігура в деонтологічному підході, однозначно суб'єктивізує тварин, використовуючи термін «суб'єкти життя» [132, с. 18]. На основі цього він формулює новий принцип, який представляє собою розширення категоричного імперативу Іммануїла Канта: «З індивідуумами, (прим. суб'єктами життя) ... ніколи не слід поводитись так, як з простими ресурсами для інших» [132, с. 18]. Таким чином, кожна тварина, так само як і людина, є завжди ціллю, а не засобом. Етика тварин, що впливає з деонтології, підтримує права кожного окремого відчуваючого та свідомого живого створіння, при цьому іноді пропонує навіть такі

радикальні ідеї, як припинення страждання тварин у дикій природі, та стверджує, що хижі тварини скоюють зло. Причому ця етична теза вже вийшла на рівень обговорення засобів її реалізації! У виданому Д.Пірсом есе 2009 року «Перепрограмування хижаків» автор наголошує на необхідності створення етичного дикого середовища – біосфери без страждань. Пірс виступає за «поетапне вимирання м'ясоїдних видів за допомогою імунокоротрацептивів або «перепрограмування» їх за допомогою редагування генів таким чином, щоб їхні нащадки стали травоядними» [189].

Утилітаризм базується на наслідках вчинених дій, тоді як для філософів «правового» підходу, ключовим критерієм є відповідність дій встановленим правилам, а саме деонтологічна етика. В обох підходах тварина може бути суб'єктом, але в утилітаризмі часто важко визначити критерії наслідків. Наприклад, чи завжди ми можемо визначити, що тварина є задоволеною, особливо, якщо мова йде про еволюційно далекі від нас види. Як оцінити задоволеність самця богомола, якого в процесі спарювання з'їдає самка. Однак очевидно, що він сам прагне до цього акту, адже в кожному випадку самостійно прямує до самки, цілеспрямовано долаючи перешкоди. Другою проблемою є протиріччя прямих та непрямих або віддалених наслідків. Як у випадку з мавпою, яка з задоволенням їсть печиво та тістечка, що спричиняє виділення гормонів задоволення тварини, але в кінцевому випадку здатне призвести до проблем із обміном речовин та передчасної смерті. А природний відбір навпаки часто не приносить щастя більшості тварин, але сприяє виживанню видів і стабільності екосистем. І у цьому контексті встановлення прав тварин на вільне проживання у природі виглядає більш збалансованим рішенням, хоча і не розв'язує проблему особистого задоволення кожного тваринного індивідууму. Саме у цьому напрямку розвивав свою утилітаристську Екологічну етику чи Етику Землі Олдо Леопольда, який окрім визнання внутрішньої, власної самоцінності тварин, «поширив її не на окремі особини, а на види та екологічні спільноти» [190, с. 54]. О.Леопольд, не підтримуючи прямого перенесення людських прав на тварин, за аналогією із отриманням прав рабами чи жінками, наголошує на праві біологічних спільнот дикої природи на недоторканість та власне життя [190, с. 55-56]. І сформулював свій

постулат О. Леопольдо таким чином: «Річ є правильною, якщо вона спрямована на збереження цілісності, стабільності та краси біотичної спільноти». І неправильно, «якщо вона прагне до іншого» [191, с. 224-225].

Аналізуючи утилітаристський підхід, Дж. Себо зазначає, що «утилітаристи приймають теорію морального статусу» [142], тобто надають тваринам моральну важливість заради них самих (за своєю сутністю – суб'єктність) через наявність у них чуттєвості: можливості страждати та відчувати щастя. Цю чуттєвість вони визнають необхідною умовою для отримання морального статусу, однак недостатньою для отримання найвищого морального статусу. Також утилітаристи підтримують принципи неупередженості та принцип рівного врахування інтересів, згідно з яким «якщо хтось має інтереси, ми повинні однаково враховувати їхні інтереси, незалежно від того, ким вони є, до яких соціальних чи біологічних категорій вони належать» [142]. «Таким чином, щоб визначити, яку моральну вагу присвоїти конкретним індивідам, утилітаристи повинні встановити, які істоти розумні та скільки щастя й страждань вони можуть зазнати» [142]. Себо резюмує, що «утилітаризм є моральною теорією, заснованою на благополуччі, а не моральною теорією, заснованою на правах» [142]. І у цьому сенсі цей підхід має більше шансів на практичну реалізацію. Адже можна забезпечити благополуччя мурах, створивши природні умови для існування їхнього мурашника. І абсолютно нереальною виглядатиме деонтологічна спроба захищати особисті права окремих робочих мурах, які без мурашиної сім'ї в принципі втрачають сенс існування та не здатні до самостійного виживання.

В окремих питаннях погляди утилітаристів та деонтологів можуть збігатися, як-то, заборона цирків з тваринами або неприпустимість полювання заради задоволення. Однак, з багатьох інших питань сторони мають контраверсійні позиції, часом настільки, що до прикладу, Т. Ріган прирівнює утилітаристську екологічну етику О. Леопольдо до «екологічного фашизму (environmental fascism)» [74, с. 262]. І пояснює це схожістю підходів О. Леопольдо із (ніцшеанською) благістю пожертви окремими індивідуумами заради загального благополуччя [74]. З іншого боку і сам Т. Ріган проявляє видизм (спесишизм), оскільки залишає права лише за ссавцями, оскільки вони, на його погляд «явно виявляють свідому індивідуальність, що є

основою його концепції справжньої цінності.» [11, с. 97]. Отже, лише вони є суб'єктами життя. Іншою проблемою філософії Рігана є відсутність «колективного права індивідуалів» [11, с. 97]. Що виключає з розгляду тваринні колонії, соціуми, як-то бджолиний рій, мурашина сім'я, колонія бабаків, зграя фламінго тощо, що є неприпустимим з огляду на екологічний захист.

Необхідно зрозуміти, що утилітаризм та деонтологія не повинні розглядатися як цілісні та внутрішньо узгоджені напрямки. Вони містять в собі різноманітність піднапрямків та течій.

Так за права тварин виступають прихильники аболіціонізму – руху, що перебрав свою назву із руху ХХ століття проти рабства. Його видатний представник, філософ та правник Г. Франціоне, декларує необхідність припинення використання тварин у будь-якій формі, наголошуючи на тому, що жива істота, так, як і людина, принципово не може бути власністю. Він критикує концепцію благополуччя як форму виправдання використання тварин. З іншого боку, прихильники благополуччя (утилітаристи-велферисти), не вбачають суттєвих конфліктів з аболіціонізмом, стверджуючи, що соціальні зміни повинні відбуватися поступово, і велферизм є лише початковим практичним етапом на шляху до аболіціонізму. Варто зазначити, що в рамках аболіціонізму відбувається подальше розгалуження на деонтологічні та утилітаристські течії.

Гедоністичний трансгуманізм, представлений Д. Пірсом, як підтечія аболіціонізму, базується на філософії гедонізму та утилітаризму, і прагне до ліквідації страждань всіх живих істот. На противагу аболіціонізму, в контексті деонтології стоїть зоопротекціонізм, представники якого, як, наприклад, Р. Гарнер, відстоюють поступове введення прав тварин, крок за кроком і в цьому є можливість спільних дій із утилітаристами-велферистами, філософію яких вони вважають застарілою. Хоча зі свого боку аболіціоністи вважають зоопротекціоністів концепцією нового благополуччя.

Контрактаріанство – це інший філософський напрямок, представлений філософом М. Роуландсом. Він за допомогою мисленнєвого експерименту вказує на наявність природного відчуття соціальної справедливості незалежно від різниці статі,

раси, інтелекту, фізичного стану, включаючи раціональне мислення як характеристику. Тож, апелюючи до теорії справедливості Дж. Роулза та концепції Суспільного договору Т. Гобса і Ж.-Ж.Русо, Роуландс бачить необхідність в укладенні нового суспільного договору, який включатиме і нелюдських істот без раціонального мислення. В залежності від акценту на праві тварин чи на прагматизмі суспільного договору, контрактаріанство можна відносити як до деонтології, так і до утилітаризму.

Утилітаризм в контексті екології може раціоналізувати активне втручання в природні процеси заради захисту рідкісних видів і біотопів. Цей підхід часто реалізується через діяльність зоопарків, заповідників та інших організацій, які стежать за рівновагою в природних екосистемах.

Утилітарист Т. Гаррі пропонує застосувати деякий сурогат прав для тварин, «*Prima facie right*», які з першого погляду здаються подібними до прав людей, але при більш детальному розгляді інші міркування можуть їх переважити. Адже саме люди мають зобов'язання перед тваринами, тож, відповідно, тварини не можуть бути наділені непорушними правами проти людей. Це є черговим проявом дуалізму, за допомогою якого зазвичай намагаються штучно звести два самостійних процеси, що не піддаються науковій чи філософській уніфікації на існуючому рівні цивілізаційного розвитку.

Важливо відзначити, що описані течії, піднапрямки і напрями характеризують різноманітність та складність утилітаризму та деонтології, демонструючи глибокий і багатоаспектний характер цих філософських доктрин.

Як згадувалось вище, у контексті утилітаристського підходу, однією з ключових областей є екологічна етика, серед прихильників якої український філософ та популяризатор захисту дикої природи – В. Борецько. Саме утилітаризм допускає дії з активного природозахисту, серед яких розведення рідкісних тварин у неволі та реінтродукція їх у природне середовище, клонування зниклих представників існуючих біотопів, регулювання надлишкової чисельності окремих видів, захист біогеоценозів від інвазивних (занесених) видів тощо. Сучасні зоопарки та заповідники покликані виконувати частину цих функцій. Однак, із часом, філософські

дослідження В. Борейка зосередились на екоестетиці, що в кінцевому результаті обмежило його погляди до того, що він вважає найбільшим злом – порушенням естетичного балансу ландшафтів, і привело до «екологічного редукціонізму». В. Гріщенко, який є ще одним видатним представником української екофілософії та утилітаризму, хоч і є постійним опонентом В. Борейка, підтримує погляди останнього щодо екологічної етики.

Трансгуманізм, сучасний філософський напрям, який зокрема спрямований на опис взаємодії людини та тварини, був заснований Дж. Хакслі та розвинутий Дж. Холдейном, Дж. Берналом, О. Степлдоном, М. Мором. Цей напрям розглядає питання надання різного ступеня прав нелюдським суб'єктам, включаючи тварин, машини та постлюдей. Трансгуманізм містить у собі численні філософські напрямки, деякі з яких є конфліктними і навіть взаємовиключними. Адже, з одного боку, трансгуманізм виступає загалом проти енвіроменталізму (захисту природи), вважаючи екологічні вимоги такими, що стримують прогрес. З іншого, одна з течій, техногайянізм, виступає за захист довкілля, шляхом створення все більш екологічно чистих технологій виробництва. Також вони підтримують розвиток нанотехнологій через їх потенційну здатність переробити планетарне сміття, звільняючи природу. З одного боку трансгуманісти обстоюють розвиток біотехнологій для відновлення знищених біотопів. З іншого боку, не вважають, що прогрес має йти на якісь жертви заради природи, яка є лише відпрацьованою колискою для подальшого небіологічного розвитку свідомості та розуму.

Прихильники деонтології, такі як М. Мідглі та Б. Роллін, пропагують беззаперечне право тварин на ведення власного, притаманного саме їм, видоспецифічного життя, повністю незалежного від бажань людини. Філософи Р. Герстхаус та М. Роуллендс пропонують встановити нові гуманні відносини з тваринами. Р. Герстхаус, зокрема, пропонує підхід на основі етики доброчесності. Деонтологіст С. Бест, як екофілософ-активіст, виступає за права тварин на рівні людей, однак при цьому вважає, що імплементувати такі революційні зміни можна лише насильницьким для людини шляхом. Філософи Т. Бошан, Е. Аалтола, О. Орта

захищають права тварин з позиції моралі та етики, тоді як С. Кларк виступає за захист тварин на основі християнської моралі.

Звичайно, є і філософи, які дотримуються протилежних позицій, заперечуючи суб'єктність тварин з різних міркувань. Так, наприклад, британський філософ Р. Скрутон вважає наділення тварин свідомістю і тим більше правами – однією з форм антропоморфізації. Він стверджує, що присвоєння прав суб'єкту неминуче передбачає і наділення його обов'язками, що є неможливим для тварин. Професор біоетики Майкл Рейс нагадує, що тварини у природі полюють одне на одного, не замислюючись над етичними або юридичними питаннями, тож питання суб'єктності тут недоречне.

Вчений, філософ Р. Фрейд з позицій утилітаризму стверджує відсутність рівних прав пересічної людини, що має віру в істинність абстрактних речей та мову, не тільки з твариною, але й, до прикладу, з людським немовлям чи людиною в комі. Професор К. Коен також говорить про принципи нерівнозначності прав, за що був неодноразово звинувачений у расизмі та сприянні утискам прав. Він вважає використання тварин у суспільно корисних цілях доречним, як, до прикладу, і біологічні та медичні дослідження на ув'язнених. Адже, на його погляд, істоти що не здатні нормально виконувати або реагувати на моральні вимоги, не можуть мати рівних прав із тими, хто такою здатністю наділений. Отже, суб'єктність засуджених за аморальні (злочинні) дії, як і суб'єктність тварин виявляється для нього під питанням.

Окрім утилітаризму та деонтології, як найбільш широко представлених підходів, є і третя, менш розповсюджена альтернатива – етика чесноти (аретична етика), що вказує не на наслідки чи обов'язок дії, а на акт поведінки як прояви чесноти. Дії, здійснені доброчесною людиною, є моральними. Дії, здійснені людиною порочною є аморальними. Тож, заради виправлення відносин людини і тварини, люди мають занепокоїтись власною допропорядністю. З огляду на найбільшу віддаленість цього теоретико-філософського напрямку від практичної філософії та реального життя, у нашому дослідженні ми не будемо заглиблюватись у вивчення даного підходу.

Окрім дискусії навколо цілей втручання у дику природу, як-то згадані вище необхідність збереження біорізноманіття, необхідність подолання «неетичного» хижацтва та потреба у загальному зменшенні страждань живих істот від будь-яких факторів, як голод, хвороби, стихійні лиха тощо, паралельно ведеться активна суперечка і щодо припустимості будь-якого втручання у дику природу в принципі. І тут з протилежних позицій виступають як утилітаристи з деонтологами, так і представники різних груп всередині самих цих течій.

Серед українських філософів, що працюють у сфері взаємин людини і тварини, утилітарист В. Борейко все більше дотримується принципу невтручання та максимального заповідання (утворення заповідників, що захищають живу природу від людини). Йому на противагу інший утилітарист В. Гріщенко вважає що «розум, знання можуть бути ефективнішими обмежувачами “видового егоїзму”, деструктивної діяльності» [18, с. 20]. Згаданих філософів поєднує віра у здатність людства на альтруїзм у відносинах з природою. Тільки у В. Борейка – це альтруїзм невтручання, залишення природи у спокої, а у В. Гріщенко – альтруїзм впливу людини на природу, але суто заради самої природи, а не заради потреб людства.

Серед інших українських філософів, які розробляють тему взаємин людини та тварини, слід назвати О. Чаплінську, яка, схилиючись до деонтологічної етики, пропонує замінити підхід альтруїзму/егоїзму підходом до тварини, як до «іншого», нелюдського індивідууму.

Українська вчена, проф. О. Гомілко яка також є прихильницею прав тварин, акцентує увагу на важливості переосмислення нашого ставлення до тварин, визнання їх суб'єктності та спільності досвіду з нами, людьми. Досліджуючи питання, сформульованого Т. Нагелем «чи може людина зрозуміти, як це – бути кажаном?» [16, с. 76], вона наголошує на важливості визнання тварин як власних суб'єктів з власними формами свідомості і досвіду. Це не означає, що людина повинна або зможе повністю відтворити або зрозуміти цей досвід, але це визнає, що тварини мають власні переживання, які варто поважати.

Дослідження Ольги Гомілко розкриває аналіз відносин «людина-тварина» через призму філософії тварин, що критично висвітлює антропоцентричні погляди,

превалюючі в сучасному суспільстві. Такий підхід, за Гомілко, вимагає ревізії, оскільки він спричиняє надмірну жорстокість та страждання тварин, унаслідок використання їх як простого ресурсу. Гомілко закликає до боротьби проти «видового шовінізму», слідом за Сингером, зрівнюючи цю форму дискримінації з расизмом, сексизмом, ейджизмом тощо. Її дослідження виявляє важливість перегляду традиційного розуміння відносин між людиною та твариною в контексті сучасних екологічних викликів [17].

З позицій філософії права даною тематикою займаються такі представники української науки, як Т. Короткий, І. Коробко, О. Буткевич та Н. Зубченко. З позицій науковців-правників вони обстоюють утилітаристські підходи захисту тварин.

Отже як бачимо, за останні десятиліття в галузі етології, психології, та когнітивних наук відбулися значні зрушення, що суттєво змінили наше сприйняття тварин. Сучасні дослідження показали, що тварини не є «бездумними автоматами», а складними істотами з власними формами інтелекту, свідомості та емоцій. Значні дослідницькі зусилля були спрямовані на вивчення поведінки тварин і їх ментального досвіду, що дозволило виявити, що тварини часто поводяться таким чином, що свідчить про певний ступінь свідомого прийняття рішень.

Таким чином, відносини «людина-тварина», які пройшли довгий шлях від простого самозахисту до обоження та потім, в основному, до використання, тепер перебувають у стадії усвідомлення та прийняття складної суб'єктності тварин. Визнання цього викликає безліч етичних та філософських питань щодо наших обов'язків перед тваринами та того, як ми повинні ставитися до них; які форми взаємодії мають розвиватись, а від яких слід відмовитись.

Ця нова перспектива, яку ми досліджуватимемо в нашій роботі, вимагає від нас переосмислення нашого відношення до тварин та нашої відповідальності перед ними. Ми повинні відкинути погляди, що розглядають тварин як ресурс, машини або об'єкти іншого нашого використання, і визнати їх як суб'єкти з власною свідомістю, емоціями та потребами. Все це веде до нової етики в рамках побудови нового світогляду, у якому людина вже не є єдиним суб'єктом на Землі.

1.2. Шосте глобальне вимирання тварин як проблема філософської антропології

В наш час, шосте масове (глобальне) вимирання тварин або як його ще називають голоценове вимирання стає одним з найактуальніших викликів і має важливе значення в контексті філософської антропології. Сучасні дослідження підкреслюють антропогенну природу цього феномену, вказуючи на різноманітну людську діяльність, яка призводить до зникнення видів [59;67; 131]. Людина знищує природні середовища і порушує екологічний баланс. Філософська антропологія, яка ставить людину в центр свого дослідження, намагається відповісти на зазначені виклики, вивчаючи причини та наслідки цього процесу.

У цьому підрозділі ми розглянемо визначення та основні причини шостого глобального вимирання, а також філософсько-антропологічні аспекти цього феномену.

У контексті дослідження еволюції взаємовідносин «людина-тварина» важливим є аналіз основних аспектів шостого глобального вимирання тварин, його причин, наслідків як для людства так і для інших форм життя на планеті. Зокрема існує потреба в уточненні ключових понять та ідей, в контексті даної проблеми. Окрему увагу слід приділити відповідальності людини як агента змін в біосфері. Крім того, Шосте масове вимирання тварин актуалізує питання можливих шляхів вирішення цієї проблеми, спираючись на ідеї філософської антропології та суміжних галузей знань. Для ефективного дослідження даного проблемного поля, слід провести системний аналіз наукової літератури, включаючи дані про вимирання видів, наукові прогнози та сучасні дискусії стосовно ролі людини в цьому процесі.

Для реалізації такого завдання, слід почати з історичного огляду даного феномену та його наукової основи, включаючи ключові дослідження та концепції, які формують наше сучасне розуміння проблеми вимирання.

Наш аналіз сприятиме кращому розумінню зв'язку людської діяльності зі змінами у біосфері, допоможе виявити можливі шляхи зменшення негативного

впливу антропогенних факторів на біорізноманіття планети та можливість створення екологічно сталого майбутнього.

Таким чином, в даній частині дослідження спробуємо відобразити актуальність проблеми шостого масового вимирання тварин з погляду філософської антропології, розкриваючи нові перспективи та можливості для розвитку наукового дискурсу та практичних дій з охорони природи та збереження біорізноманіття на планеті.

Термін «Шосте масове вимирання» виникає в науковій літературі наприкінці ХХ століття та стосується поточної епохи біологічної кризи на нашій планеті, під час якої глобальне вимирання видів відбувається у значно швидшому темпі, ніж в минулому. Цей термін став широко відомим завдяки книзі «Шосте масове вимирання: неприродна історія» (англ. *The Sixth Extinction: An Unnatural History*), написаної американською журналісткою Елізабет Кольберт у 2014 році [98].

В рамках визначення шостого масового вимирання, принагідно буде зауважити, що деякі автори визначають від двох до 61 масових вимирань [70, с. 642], американський вчений біолог Річард Бамбах дійшов висновку, що їх було 18, але тільки три виділялися серед континууму інтенсивності вимирання [58]. Тим не менше, багато авторів продовжують визнавати традиційні п'ять найбільш масових.

Із загальноприйятих позицій в історії біорізноманіття Землі було п'ять масових вимирань, і всі вони були спричинені драматичними, але природними явищами. Ордовицьке вимирання (близько 443 млн. років тому): це перше відоме масове вимирання пов'язане зі змінами у глобальному кліматі, чергуванням льодовикових та міжльодовикових періодів, зміною рівня концентрації кисню. Приблизно 86% видів зникли внаслідок цього вимирання [146].

Девонське вимирання (близько 359 млн. років тому): вважається, що причиною цього вимирання були аномальні рівні кисню та вуглекислого газу в атмосфері, внаслідок чого загинуло близько 75% живих видів на Землі. Є докази про широке розповсюдження аноксії (відсутності кисню) у глибинних водах та загальне поширення безкисневих вод через порушення міжконтинентальних водних меж [139; 112].

Пермсько-тріасове вимирання (близько 251 млн. років тому): найбільше масове вимирання в історії Землі, внаслідок якого загинуло приблизно 95% видів. Його причини досі не встановлені точно, але серед головних факторів, що впливають на глобальгі вимирання, вчені виділяють вулканічну активність, поширення глибоководних безкисневих вод, зміни клімату та наявність аномально високих концентрацій газоподібних викидів у атмосфері [62].

Тріасово-юрське вимирання (близько 200 мільйонів років тому): це вимирання, внаслідок якого загинуло близько 80% видів, також пов'язане з вулканічною активністю, яка як вважають, призвела до підвищення рівня CO₂ в атмосфері, що своєю чергою підвищило глобальну температуру і призвело до кризи кальцифікації у світовому океані. В результаті відбулися значні зміни у кліматі та хімічному складі океанів, що призвело до масового вимирання видів [86].

Крейдово-палеогенове вимирання (близько 65 мільйонів років тому): це вимирання, внаслідок якого загинуло приблизно 75% видів на Землі, включаючи динозаврів, пов'язане з ударом астероїда, який відбувся в районі сучасної Мексиканської затоки. Падіння астероїда викликало глобальні пожежі, а пил та попіл, що потрапили в атмосферу, спричинили довготривале затемнення і значне зниження температури на планеті. Ці події призвели до масового вимирання рослин та тварин. CO₂ різко зростає перед вимиранням та падає під час вимирання [54].

Зауважимо, що всі ці масові вимирання були викликані різноманітними природними факторами, такими як зіткнення з астероїдами, вулканічна активність, зміни клімату та хімічного складу атмосфери та океанів.

Однак тепер ми стикаємося з шостим глобальним вимиранням, основними причинами якого є діяльність людини: антропогенні зміни клімату, знищення середовища проживання тварин, людське перенаселення, техногенне та господарче забруднення довкілля, навмисна та ненавмисна інтродукція інвазивних видів та надмірне споживання людьми природних ресурсів.

Шосте масове вимирання має серйозні наслідки для біосфери Землі і може призвести до загальної екологічної кризи. Філософи і науковці активно вивчають цю

проблему, аналізують етичні аспекти відносин людини з природою та шукають можливі шляхи її вирішення.

У своїй роботі «Шосте вимирання: неприродна історія» (2014), Елізабет Кольберт аргументовано висуває тезу, згідно до якої наша планета зараз перебуває на етапі, що передує, або, можливо, навіть уже знаходиться в процесі шостого масштабного епізоду масового знищення біологічного різноманіття від моменту появи життя на Землі. Цей епізод унікальний тим, що він став першим, який спричинений виключно діяльністю людини. Кольберт, безумовно, не є першою, хто висловлює подібний погляд. Є достатньо переконливих доказів серйозної біологічної кризи. Проте як зазначають науковці (Роберт Х. Кові , Філіп Буше та Бенуа Фонтен) у статті в Біологічних оглядах Кембриджського філософського товариства (*Biological reviews of the Cambridge Philosophical Society*) [70], є й ті, хто заперечує ці докази, стверджуючи, що вони перебільшені дослідниками, що працюють у сферах охорони природи та збереження біорізноманіття, з метою звернути увагу суспільства та політичних діячів на проблему втрати біорізноманіття та розширити можливості для отримання наукових грантів. Ці заперечення здійняли широкий резонанс у медіа, коли було опубліковано звіт IPBES (2019) [70, с. 640].

Згадувана вище, ґрунтовна праця «The Sixth Mass Extinction: fact, fiction or speculation?» авторства Robert H Cowie, Philippe Bouchet, Benoit Fontaine може бути вельми корисною для нашого дослідження в контексті філософської антропології з огляду на декілька ключових аспектів.

Автори статті ретельно аналізують наявні дані про глобальне вимирання, що допомагає нам краще зрозуміти, наскільки фундаментальні зміни відбуваються в біосфері планети. Зібрані докази свідчать, що Земля знаходиться на початку, або, можливо, вже в самому розпалі шостої великої епохи масового вимирання біорізноманіття з моменту появи життя на Землі, яка стала першою подібною подією, повністю спричиненою діяльністю людей.

Водночас автори звертають увагу на те, що деякі дослідники можуть перебільшувати масштаби поточного вимирання, покладаючись на недостатньо точні дані або вибіркові показники. Це корисно для нашого підходу, оскільки вимагає від

нас критичного ставлення до наявної інформації. Поняття шостого масового вимирання та кризи біорізноманіття стикається як зі скептицизмом, так і з запереченням. Однією з основних критик на адресу тих, хто стверджує, що ми знаходимося на межі історії нашої планети, є твердження про перебільшення оцінок швидкості вимирання та про те, що поточна швидкість вимирання не є суттєво вищою за природний фоновий рівень [70].

Також варто зауважити, що багато заперечень стосовно масового вимирання не публікуються у рецензованих наукових журналах, і деякі з них можуть мати політичні та ідеологічні підтексти, як це було з реакцією чиновників-республіканців у США на звіт міжурядової науково-політичної платформи з біорізноманіття та екосистемних послуг (IPBES) у 2019 році [88; 152]. Ідея шостого масового вимирання, або принаймні великої кризи біорізноманіття, зіткнулася як зі скептицизмом, так і з запереченням, подібно до ідеї антропогенних змін клімату [91].

Дослідники [70] спростовують і ті аргументи, які заперечують наявність поточної кризи, і ті, які стверджують, що вже нічого не можна змінити. Вчені висловлюють надію, що їхні аргументи змусять замислитися тих, хто намагається применшити значимість голоценового вимирання або вважає, що потрібно зосередитися виключно на економічній користі для людини. Автори вірять, що людство має свідомий вибір щодо майбутнього планети та її біорізноманіття, і що поточний рівень вимирання видів не є нормальним.

Стосовно впливу людини, вчені акцентують увагу на значній ролі людини в поточному вимиранні видів. Відповідно, це дозволяє нам дискутувати про відповідальність людини і її роль в екологічних змінах на планеті в контексті філософської антропології. Автори порушують питання, чи можемо ми дійсно говорити про «шосте вимирання», або ж ми все ще перебуваємо в процесі збору даних і оцінки ситуації. Це прямо відноситься до філософського аспекту нашого дослідження - нам важливо зрозуміти, як ми можемо визначити та інтерпретувати цю глобальну екологічну кризу.

Голоценове вимирання, незалежно від точного часу його початку, відбувається через антропогенні причини, і, відповідно, може бути спричинене або прискорене

різними аспектами людського життя та діяльності, такими як ріст населення та розширення інфраструктури для його забезпечення, поширення та інтенсивність сільського господарства, кількість та види викидів у атмосферу, воду і ґрунт, обсяги видобутку та використання корисних копалин, інтенсивність лісозаготівлі, вилову риби тощо.

Розуміння і визнання шостого масового вимирання як реальної загрози біорізноманіттю та світовим екосистемам є важливим для розробки стратегій збереження видів та екосистем. Забезпечення зусиль, спрямованих на зменшення швидкості вимирання видів і збереження біорізноманіття, є критично важливим для забезпечення стабільності глобальних екосистем та збереження життєдайних послуг екосистем, від яких залежить людство. Тож на порядку денному світоглядні філософські зміни, які виведуть питання захисту природи та збереження біорізноманіття на найвищі щабелі ієрархії усвідомлених загальнолюдських проблем.

Дослідження Кові, Буше, Фонтен (2022) та Ентоні Барноскі з групою співавторів [59] може бути основою для розуміння багатоаспектності шостого масового вимирання. Це допоможе нам пройти від збору даних та їх аналізу до філософських роздумів про місце і роль людини в цьому процесі.

Отримані висновки [70, с. 657-658] авторів базуються на детальному огляді різноманітних джерел інформації, включаючи палеонтологічні дані, сучасні екологічні дослідження та статистичні моделі. Це підкреслює важливість міждисциплінарного підходу при вивченні таких складних феноменів, як глобальне вимирання.

Автори також звертають увагу на етичні аспекти вимирання видів. Це питання є особливо важливим для філософської антропології, оскільки воно стосується відповідальності людини за збереження біологічного різноманіття та моральні наслідки для людського суспільства.

Отже, дослідження Роберта Х. Кові, Філіпа Буше та Бенуа Фонтена дає нам можливість зануритися в глибокий аналіз шостого масового вимирання з точки зору науки, методології, етики і філософії. Вона забезпечує важливий контекст для нашого

дослідження і може слугувати міцною основою для подальшого розуміння цього феномену.

Дослідження Ентоні Барноскі з групою співавторів « Чи настало вже шосте масове вимирання Землі?» є одним з ключових джерел, що описують проблему шостого глобального вимирання. Використовуючи міждисциплінарний підхід для аналізу широкого спектра даних, дослідники намагаються визначити, чи знаходимося ми на порозі шостого масового вимирання на Землі [59]. Автори підтверджують, що ми вже перебуваємо у стадії шостого масового вимирання, на основі аналізу різних джерел даних і порівнянні поточного стану біорізноманіття з п'ятьма попередніми масовими вимираннями в історії Землі.

Барноскі та співавтори дослідження також стверджують, що основною причиною шостого масового вимирання є діяльність людини, включаючи втрату природних середовищ проживання, забруднення, зміну клімату та надмірне використання природних ресурсів. Згідно з даними статті, швидкість вимирання видів вже перевищує природні рівні, і ця тенденція продовжується. Це ставить під загрозу біорізноманіття на планеті.

У сучасному світі ми можемо спостерігати драматичну втрату видів, яка, хоча і серйозна, ще не досягла рівня масового вимирання, характерного для п'яти великих вимирань в історії Землі[59; 70]. Однак, якщо ми не здійснимо значних зусиль для зменшення тисків, що спричиняють загрозу видам сьогодні, ми можемо швидко зіштовхнутись з ситуацією масового вимирання протягом лише кількох століть.

Тут ми бачимо, що людська діяльність є основним драйвером сучасного вимирання видів, що підкреслює важливість антропологічного виміру у дослідженні цього явища. Важлива роль людської діяльності у вимиранні видів водночас ставить та піднімає питання способів, якими ми можемо змінити своє ставлення до природи і біорізноманіття.

Це підкреслює не тільки екологічну, але і моральну відповідальність людства. Ми маємо розуміти, що втрата біорізноманіття має не тільки прямі наслідки для екосистем, але й непрямі для людини, включаючи нашу культуру, ідентичність і, можливо, навіть моральну цілісність. [59, 54].

Передовсім, наявність таких факторів, як швидкі зміни клімату, високий рівень атмосферного CO₂, забруднення, перелов риби та перевищення мисливства, інвазивні види [59;70], вимагає від нас перегляду взаємовідносин між людьми та тваринами. Це означає, що нам потрібно перейти до моделі сталого розвитку, яка б включала збереження біорізноманіття як ключового елемента.

Глобальне вимирання, що може відбутися протягом наступних століть, суттєво змінить наше сприйняття і ставлення до природи і тварин. Це підкреслює необхідність включення збереження біорізноманіття як важливої складової наших взаємовідносин з тваринами.

Соціокультурні заклади, зокрема, зоологічні парки можуть відігравати важливу роль у цьому процесі. За допомогою освітньої роботи вони можуть підвищити обізнаність громадськості про шосте масове вимирання і про те, як людська діяльність сприяє цьому. Вони також мають можливість демонструвати, яким чином боротися з цими загрозами, застосовуючи практики сталого розвитку в своїй роботі та господарській діяльності.

Враховуючи це, дослідження впливу шостого глобального вимирання на взаємовідносини «людина-тварина» має велике значення для розуміння нашого місця у світі і проектування нашого шляху вперед. Людська діяльність має вирішальне значення у вимиранні видів, і ми маємо відповідальність перед природою та всіма видами, що проживають на нашій планеті. Це вимагає від нас переосмислення нашого ставлення до природи і наших відносин з тваринами, особливо в світлі поточної ситуації з вимиранням видів.

Дослідження «Шосте масове вимирання: Антропоцен і людський вплив на біорізноманіття» авторства італійського вченого філософа, Тельмо П'євані надає цікавий погляд на проблему голоценового вимирання, акцентуючи увагу на відповідальності людини за цей процес. Автор аргументує, що людство вже вплинуло на природні процеси настільки, що ми вступили в нову геологічну епоху, відому як Антропоцен.

Вимирання – це процес і момент втрати, який змушує замислитися над моральними відносинами між людьми, нелюдськими видами і середовищами

існування, а також між соціальними групами з різним ступенем влади та автономії. Філософсько-антропологічний аналіз шостого глобального вимирання включає роздуми над такими питаннями, як наші людські цінності, етика та мораль у контексті вимирання видів; наша роль та відповідальність як людей у цьому процесі; наше розуміння себе як виду впливає на ставлення до вимирання; які соціальні, культурні зміни можуть відбутися в результаті цього вимирання.

В голоценовому вимиранні людина відіграє ключову роль. З дослідження Домініка О'кея [123], ми бачимо, що діяльність людини, особливо технологічна діяльність та діяльність, пов'язана з використанням природних ресурсів, є основною причиною шостого масового вимирання.

Важливо зазначити, що людство не просто спостерігає за цим глобальним явищем, але й є активним його учасником. Людина (*Homo sapiens*) стала домінуючою еволюційною силою, яка призводить до глобального вимирання видів. Важко не погодитися з цим, коли враховуємо модель «HIPPO», запропоновану Едвардом Вільсоном [163]. За цією моделлю, втрата біорізноманіття викликана різними взаємопов'язаними факторами, спричиненими людською діяльністю, включаючи руйнування природних середовищ, забруднення, перебудову ландшафту та надмірне використання біологічних ресурсів [130].

Шосте глобальне вимирання тварин, яке багато вчених вважають наслідком антропогенної діяльності, ставить перед філософською антропологією низку серйозних питань. Зі зростанням впливу людини на природу змінюється її роль у світі. З одного боку, людська діяльність спричиняє масові вимирання видів, з другого - людина має можливість зупинити або зменшити негативний вплив на екосистеми. Така двозначність ставить перед філософською антропологією завдання розуміння механізмів дії антропогенного тиску на природу та способів забезпечення більш сталого співіснування людини з природою [56].

Відбувається глобальна зміна ціннісних систем, побудованих на антропоцентричному світогляді, який призвів до руйнівного впливу людини на природу. З історичної перспективи, це синтезовано в гуманістичній філософії Відродження, де Бога «відсторонено» від активного управління світом, роблячи його

більше годинникарем, а не керівником всесвіту. У XIV-XX ст. антропоцентричні ідеї, які спершу були сформульовані Протагором та Сократом, стали домінуючим світоглядом. У цьому контексті, людина виступає як головний та самоцінний суб'єкт, в той час як природне середовище є лише ресурсом, що використовується для задоволення людських потреб. Отже, шосте глобальне вимірання видів можна розглядати як логічний наслідок антропоцентризму.

Наше дослідження полягає в тому, щоб привернути увагу до невідкладної потреби відмовитися від антропоцентризму на користь альтернативного підходу, який би дозволив зберегти глобальну екосистему. Центральним об'єктом нашого аналізу є диполь «людина-тварина», а наша ціль полягає в тому, щоб дослідити його історичну динаміку та намітити шляхи до бажаної зміни.

У контексті шостого глобального вимірання, філософська антропологія може звернути увагу на наступні ключові аспекти проблеми. Необхідно переглянути етичні підходи до відношення людини до природи, зокрема, розглядаючи питання відповідальності людини перед іншими видами, екосистемами та власними майбутніми поколіннями. Важливо розвивати дискусію щодо таких понять, як антропоцентризм, екософія, екологізм, екоцентризм та біоцентризм [134].

Розгляд видів пропонує біологічно обґрунтовану протипагу зосередженню на особистості, характерному для західної етики. В еволюційній екосистемі важлива не лише індивідуальність. Життя, яке має індивід, є чимось, що проходить через нього, а не чимось, чим він володіє внутрішньо, і всебічна повага до життя вважає за доцільне динамічно пов'язувати обов'язок з конкретними формами життя. Хоча види не є суб'єктами моралі, тут захищається біологічна ідентичність – своєрідна цінність. Гідність перебуває в динамічній формі; індивід успадковує її, є прикладом і передає далі. Біологічна ідентичність, яка з часом підтверджується генетично, стосується як виду, так і окремої людини. Повага до цієї ідентичності породжує обов'язки перед видом [134, с. 200].

Втрата біорізноманіття безумовно має важливі моральні наслідки. Це викликає питання про цінність життя різноманітних форм та їх право на існування, незалежно від користі, яку вони можуть приносити людям. Такий біоцентричний підхід вимагає

від нас більш глибокого розуміння того, що вони можуть представляти собою як самодостатні, цінні істоти, і які наслідки може мати їх вимирання для глобальної екосистеми в цілому.

Філософська антропологія може сприяти пошуку нових парадигм сталого розвитку, які враховуватимуть екологічні межі планети та пріоритети збереження біорізноманіття [107]. Активне співробітництво з екологами, біологами, географами, соціологами та іншими фахівцями сприятиме глибшому розумінню проблеми шостого глобального вимирання та розробці ефективних стратегій її вирішення. Що, власне, уможлиблює пропозицію нових перспектив, інтеграцію різноманітних підходів та поглядів, а також сприяння пошуку та розробці інноваційних рішень на основі міждисциплінарного діалогу.

Також варто відзначити, що філософська антропологія відіграє важливу роль у формуванні суспільної свідомості та розвитку екологічної освіти, зокрема, просуванні ідей екологічної свідомості, екоактивізму, сталого розвитку та підтримки різноманітних ініціатив збереження біорізноманіття.

Вивчення культурних, соціальних та ідеологічних аспектів проблеми шостого глобального вимирання допоможе виявити та змінити культурні практики та цінності, які сприяють деградації природного середовища та втраті видів [99].

Шосте масове вимирання ставить питання про особливості людської природи та роль людини в природному середовищі. Актуалізується рефлексія про роль людини в екосистемі. Рефлексія над такими питаннями, як способи адаптації людства до змін умов природного середовища, роль культури та техніки в формуванні людського відношення до природи та можливості гармонійного співіснування людини з іншими видами та екосистемами.

Філософське осмислення причин та наслідків голоценового вимирання є вкрай важливим. Аналіз причин та наслідків вимирання видів сприяє виявленню фундаментальних проблем в структурі сучасної цивілізації та спонукає до рефлексії над способами їх подолання.

Важливо розуміти, як проблеми шостого глобального вимирання впливають на людське суспільство, культуру та ідентичність, а також на рівень індивідуальної та колективної відповідальності перед природою.

Загалом, філософська антропологія може зіграти важливу роль у вивченні шостого глобального вимирання, розробці нових підходів до розв'язання цієї проблеми та пошуку шляхів до формування більш сталих, гармонійних та відповідальних відносин між людством і природою.

Дослідницький потенціал філософської антропології розкриває можливість вивчення впливу людської інтерпретації часу та історії на наше бачення шостого глобального вимирання. Важливим є з'ясування, як сучасні концепції часу та історії можуть підсилити або перешкоджати формуванню ефективних стратегій охорони біорізноманіття та протидії шостому глобальному вимиранню.

Дослідження американського антрополога Пітера Вайтлі, відкриває нові горизонти для аналізу шостого глобального вимирання через призму філософсько-антропологічних концепцій. Він критично аналізує сучасні погляди на вимирання, акцентуючи на тому, що вони в більшій мірі є продовженням давніх тотемних уявлень, ніж новим явищем.

У цьому контексті варто розглянути проблему вимирання через призму нашого власного усвідомлення смерті. Вимирання, як стверджує П. Вайтлі, є проекцією нашого власного почуття смертності – основного фактору, який відрізняє нас від інших видів на Землі. Це підкреслює важливість культурного та природного розмаїття для людського досвіду і відображає масштабність глобального вимирання, яке відбувається зараз [162].

Виклик полягає в тому, щоб зрозуміти, як ми можемо інтегрувати ці давні тотемні відносини з сучасними зусиллями збереження біорізноманіття. Це вимагає критичного погляду на сучасні підходи до збереження, які часто ігнорують історичну, культурну та соціальну реальність біорізноманіття. Замість того, щоб зосереджуватися тільки на збереженні окремих видів, ми маємо врахувати цілісність екосистем і роль кожного виду в них. Це включає визнання не тільки біологічної, а й культурної важливості видів, які на межі зникнення. Такий підхід вимагає залучення

різних галузей знань, включаючи антропологію, екологію, етноботаніку, філософію та історію. Більше того, П. Вайтлі підкреслює, що людство має відповідальність перед власним майбутнім, приймаючи на себе обов'язок зберегти біорізноманіття. Це вимагає зміни нашого ставлення до природи, з особливим акцентом на усвідомлення нашої власної ролі в шостому глобальному вимиранні [162, с. 224].

Концепції антропоцентризму та антропоцену стають ключовими для розуміння нашої ролі в процесі зміни нашого ставлення до природи, з особливим акцентом на усвідомлення нашої власної ролі в шостому глобальному вимиранні. Ми повинні визнати, що ми є активними учасниками в цьому процесі, а не просто пасивними свідками. Це вимагає рефлексії над нашою власною людською природою та місцем в екосистемі Землі.

Зрештою, філософсько-антропологічна перспектива на шосте глобальне вимирання має на меті трансформувати наші перцептивні фрейми, для того щоб ми могли краще розуміти та реагувати на цей виклик. Це вимагає зміни і нашого способу думки, і нашого способу життя. Важливим є критичне переосмислення наукових методів, підходів та концепцій, з аналізом їхньої ролі у виникненні та розвитку проблеми голоценового вимирання. Це сприятиме перегляду наукової практики та розробці нових, більш відповідальних та сталих методів дослідження та взаємодії з природним середовищем. Аналіз впливу технологій на сучасний світ та їхньої ролі у взаємовідносинах між людиною та природою сприятиме пошуку стратегій для більш відповідального використання техніки та технологій в контексті охорони біорізноманіття та протидії шостому масовому вимиранню.

Орієнтація на альтернативні світогляди, такі як індігенні традиції, екологічна етика та духовні практики, може підсилити філософську дискусію та сприяти формуванню нових підходів до охорони біорізноманіття та відповідальності перед природою.

Прийняття людини як важливого агента змін в екосистемах та планетарних процесах вимагає філософського розмірковування над питаннями відповідальності, етики та діяльності в контексті шостого глобального вимирання. Крім наслідків для людей, винищення більшості єдино відомих у дослідженій частині Всесвіту живих

істот, з якими ми ділимо планету, є явно неправильним. Майбутнє життя на Землі і разом благополуччя людей залежать від дій, яких ми вживаємо, щоб зменшити вимирання популяцій і видів у наступні два десятиліття. Безвідповідально і неетично не діяти, незважаючи на переважну кількість наукових доказів, що вказують на серйозність поточного масового вимирання видів.

Як ми вже зазначали, в першому підрозділі нашого дослідження, відносини між людиною та твариною демонструють суттєві зміни протягом історії людства. Від доісторичної змагальності та міфологічної рівності до беззаперечного людського панування й споживчого ставлення, спричиненого технологічним прогресом. Філософська думка різних історичних періодів, включаючи Античність, Середньовіччя, Відродження, Новий, Класичний і Новітній час, відображає ці трансформації.

Так, тварини в різні періоди були визначені як «бездушне створіння», «бездумне створіння», «жива машина», «бідна світом тварина», «тваринний ресурс», «несвідома істота». Всі ці антропоцентричні терміни відображають різні погляди на природу та статус тварин у людському житті, але водночас їх використання свідчить про невірне розуміння тварин людиною та про недооцінку комплексності та важливості тваринного життя.

Сучасна філософія, намагаючись відповісти на виклики, які виникають від споживацького антропоцентризму, розглядає альтернативні концепції. Ці концепції відображають відмову від антропоцентричного погляду і можуть бути умовно поділені на три напрями:

Зведення людини до рівня об'єкту: цей підхід передбачає редукційну «аніمالізацію» або «зооморфізацію» людини, в результаті чого людська роль, свідомість та мораль втрачають свою унікальність і вирівнюються з тваринними.

Піднесення інших акторів буття до людського або надлюдського суб'єктного рівня: цей підхід представляє «антропоморфізацію» або «олюднення» тварини, де тваринам присвоюються людські чи навіть надлюдські свідомість та моральність.

Витирання меж між людським та нелюдським: цей підхід висвітлює спільні риси між людиною і твариною, зосереджуючись на їхніх загальних аспектах, таких як

спільні фізичні та емоційні характеристики, і намагається видалити розмежування між ними.

Анімалізація або зооморфізація людини є концепцією, що передбачає зведення людської природи до тваринної, вказуючи на недосконалість, зовнішнє управління або на провідну роль інстинктів та фізіологічної складової у поведінкових актах. Цей підхід, так чи інакше розвивали З. Фройд, Ф. Ніцше Ж. Лакан, П. Лінкол, П. Слотердаjk, М. Платт та інші.

Антропоморфізація або олюднення тварини є другим підходом до перегляду відносин «людина-тварина». Цей підхід включає в себе приписування тваринам людських характеристик та трактування їхньої поведінки як свідомого морального вибору. Хоча антропоморфізм часто зустрічається на побутовому рівні і в міфологічному світогляді, деякі сучасні вчені та дослідники застосовують цей підхід до наукового дослідження поведінки тварин. Де-які сучасні прихильники цього підходу посилаються на роботи Франс де Вааля, І. Пепперберг, подружжя Гарднер, подружжя Премарк, Т. Йонаса та інших. Однак, цей підхід також є предметом критики. Спекуляції, пов'язані з антропоморфізмом, можуть привести до некоректного або спотвореного розуміння тваринної поведінки. Слід відмітити очевидну близькість підходу антропоморфізації та концепції антропоцентризму – в обох випадках тварина вимірюється за суто людською шкалою.

Третій підхід до відносин «людина-тварина» полягає в розмиванні кордонів між людиною та твариною. Він включає в себе наукову та емоційну складові, що мають на меті виявлення та визнання спільних рис людини та тварин. І тут замість виміру тварин людськими критеріями чи навпаки розгляду людини через тваринну призму, розробляється певна універсальна шкала, створена на основі спільності людських та тваринних характеристик. Даний підхід, хоч і неповною мірою, але був розвинений та поширений рядом філософів та вчених, включаючи І. Бентама, Франс де Вааля, П. Сінгера, Р. Райдера, Р. Докінза, Т. Рігана, Ф. Фернандес-Арместо, Ван дер Веєра, М. Бекова, Д. Пірса, О. Гомілко.

Цей підхід разом із антропоморфізаційним підходом сприяли розвитку концепції антиспесишизму або антивидизму, яка заснована на ідеї рівності прав

людей та тварин щодо задоволення їхніх основних потреб. Антиспесицизм часто порівнюється з ідеями, що лежать в основі рухів проти расизму, сексизму, ейджизму тощо, оскільки він виступає проти дискримінації на основі видової приналежності (Singer, 1975) [147].

І. Бентам у намаганні зменшити розділовий бар'єр між людиною і твариною, заявив: «Питання не в тому, чи можуть вони розмовляти, чи можуть вони мислити, а в тому, чи можуть вони страждати?». Ця думка була у подальшому розвинена П. Сінгером в його роботі «Визволення тварин», яка вважається однією з найвпливовіших книг в сфері прав тварин (Singer, 1975) [147].

Зазначені напрями відображають намагання сучасної філософії знайти відповіді на кризу антропоцентризму, а також допомагають визначити нові шляхи для подальшого дослідження відносин між людиною та твариною.

Впливова альтернатива розглядається в формі квазі-антропоцентричного світогляду, в якому головний суб'єкт буття, Людина Розумна, приймає добровільний моральний обов'язок зберігати навколишній природний світ від руйнування та захищати тварин від страждань. Це можна порівняти з позицією королівської милості або антропоцентричного альтруїзму, таку ідею проповідували філософи І. Бентам та А. Швейцер (Bentham, 1789; Schweitzer, 1923)[61; 141].

Незважаючи на це, важливо пам'ятати, що, незалежно від ступеня свідомості, яким володіють дельфіни чи шимпанзе, вони, мабуть, не здатні самотійно захищати свої права в людському суді чи боротись за них іншими способами, прийнятними в нашому суспільстві. З іншого боку, до такого самотійного захисту не здатні людські немовляти, частина людей-інвалідів та пацієнти у комі, що однак не виключає їх з кола осіб, наділених суб'єктністю та навіть правами.

На жаль, сучасна наука наголошує на генетичному характері моральних якостей людини (Rushton, 1990; Knafo, Zahn-Waxler, Davidov, Van Hulle, Robinson, & Rhee, 2009) [136; 96], що ставить під сумнів можливість значних змін у моральному ландшафті протягом невеликого історичного періоду. Більше того, історія людства ілюструє нашу колективну неспроможність створити відповідальне та високоморальне суспільство, здатне справедливо опікуватись навіть своїми власними

членами. Тож навряд чи варто сподіватись на кардинальну зміну суспільної свідомості протягом одного-двох десятиліть, протягом яких, як згадувалось вище, драматично наростатимуть процеси шостого масового вимирання, що однак ніяким чином не зменшує актуальність такої зміни.

Проблема розрізнення анти-антропоцентричних моделей веде до кількох важливих роздумів. Перша модель, яка зводить людину до статусу об'єкта, може призвести до певного виду екзистенційного парадоксу. Відповідно до цієї моделі, людина, «вбиваючи» батька-Бога, приймає власну неспроможність керувати суспільним життям і знімає з себе всю відповідальність за інших тварин і довілля (Nietzsche, 1882)[121].

Другий підхід, який приписує тваринам нереалістичні якості, може бути також непродуктивним. Історія людства свідчить про випадки, коли тварин притягували до суду або намагалися проповідувати їм Слово Боже, але це не призвело до реальних результатів. І покладання марних надій на міфічну «мудрість природи» точно не покращить ситуацію.

Третій підхід, який стирає границі між людиною та твариною, виглядає найбільш перспективним. Сучасні дослідження в області когнітивної етології, нейробіології та нейрофізіології підтверджують, що велика кількість тварин мають свідомість, а різниця між когнітивними здібностями людини та тварини не якісна, а кількісна (De Waal, 2016; Koch, Massimini, Boly, & Tononi, 2016) [72].

З точки зору філософії, існує необхідність у суб'єктивізації тварин, що визнає їхні базові потреби, забезпечує реалізацію їхньої волі та можливість жити природним життям. З іншого боку, створення та підтримка цієї нової, революційної системи має бути на плечах людства. Це веде нас до розгляду екологічної антропології як поля для розвитку нової парадигми.

Екологічна антропологія, наразі, вже зосереджена на взаємодії людини з навколишнім природним середовищем. Нашою задачею може стати розробка підвідділу екологічної антропології, зооантропології, який би досліджував спільне між людиною та твариною, а також їх взаємини, як двох суб'єктів.

У міру нагромадження і систематизації знання про взаємини людини і тварини, як двох суб'єктів така «суб'єкт-суб'єктна» зооантропологія має потенціал до виходу за рамки «об'єкт-суб'єктної» екоантропології, ставши з часом окремим науковим напрямом, що розкриває і пояснює етичні, психологічні, біологічні, соціальні та інші підґрунтя взаємин людини в тварини.

Концептуальні категорії, які вже існують у сучасній філософії, такі як «людська тварина» (human animal) та «не-людська тварина» (nonhuman animal), можуть слугувати корисними інструментами у цьому контексті. За допомогою цих категорій можна розвинути більш нюансоване розуміння взаємодії між людиною та твариною, визнаючи при цьому їхні спільні та відмінні характеристики.

Звичайно, це великий виклик для людства. Зміна поглядів та ставлень до тварин може зайняти значний час та потребувати значних зусиль.

Впродовж століть людство використовувало тварин для власних потреб — як їжу, робочу силу, для розваг, науки, тощо. Ця довготривала історія експлуатації тварин, окрім сталих економіко-технологічних ланцюгів, створила глибокі культурні та соціальні структури, які буде складно змінити.

Водночас, визнання суб'єктності тварин не означає їх повної рівності з людьми. Це означає визнання того, що тварини мають власні потреби та інтереси, які повинні бути захищені. Це означає, що ми, як люди, маємо обов'язок поважати їх життєві інтереси.

Дана проблема вимагає не тільки законодавчих змін, але й змін в освіті, культурі, і навіть в нашому способі мислення. Вона потребує поширення усвідомлення того, що тварини є відчуваючими істотами з власними інтересами. Це великий виклик, але це також можливість для нас, як виду, розширити своє розуміння світу та краще усвідомити власне місце в ньому.

Відповідно до антропоцентричного погляду, люди мають відповідальність за збереження біорізноманіття та зменшення своєї негативної дії на природні середовища. Але з практичної точки зору, не дивлячись на зростаючу кількість місцевих ініціатив з охорони природи, загальні тенденції руйнування природних середовищ та вимирання видів продовжуються [65] та навіть прискорюються.

Діяльність людини відіграла значну роль у формуванні сучасного стану скорочення біорізноманіття та призвела до збільшення темпів вимирання видів. Якщо попередні масові вимирання були спричинені насамперед природними явищами, то сьогоднішні втрати видів значною мірою зумовлені антропогенними факторами.

Серед різноманітних способів впливу людської діяльності на біорізноманіття назвемо ряд найбільш руйнівних. Вирубка лісів, урбанізація та перетворення земель на сільськогосподарські угіддя призвели до втрати та фрагментації природних біотопів. Це руйнування безпосередньо впливає на виживання багатьох видів, позбавляючи їх домівок і джерел їжі.

Різні форми забруднення, включаючи забруднення повітря, води та ґрунту, згубно впливають на екосистеми та види. Забруднення може безпосередньо шкодити організмам або порушувати їхнє середовище існування, що призводить до скорочення популяцій та біорізноманіття.

Надмірне полювання, надмірний вилов риби та нераціональне використання ресурсів призвели до скорочення чисельності або зникнення багатьох видів. Надмірна експлуатація порушує харчові ланцюги, змінює екосистеми та виснажує популяції так званих «комерційно цінних видів».

Інтродукція інвазивних видів суттєво шкодить аборигенним видам. Навмисне або випадкове завезення людиною немісцевих видів на нові території, призвело до появи інвазивних видів. Ці види часто конкурують з місцевими видами за ресурси, що призводить до занепаду або зникнення місцевих рослин і тварин.

Антропогенні зміни клімату, спричинені спалюванням викопного палива та викидами парникових газів, становлять значну загрозу для біорізноманіття. Підвищення температури, зміна режиму опадів і частіші екстремальні погодні явища можуть порушити роботу екосистем і загрожувати виживанню багатьох видів.

Ці антропогенні фактори в поєднанні з природними викликами, з якими стикаються екосистеми, призвели до швидкого скорочення біорізноманіття, яке багато вчених вважають шостим масовим вимиранням. Визнання та подолання впливу людської діяльності на біорізноманіття має вирішальне значення для збереження і довгострокового благополуччя як екосистем, так і людства.

1.3. Еволюція цінностей суспільства в аспекті взаємовідносин «людина-тварина»

Сучасні суспільства стикаються з викликами, які ставлять під сумнів традиційні уявлення про взаємовідносини між людиною та твариною. Завдяки науковим дослідженням та розширенню свідомості, ми отримуємо все більше доказів про когнітивні та емоційні здібності тварин, їхню спроможність переживати радість, біль, страх та інші емоції, а також про високий рівень соціальної організації у багатьох видів.

У цьому підрозділі ми розглянемо еволюцію цінностей суспільства в контексті взаємовідносин «людина-тварина». Тут ми звернемо увагу на конкретні цінності та їхню еволюцію, аналізуючи перехід від традиційного розуміння тварин як об'єктів володіння та використання до визнання їх суб'єктивності, прав на життя та захист від страждань.

Ми розглянемо вплив наукових досліджень, філософських думок та соціокультурних змін на цінності суспільства, що створюють нові можливості для розуміння і взаємодії з тваринами. Дослідимо питання етичного ставлення до тварин, відмови від насильства і використання, та розвитку концепції прав тварин.

Оскільки наші взаємовідносини з тваринами мають значний вплив на саме суспільство, важливо розуміти, як зміна цінностей і свідомості в цьому контексті може привести до створення більш екологічно збалансованого, співчутливого та справедливого світу для всіх живих істот.

Цінності – це об'єкти, явища, події тощо, які мають значення для індивіда і можуть задовольнити його потреби, бути ідеалом, нормою або ціллю. Цінності можуть бути об'єктивними (природні явища, матеріальні об'єкти, соціальні відносини) та суб'єктивними (уявлення, ідеали, оцінки, орієнтації). Цінності виступають як джерела мотивації, що еквівалентні потребам, та реальні регулятори поведінки [49].

Цінності суспільства – це об'єкти, явища, відносини і їх властивості, які мають значення для членів певного суспільства, класу або індивіда як засоби задоволення потреб та інтересів, ідеї та мотивації як норми, цілі або ідеали. Цінності суспільства відображають суспільну значимість та забезпечують життя людей.

У контексті нашого дослідження, еволюція цінностей суспільства в аспекті взаємовідносин «людина-тварина», означає дослідження зміни у світогляді та ставленні людей до тварин. Це включає перехід від традиційного розуміння тварин як об'єктів володіння та використання до визнання їх суб'єктності, прав на життя та відсутності страждань. Аналіз впливу наукових досліджень, філософських думок та соціокультурних змін на цінності суспільства, які створюють нові можливості для взаємодії та співжиття людей і тварин.

Співіснування тварин та людини впродовж історії людства є важливим чинником еволюції цінностей в суспільстві. Одомашнення тварин, що відбувалося в рамках еволюції людських потреб, дає нам можливість відстежити історичні тенденції у взаємовідносинах «людина-тварина». Цей процес почався приблизно 31,7 тис. років до нашої ери [80, с. 473]. За часів переходу людства до землеробства та скотарства, з'являється практика одомашнення тварин, що стають важливою частиною господарювання. Одомашнені види, такі як вівці, свині, кози та корови, забезпечують харчові ресурси та матеріали для виробництва. Коти стають помічниками у контролі над гризунами. Потреба у транспорті спонукає до одомашнення віслуків, коней, верблюдів та слонів, що відіграють ключову роль у перевезенні вантажів та людей.

Варто зауважити, що до Нового часу тварини відігравали роль не лише у забезпеченні продуктів харчування, матеріалів та предметів побуту, але й у сільськогосподарській діяльності, транспортуванні та поштовою зв'язку, а також як частина індустрії розваг. Їхній внесок у задоволення людських потреб визначав їх цінність для суспільства. Однак, з XIX століття відбувається зміна у ставленні до тварин: розпочинається рух за їхні права на глобальному рівні та формується правова основа для їх захисту. XX століття позначилося розвитком етичних норм, що

акцентують відповідальність за добробут всіх живих істот, включаючи появу біоетики та концепції «Прав тварин» [45]. У цей період тварина поступово перестає сприйматися лише як корисний ресурс, набуваючи значення компаньйона чи партнера.

Тема еволюції цінностей суспільства у контексті взаємин між людиною та твариною привертала увагу як українських, так і міжнародних дослідників. Видатними представниками в цій сфері є Є. Баженова, І. Василевська, Л. Вольнова, Ф. де Ваал та інші, чії роботи вносять значний вклад у розуміння даної тематики. Наше завдання полягає у виявленні ключових чинників, що сприяли культурним змінам у ставленні суспільства до тварин, та аналізі їх впливу та наслідків. Це дозволить глибше зрозуміти, як і чому відбувалася еволюція ціннісних орієнтирів у відносинах «людина-тварина».

Урбанізація відіграє важливу роль в еволюції суспільства, що означає зростання впливу міст на розвиток соціуму та підвищення відсотка міського населення за рахунок сільського. Згідно даних ООН, в 1800 році міське населення складало лише 2%, а вже у 1950 році містян було 30%. Прогнозується, що до 2050 року майже 70% населення Землі проживатиме у міській місцевості [164].

Процес урбанізації в Україні демонструє важливу тенденцію зростання міського населення протягом століття. У 1897 році міське населення становило 3,716 мільйонів осіб, що було лише 13% від загальної чисельності населення, переважно сільського, яке тоді налічувало 25,144 мільйони осіб. Однак, до 2014 року спостерігається значне зростання міського населення до 31,081 мільйона осіб, що становить майже 69% від загальної чисельності населення, яка досягла 45,246 мільйонів осіб. Ці дані підкреслюють зміну демографічної структури в Україні, де міське населення стало домінуючою частиною населення країни. [14, с. 141].

Урбанізація зумовлює появу нових форм життєдіяльності, що відрізняються від традиційних сільських.

Урбанізація в Україні не лише змінює демографічний ландшафт, але й вносить суттєві зміни у культурні та соціальні аспекти життя. Міський спосіб життя, який суттєво відрізняється від сільського, призводить до формування нових культурних

патернів. Німецький соціолог Ф. Тьонніс аналізував ці зміни, виокремлюючи два типи усталених форм соціальної організації: «общинну» (традиційну, сільську) та «громадську» (міську). Він вказував, що великі міські агломерації змінюють дружні та теплі «общинні» стосунки на більш формальні, поверхневі, безособові та функціональні [154, с. 229]. Згідно з поглядами Ф. Тьонніса, процес урбанізації суттєво впливає на первинні базиси спільного життя. Він вважає, що общинне суспільство, засноване на традиціях, спільноті та взаємодії, поступово змінюється під впливом урбанізації, в кінцевому підсумку призводячи до феномену індивідуалізму [154, с. 226].

Сучасне міське середовище характеризується безперервною присутністю агресивної реклами та нав'язливої політико-економічної інформації. Це створює умови для почуття відчуженості та самотності, які поглиблюються через негативний потік інформації, що поширюється через різні канали комунікації. Л. Вольнова звертає увагу на вплив негативного інформаційного потоку в ЗМІ на індивідуальну психологію сучасної людини. Вона вказує на те, що поєднання постійного потоку негативних новин з відчуттям втраченості та самотності спонукає людей все більше відгороджуватися від зовнішнього світу, поглиблюючи внутрішнє усамітнення [13, с. 45].

Ще один фактор – додатковий вільний час, який надають людині досягнення науково-технічного прогресу, звільняючи її від значної частини господарсько-побутової роботи. Цей час часто проводиться у вузькому колі сім'ї або в самоті, зануреністю у віртуальні мережі. Таке збільшення вільного часу, поєднане зі зростанням тривалості життя завдяки успіхам сучасної медицини, призводить до збільшення періоду пенсійного віку. Багато пенсіонерів проводять декілька десятиліть на пенсії, і в умовах міського життя не кожен знаходить гідне заняття на цей додатковий час. Таким чином, відчуття незатребуваності та відчуженості від активного міського життя не лише зростає, але й розтягується у часі, що є важливим соціальним та психологічним аспектом сучасного урбанізованого суспільства.

Життя в великих містах має свої особливості та виклики, які безпосередньо впливають на психологічний стан особи. Велика кількість людей на малій території,

нестача вільного простору, постійне порушення особистого простору сторонніми особами, ризикований рух транспорту, високий рівень шуму, погана екологія, швидкі зміни в різних сферах діяльності, постійна плинність соціальних стосунків, та агресивний рекламно-інформаційний пресинг – все це створює психологічний тиск на міського жителя. Все це разом із агресивним рекламно-інформаційним пресингом примушує людину, на думку Л. Вольнової, до реагування на них, і найчастіші реакції – страх (тривожність) або агресія (дратівливість) [13, с. 44].

Ці обставини спонукають людину шукати близького союзника, з яким можна б спільно впоратися з негативним впливом міського життя на психічний стан мешканця міста.

На відміну від вищезазначених негативних реакцій, є і позитивна тенденція в сучасному урбанізованому суспільстві – це зростання толерантності. Л. Вольнова вказує на те, що особливостями міського середовища взаємодії є соціокультурна гетерогенність, інтенція на різноманітність [13, с. 46]. Ці культурні зміни також знаходять своє відображення у мистецтві.

Цікавим є дослідження І. Василевської та В. Коршункова, яке зосереджується на зміні підходів у сучасному кінематографі та літературі до підвищення терпимості до «інакших». При цьому, акцент робиться не тільки на людях, але й на різних інших істотах. Дослідники звертають увагу на такі твори, як романи Джона Р. Р. Толкіна, написані до ери політкоректності, де характерні риси персонажів були зумовлені їхнім зовнішнім виглядом: наприклад, гобліни представлені як дурні та злі, а ельфи – як благородні та позитивні [45].

Справді, аналіз зображення персонажів у кінематографі та анімації відображає певні зміни в суспільному сприйнятті. У радянські часи середини ХХ століття в мультфільмах часто спостерігався прямий зв'язок між зовнішнім виглядом персонажів та їхніми моральними якостями. Лисиці, ворони, щури, гієни, вовки часто зображувалися як негативні персонажі, тоді як коти, собаки, зайці, леви, слони, білки та ведмеді мали позитивний образ.

Проте, у кінці ХХ століття серіал «Зоряні війни» демонструє відхід від цієї тенденції, показуючи, що зовнішній вигляд не обов'язково корелює з внутрішніми

якостями персонажів. В цьому серіалі найбільш небезпечні злодії та вороги можуть мати людський вигляд, в той час як позитивні персонажі часто представлені як інопланетні істоти.

Цю ж тенденцію продовжують сучасні кіноепопеї, такі як «Месники», «Шрек», «Трансформери», «Аватар», «Історія іграшок», «Зоряні війни», «Люди в чорному». Вони демонструють толерантність до «інших», ксеноморфних істот, підкреслюючи цінність різноманітності та унікальності. Це відображає зміни у світогляді сучасної міської людини, яка починає сприймати тварин та інших не людських істот як можливих партнерів чи товаришів, нехтуючи їх нелюдською природою. Ця зміна відображає глибшу соціальну та культурну еволюцію, яка ставить у центр уваги цінності толерантності та прийняття різноманітності.

Ставлення до тварин в урбанізованому суспільстві значно відрізняється від того, що ми бачимо у сільському середовищі. Сприйняття диких та свійських тварин відмінно між мешканцями сільських та міських територій. Для сільського мешканця, дика тварина часто представляє собою потенційну загрозу для саду, городу, свійських тварин, а іноді й для самого господаря. У міському контексті, дика тварина, навпаки, сприймається як абстрактний об'єкт, образ з книги або картинка на екрані, в кращому випадку - експонат зоопарку.

Так само відрізняється сприйняття свійських тварин. Для селянина вони є перш за все джерелом продуктів, сировини та послуг: курка – це яйця і м'ясо, коза і корова – м'ясо та молоко, пес виконує роль охоронця, а кіт захищає від гризунів. В народному фольклорі відображається цей практичний підхід до тварин, наприклад, в оповідках про вигнання старого пса, що вже не в змозі охороняти, або в фразеологізмі «мишей не ловить», що означає лінь та непотрібність. Цей «споживацький» підхід до тварин, коли вони класифікуються на «корисних» та «шкідливих» на основі їхньої корисності для людей, був домінуючим у суспільстві до недавнього часу. Він відображає більш широкі культурні та соціальні установки, що історично склалися щодо взаємовідносин людини та тваринного світу. В радянські часи бездомні тварини часто вважалися «біологічним сміттям» [45]. Іноді необхідно було навіть

обґрунтовувати гуманне та співчутливе ставлення до тварин, посилаючись на їхнє народно-господарське значення [45]. Це зумовлено тисячолітньою критичною залежністю людей від тваринних матеріалів та продуктів.

Приклад індіанців та їхнього використання бізонів чітко ілюструє залежність традиційного суспільства від природних ресурсів. Індіанці використовували бізонів у повному обсязі: м'ясо для харчування, шкіру на одяг, взуття, сідла, житло; кістки перетворювали на інструменти, ножі, ложки; сухожилля використовували для тетив луків та ниток; сечові міхури слугували бурдюками для води; волосся йшло на мотузки; висушений гній використовували як пальне, а з копит варили клей. Масове винищення бізонів у ХІХ столітті європейцями, що знизило їх чисельність з 30-40 мільйонів до 1-2 тисяч, призвело до краху індіанської цивілізації та сприяло колонізації Північної Америки.

У порівнянні, сучасний міський житель не потребує більшість з цих продуктово-сервісних функцій. Його харчування пов'язане з супермаркетами та ресторанами, охорона квартир - з електронікою, а боротьба з гризунами - зі службами дератизації. Відтак, утримання домашніх тварин у міських умовах мотивується зовсім іншими причинами.

Зміна у продуктово-сервісному ставленні до тварин відбулася завдяки урбанізації та науково-технічному прогресу. Промисловий розвиток, зокрема у хімічній та харчовій промисловостях, зробив зайвим використання натуральної тваринної сировини для створення одягу, взуття, прикрас, музичних інструментів, меблів тощо. Навіть м'ясо та тваринне молоко стають необов'язковими для харчування, з огляду на розвиток альтернативних джерел білка та рослинних замінників.

Науково-технічний прогрес, особливо у харчовій промисловості, зробив суттєвий вплив на спосіб харчування людини. Якщо раніше цілі галузі народного господарства залежали від продуктів тваринного походження, то сучасна дієтологія, опираючись на фізіологію та біохімію, визначає необхідні для здоров'я людини поживні речовини, вітаміни та мінерали, пропонуючи при цьому альтернативні

джерела їх отримання. Це сприяє зростанню популярності вегетаріанства та веганства, що відображає зміну у ставленні до харчування та використання тварин.

Зміни в цінностях сучасного світу також відображаються в зміні співвідношення між тваринами-компаньйонами та продуктивними тваринами. За даними Світового Атласу станом на 2020 рік, загальна кількість домашніх котів та собак досягає близько 1,4 мільярда особин, що перевищує кількість таких традиційних господарських тварин як віслюки (0,04 млрд), кози (0,045 млрд), свині (0,678 млрд) та корови (0,987 млрд). Це свідчить про зниження актуальності продуктового використання тварин і зростання значення тварин як супутників та компаньйонів для людини у сучасному світі [106].

Відносно дикої живої природи також фіксуються значні ціннісні зміни. Протягом останніх двох століть, ми спостерігаємо не лише відчутне зменшення чисельності тварин в дикій природі, але й істотну втрату біорізноманіття на планеті, яка відбувається особливо швидко. Звіт WWF «Living Planet 2018» наголошує на тривожній тенденції: середнє зменшення популяцій ссавців, птахів, риб, рептилій та земноводних склало 60% за останні 40 років [103]. Це значне скорочення підкреслює аксіологічну важливість кожного виду, що зникає, особливо в контексті обмеженої здатності сучасних технологій відновлювати втрачені види.

Крім культурної цінності, на передній план виступає екологічна цінність. Зникнення тварин одного виду в будь-якій екосистемі, згідно з законом екологічної кореляції, може призвести до зникнення інших, з ними пов'язаних, видів і, потенційно, до руйнації всієї екосистеми. Це підкреслює необхідність збереження біорізноманіття та відповідального ставлення до навколишнього природного середовища. Збереження кожного виду є критично важливим не тільки для збереження екологічної рівноваги, але й для збереження глобальної стійкості та здоров'я планети в цілому.

Іншою причиною зростання цінності тварин у міському середовищі є бідність на біорізноманіття внаслідок урбанізації. Такі процеси зумовлені перетворенням природних ландшафтів на штучні внаслідок міської забудови.

Ситуація особливо гостра в Україні, де корупція та недосконале законодавство призводять до знищення лісів та парків у містах з метою побудови житлових та офісних будівель на цих територіях. Через обмежений доступ до природного середовища, міські мешканці часто створюють свої мініатюрні куточки природи у власних домівках. Це може включати утримання акваріумів та тераріумів, вирощування рослин, а також догляд за різноманітними домашніми тваринами. Ці тварини виконують не лише екологічну роль, але й набувають значної соціальної та партнерської цінності для самотніх мешканців великих міст. Тварини стають не просто частиною побуту, але й супутниками та компаньйонами.

Олюднення (або антропоморфізація) тварин, як зазначають І. Василевська та В. Коршунков, є характерним явищем у розвинених міських середовищах. Люди приписують тваринам людські риси, емоції та інтенції, часто розглядаючи їх як членів родини або друзів. Це є відображенням глибокої потреби у соціальній взаємодії та емоційному зв'язку, яка іноді не задовольняється в умовах сучасного урбанізованого життя. Таким чином, домашні тварини виконують важливу роль у забезпеченні емоційної підтримки та компанії для міських жителів. [45]. Варто додати, що антропоморфізація тварин має і свої негативні наслідки, як-то неправильне розуміння потреб дикої природи та зменшення підтримки збереження дикої природи. Цей фактор може відігравати ключову роль у формуванні стратегій збереження біорізноманіття у міських середовищах.

Розвиток нейробіології та етології значною мірою змінив сприйняття людини стосовно тварин. Сучасна наука дозволила нам вийти за рамки декартівського бачення тварин як «живих машин» і розглядати їх як сутності з власною свідомістю. На початку другого десятиліття XXI століття, міжнародна група когнітивних неврологів, нейрофармакологів, нейрофізіологів, нейроанатомів та обчислювальних неврологів проголосила Кембриджську декларацію про свідомість, у якій підсумовуються результати багаторічних досліджень мозку людини та тварин [149].

Одним з ключових відкриттів відкриттів у нейронауці останніх років - виявлення паралельної еволюції нервових центрів у тварин, аналогічних до людської кори головного мозку (неокортексу). Цікаво, що відповідні ділянки мозку,

відповідальні за високорозвинені функції, не завжди розташовані у голові. Дослідження показують, що тварини, які не є людьми, мають нейроанатомічні, нейрохімічні та нейрофізіологічні основи (субстрати) для розвитку свідомих станів. Це вказує на здатність таких тварин демонструвати свідому поведінку. Так, здатності до свідомості спостерігаються не тільки у всіх ссавців та птахів, але й у багатьох інших істотах, зокрема у восьминогів. Ці відкриття кардинально змінюють традиційне розуміння неврологічних субстратів свідомості, демонструючи, що люди не мають унікальних властивостей цих субстратів. Розуміння того, що інші тварини також мають свідомі стани, змінює наш погляд на етику поводження з тваринами та підкреслює необхідність враховувати їх здатність до переживань і свідомості у взаємодії з ними. [149]. Ці наукові відкриття піддають сумніву традиційне філософське розуміння людини як єдиної істоти, яка має свідомість, розмиваючи видові межі.

Дослідження етології відображають згоду з нейробіологами. В рамках дослідження усвідомленої поведінки тварин, відомий етолог та приматолог Франс де Вааль у заголовку своєї книги ставить провокативне питання: «Чи достатньо ми розумні, аби судити про розум тварин?» [72]. Це вказує на глибоке переосмислення ставлення до розумових здібностей тварин. Такі висновки вчених створюють фундамент для подальшого олюднення тварин у суспільстві, де люди все більше усвідомлюють складність і глибину їхньої поведінки та емоцій. Можливо, також слід звернути увагу на те, як ці відкриття можуть вплинути на юридичне визнання прав тварин, а також на наші етичні стандарти щодо тваринного світу.

Одна з ключових характеристик, яка відзначає домашніх тварин, таких як коти та собаки, і яка є важливою для людини, полягає у їх високому рівні адаптації до умов та побуту людини. Це, як вважається, є результатом процесу одомашнення, який включав суворий штучний відбір. Такий відбір сприяв виживанню тих особин котів та собак, які найкраще відповідали очікуванням та потребам людини.

Декілька тисяч років селекції закріпили ці характеристики на генетичному рівні. Ця особливість домашніх тварин поєднується з унікальною характеристикою людського спілкування, на яку звертає увагу психолог А. Піз. Він зазначає, що велике

значення у спілкуванні має невербальна компонента. Під час комунікації 60-80% інформації передається через невербальні засоби, такі як міміка, жести, поза, а лише 20-40% інформації передається через слова. [128, с. 25]. Враховуючи важливість невербального спілкування, люди можуть розуміти основні потреби своїх домашніх тварин, вивчаючи мову їхнього тіла та звукові інтонації. Це особливо стосується розвинених тварин, таких як коти, собаки, свині, папути, ворони, сороки та інших, які не тільки розуміють наші невербальні сигнали, але й здатні запам'ятовувати окремі слова. Ці здібності значно підвищують цінність цих тварин як партнерів для людини, створюючи глибше порозуміння та емоційний зв'язок між тваринами і людьми.

Антропоморфізація не лише є наслідком людського сприйняття тварин, а й стала зручним інструментом для інформаційно-освітньої роботи. Наділення тварин людськими властивостями сприяє пробудженню активного інтересу в учнів. Запам'ятовування навчального матеріалу поліпшується, коли учні повторюють слова та фрази вигаданих персонажів, оскільки це привертає їхню додаткову увагу. Використання образів антропоморфних тварин створює веселу, грайливу атмосферу, яка ефективна не тільки для дітей, але й для дорослих. Цілі застосування таких тваринних образів у освітньому процесі не пов'язані з вивченням зоології; натомість, вони допомагають дітям зрозуміти і освоїти людські поведінкові норми [45].

Те ж саме захоплення антропоморфізацією тварин стає зручним підґрунтям для розвитку бізнесу. До прикладу, тварини, що виражають людські риси, широко представлені в театрі та кіно, а також в іграшках та сувенірах, виробництві товарів для дому і меблів, одязі і харчовій промисловості, рекламі, торгівлі та транспорті. Бізнес-проекти, що використовують антропоморфізацію, набувають і таких несподіваних форм, як аукціони, на яких продаються картини, створені слонами, морськими котиками або дельфінами. Ще більш прибутковими можуть бути бізнеси, пов'язані зі створенням кладовищ для домашніх тварин або моди для тварин.

Активне застосування антропоморфних тварин у освіті та бізнесі підсилює ще один суспільний феномен: ідентифікацію себе з певним видом тварин, скорочення своєї особистості до властивостей цих тварин. Вже нікого не дивує запитання типу: «Ти сова чи жайворонок?» або «В тебе характер собаки чи kota?». Ми організуємо

роки за східним зодіаком і серйозно шукаємо подібність між зовнішністю людини і її домашнього улюбленця. Всі ці явища стають формою постійної моди на тварин та невід'ємною частиною культури.

Сьогодні тварини вже вважаються частинами суспільства. Вчені з США зазначають, що наші відносини з домашніми собаками змінилися в порівнянні з відносинами наших предків. Згідно з даними журналу «American Demographics», власники домашніх тварин часто називають себе «матусями» і «татусями» [93, с. 28]. Згідно з опитуванням, проведеним у 2015 році серед власників домашніх тварин, виявлено, що лише 8% респондентів не розглядають свою тварину як частину сімейної системи. Проте, серед 77% опитаних, які вважають свого улюбленця частиною сім'ї, більшість присвоюють їм ролі, подібні до дитини, друга або брата [45].

Ритуалізація поведінки під час смерті домашнього улюбленця відображає все більшу антропоморфізацію тварин в свідомості та підсвідомості людей, які живуть разом з ними у своїх міських квартирах [45].

Олюднення тварин міськими жителями відбувається навіть на підсвідомому рівні. Сприймаючи тварин на основі власної поведінки, люди приписують їм неіснуючі мотиви та якості. Так, відповідно до дослідження І. Рудакової, серед характеристик коня, названих опитаними перехожими, лише 29% дійсно притаманні цій тварині, тоді як інші 71% антропоморфні та міфічні [45]. Високий рівень антропоморфізації, у понад 53%, було підтверджено і нашим власним дослідженням, мова про яке йтиме у 3 розділі цієї роботи.

Нейробіологічні та етологічні відкриття ХХ-ХХІ столітті призвели до значних змін у філософії взаємовідносин «людина-тварина», перевівши їх з суб'єктно-об'єктної форми у суб'єктно-суб'єктну. Це означає, що тварини більше не розглядаються як прості об'єкти або ресурси, а як суб'єкти з власними переживаннями та формами свідомості. Зміни відбуваються на багатьох рівнях філософського дискурсу. В теоретичній філософії ці відкриття викликають переосмислення основ філософської антропології, особливо у зв'язку з руйнацією ідеї унікальності людської

свідомості. Це ставить під сумнів традиційні уявлення про відмінності між людиною та іншими істотами.

Також необхідний перегляд підходів у практичній філософії. Зокрема, у аксіології (філософії цінностей) потрібно враховувати цінність тваринного життя та свідомості. У етиці виникає потреба у нових принципах поведінки з тваринами, заснованих на визнанні їхніх переживань. Філософія екології має зосереджуватися на збереженні біорізноманіття та здоров'я екосистем, визнаючи важливість кожного виду. У філософії права та соціальній філософії виникають питання про права тварин та їхнє місце у суспільстві.

Дослідження поведінкових традицій тварин, які передаються не генетичним шляхом, складні системи традицій анімалістичних соціальних груп, їх ритуали, етичні норми, накопичення знань, використання інструментів, як описано, наприклад, Франсом де Ваалем [72] – ставлять питання про наявність певної первинної культури у тварин. Це, своєю чергою, приводить до роздумів про необхідність розширення сфери застосування гуманітарних та соціальних наук.

Однак, крім змін в науково-філософському контексті, є також безпосередні соціальні впливи. Відчуваючи відчуження та напругу в результаті урбанізації та інформаційного навантаження, людина шукає вихід. З урахуванням процесів антропоморфізації, найпростішим рішенням стає встановлення квазілюдських соціальних стосунків з тваринами. Як зазначає Є. Баженова, в умовах урбаністичної культури взаємини людей і тварин набувають нових особливостей, які були невластиві попереднім історичним епохам: зокрема, актуалізуються моральні аспекти цих відносин [45]. Дослідниця підкреслює, що в контексті міської культури на початку XXI століття основними функціями, які домашні улюбленці виконують у житті своїх власників, стають надання психологічної підтримки та сприяння в самореалізації людини. [45].

Результати інших досліджень свідчать про глобальний процес олюднення тварин та їхнього включення до сім'ї. За результатами опитування, проведеного Альбертом і Балкрофтом у 1988 році серед мешканців міст, більшість людей визнали своїх домашніх тварин повноцінними членами своєї сім'ї. У цьому рейтингу собаки

зайняли перше місце, а коти були трохи менш популярними, але все ще високо цінувалися як члени сім'ї [93, с. 29].

Проте, цей процес має і негативні наслідки. Зокрема, сфокусованість на не людському партнері може деформувати відносини між людьми. Людина замінює реальні людські відносини взаємодією з тваринами-товаришами, в результаті чого люди віддають свої емоції тваринам замість інших людей [45]. Таким чином психологи та соціологи констатують, що виникає відчуження людини від людини (що, серед іншого, виражається у тому, що тварини-компаньйони підміняють спілкування з людьми, їх заводять замість чоловіка або дружини чи замість дітей) [45].

Варто зазначити, що досліджувані приклади підняття тварин до статусу друзів та членів родини є особливим, унікальним соціальним феноменом сучасності. На даний момент, ані не живі об'єкти, ані віртуальні персонажі не становлять серйозної конкуренції домашнім тваринам. У сучасній Японії існують спеціальні клуби, де люди можуть заплатити, щоб на деякий час взяти на прогулянку собаку або погратися з котом. Цікаво, що з 2008 року японські компанії припинили виробництво електронних домашніх тварин, таких як Айбо. Це сталося через те, що в контексті психологічної підтримки електронні тварини не змогли конкурувати з живими котами та собаками, які надають більш глибокий емоційний зв'язок і підтримку своїм господарям [45]. Можливо, цю ситуацію змінить штучний інтелект, який дозволить спілкуватись з роботами вже не як з іграшкою, а як із нелюдською особистістю, з іншим суб'єктом.

Ставши частиною людських соціальних відносин, домашні тварини-компаньйони, такі як коти та собаки, зазнали стрімкого зростання в кількості. Як було згадано, наразі їх кількість перевищує число тварин, використовуваних в господарстві, таких як корови, кози або вівці. Вражаюче також темпи зростання: в кінці 1950-х років у США налічувалося 12-15 мільйонів собак, але до 1991 року ця цифра зросла до 51 мільйона, а до 2002 року – до 68 мільйонів. В США 40% сімей володіють принаймні одним собакою [93, с.25].

Згідно з даними, наведеними Світовим Атласом, популяція собак у світі значно зросла за останні роки. У 2012 році загальна кількість собак оцінювалася приблизно у 525 мільйонів, але до 2018 року ця цифра зросла до приголомшливих 900 мільйонів. Це свідчить про значний приріст кількості домашніх собак на глобальному рівні за досить короткий період часу [55]. Цей світовий тренд збільшення кількості домашніх тварин також відображається в Україні. Згідно з даними Світового Атласу, станом на 2017 рік в Україні проживало 7,5 мільйона домашніх котів. З такою кількістю Україна увійшла до переліку десяти країн світу з найвищою кількістю домашніх котів, що свідчить про велику популярність цих тварин серед українських господарів [106].

Зміни у взаємовідносинах між людьми та тваринами, спричинені науково-технічним прогресом, олюдненням тварин та урбанізацією, мають різний вплив на свійських та диких тварин. Для домашніх тварин, як правило, ці процеси ведуть до покращення їх становища через підвищення соціальної ролі та антропоморфізацію. В одному з експериментів, який був проведений для дослідження впливу антропоморфізації собак на людську поведінку, було виявлено значну зміну в тому, як люди ставляться до цих тварин. Експеримент показав, що наміри людей у відношенні до собак варіювалися від звичайних дій, таких як надання притулку собаці, до більш екстраординарних вчинків, наприклад, ризиковане рятування собаки з бурхливої річки. Це свідчить про глибокий емоційний зв'язок та зобов'язання, які люди відчують до своїх чотириногих друзів [66, с. 959].

У іншому дослідженні вчені показали, що наділення тварин людськими рисами сприяє формуванню поглядів на захист прав тварин/їх добробуту, а також схильності до веганства/вегетаріанства [66, с. 960]. Люди готові ставитися до домашніх тварин, як до членів власної спільноти - захищати їх та піклуватися про них. Отже, можна сказати, що соціальні зміни, викликані науково-технічним прогресом, олюдненням тварин та урбанізацією, певною мірою гуманізують ставлення до домашніх тварин та підвищують рівень їх добробуту.

На жаль, ті самі чинники, що позитивно впливають на життя домашніх тварин, можуть негативно позначатися на житті диких тварин. Яскравим прикладом є історія американського ракуна в Японії. У 1977 році студія анімації Nippon Animation

випустила мультсеріал "Araiguma Rasukaru" за мотивами книги американського письменника С. Норта про дружбу хлопчика та ракуна. Після виходу цього дитячого аніме спостерігалось стрімке зростання імпорту ракунів з США до Японії, оскільки діти прагнули мати такого самого друга, як у мультфільмі. Але найбільшу шкоду завдало те, що наприкінці книги юнак випускає свого єнота на волю - в ліс. В результаті тисячі американських єнотів були випущені у природу Японії, де вони адаптувалися, розмножилися і почали масово знищувати місцеву флору і фауну. До 2000 року ракуни поширилися на 17 префектур Японії, до 2004 року - на 42 префектури, а у 2008 році їх спостерігали вже у всіх 47 префектурах країни [157]. Крім шкоди природі, ракуни завдали збитків культурній спадщині Японії, пошкоджуючи старовинні дерев'яні храми, зокрема тисячолітній буддистський монастир Бьодо-ін в Кіото, визнаний об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО. Така антропоморфізація може привести до перенесення «миловидних» інвазивних видів в інші біотопи, що має негативні наслідки для місцевої флори та фауни.

Іншим побічним ефектом «гуманізації» відносин до диких тварин є спроби їх врятувати, вилучаючи з їхнього природного середовища. Подібна реакція виникає, якщо бачимо покинуту дитину на вулиці. Спостерігається регулярний феномен у міських районах, де громадяни намагаються врятувати молодих птахів, таких як боривітри, галки, ворони, ластівки, сови, сойки та інших, приносячи їх у зоопарки під час весняного періоду. Незважаючи на численні інформаційні кампанії, спрямовані на пояснення необхідності залишати дику природу недоторканою, ця практика продовжує існувати. Літні місяці характеризуються спробами «врятувати» молодих лисиць та вовків, а в осінній період - водоплавних птахів, таких як гуси, качки та лебеді. Люди, спочатку годуючи цих тварин невластивими їм продуктами, пізніше намагаються врятувати їх від холодів. Ці дії, хоча й викликані бажанням допомогти, часто приносять шкоду дикій природі, порушуючи її природний баланс та процеси

Третя проблема, пов'язана з антропоморфізацією, полягає в усуненні неантропоморфних тварин в інтересах людей або антропоморфних тварин. У процесі консультацій із правоохоронними органами зоологічні парки часто стикаються зі сценаріями, де діяльність людей спрямована на «врятування» дітей від змій,

виявляючи значні розбіжності у ставленні до антропоморфізованих та неантропоморфізованих тварин.

Наприклад, у 2018 році, коли на стадіоні київської школи була виявлена видра, заходи були спрямовані на її рятування, незважаючи на потенційну небезпеку для дітей. Аналогічна ситуація відбулася у 2019 році з бобром, знайденим на київському озері. Проте, коли в паркових хащах поруч із школою або дитячим майданчиком знаходили безневинного вужа, реакція була кардинально іншою – тварину вбивали, часто з гордістю за свій «героїчний» вчинок.

Ця тенденція була вивчена Київським зоопарком через неформальне опитування студентів щодо їхніх симпатій у вигаданих конфліктах між антропоморфізованими та неантропоморфізованими тваринами, такими як мангуст проти змії, кіт проти ящірки, птах проти павука. Переважна більшість опитаних виявили симпатію до мангуста, kota, та птаха. Це підкреслює, що наша готовність підтримувати тварин з антропоморфними рисами та ігнорувати або навіть шкодити неантропоморфним видам може мати серйозні екологічні наслідки, оскільки кожен вид має свою важливість та роль у екосистемі.

Узагальнивши дані, можна стверджувати, що процес антропоморфізації диких тварин ініціює викривлене сприйняття їх істинних біологічних потреб, породжуючи при цьому некомпетентні та негативні втручання у їх природні життєві процеси.

В рамках аналізу концепту цінності, який відображає властивості об'єкта чи суб'єкта, а з іншого - його суб'єктивну важливість та користь для людини, ми зіштовхуємось з двостороннім зміщенням відношення до тваринного світу. З одного боку, прогресивний розвиток науки виявив нові характеристики та аспекти тваринного життя, асоційовані з потенційною свідомістю у тварин. З іншого - зростаюча потреба сучасної людини у реальному, живому спілкуванні сприяє збільшенню попиту на «чотирилапого або пернатого» співрозмовника. Це призводить до кардинальної зміни статусу та цінності тварини-компаньйона: від просто корисного об'єкта, джерела продуктів та матеріалів, виконувача побутових та охоронних завдань, або об'єкта розваг до ролі суб'єкта, члена соціальної групи (друга, «родича»). Крім того, цінність домашньої тварини-компаньйона зростає і кількісно,

оскільки все більше мешканців міст, які перебувають у стані постійного стресу, шукають близького, олюдненого партнера для підтримки та зниження самотності.

Синтез сучасних технологій та внутрішніх закономірностей людської природи породжує ряд факторів, які впливають на еволюцію відносин «людина-тварина». Ці фактори включають: соціальну трансформацію та життєві зміни індивіда (зумовлені урбаністичною самотністю, зниженням необхідності праці внаслідок нових технологій, зростанням тривожності в умовах мегаполісу, гуманізацією та суспільною толерантністю); втрату тваринами статусу утилітарного об'єкта через урбанізацію та технологічний прогрес; зростання цінності тварин у контексті глобальних екологічних викликів та урбанізації природи; антропоморфізацію тварин, спричинену дослідженнями в галузі нейробіології та етології, можливістю невербального спілкування між людьми та тваринами, а також практичністю антропоморфізації у інформаційно-просвітницькій діяльності, комерційним інтересом до антропоморфізації та суспільними тенденціями в цій сфері.

Вплив цих факторів проявляється у формах: заміни складних соціальних зв'язків з людьми на квазілюдські взаємини з тваринами-компаньйонами; гуманізації ставлення людини до свійських тварин та особливо хатніх «тварин-компаньйонів»; поширення вегетаріанства та веганства; значного росту кількості тварин-компаньйонів у містах; непоправної шкоди антропоморфізації диким тваринам і середовищам їх проживання.

Висновки до першого розділу

В результаті аналізу, проведеного в ході дослідження, було з'ясовано, що в аспекті «людина-тварина» найбільш поширеною світоглядною концепцією від часів Античності був антропоцентризм. Тварина від людини в той час відділялась за критеріями відсутності душі, чуттів, почуттів та свідомості, когнітивних функцій. За останні два століття наука повністю спростувала таке розмежування, довівши тим самим суб'єктність тварини. Взаємовідносини між людиною та твариною пройшли

значну еволюцію від часів Кам'яної доби до Новітнього часу. Зміни в нашому сприйнятті тварин, які відбулися протягом історії, спіралеподібно розвивались від сприйняття тварини як суб'єкта, конкурента та опонента до безособового обоження та міфологізації, а далі через розвінчання та знецінення – до використання тварини в якості об'єкту, ресурсу. І тепер вже через наукове пізнання ми є свідками нового етапу суб'єктивізації тварин, коли вони знову сприймаються людиною як розумні та емоційні істоти, партнери, які заслуговують на повагу і захист. Цим пояснюється стрімкий розвиток протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть концепцій благополуччя тварин, прав тварин тощо.

Шосте масове вимирання призводить до жорсткої кризи антропоцентризму, оскільки ця пануюча парадигма через нехтування інтересами природи призвела до швидкого антропогенного скорочення біорізноманіття. В дослідженні ми з'ясували, що на поточний момент погляд людства на взаємовідносини людини і тварини в основному складається з трьох концепцій: класичного антропоцентризму, як найбільш потужного концепту попередніх століть, сучасного антропоцентризму у вигляді антропоморфізації та третього важливого напрямку – екологізму у формах екоцентризму та біоцентризму. В результаті проведеного аналізу ми дійшли думки, що екологізм виглядає найбільш перспективним напрямком, оскільки заснований на сучасних наукових знаннях та дозволяє гармонійно поєднувати суб'єктність людини, суб'єктність тварини та суб'єктність екосистем, що створює можливість для збереження не лише окремих особин тварин, а і біогеоценозів у їх гармонійній цілісності.

Суб'єктивізація тварин потребує створення нового підрозділу екоантропології – зоантропології, яка має потенціал окремої дисципліни, оскільки на відміну від «об'єкт-суб'єктної» екоантропології є «суб'єкт-суб'єктною», а отже більш багатofакторною.

Досліджуючи історичну динаміку взаємовідносин «людина-тварина», ми з'ясували, наскільки глибоко взаємовідносини між людиною та тваринами вкорінені в нашу колективну свідомість, як вони відображають наші цінності, уявлення та переконання, а також наскільки вони змінювались відповідно до екологічних,

соціальних та культурних трансформацій. Було виявлено, що наші взаємовідносини з тваринами впливають не лише на тварин, але й на саме людське суспільство. Це охоплює все від нашого самоусвідомлення до питань співіснування з іншими видами на нашій планеті. Було визначено, що розвиток суспільної свідомості, яка бере до уваги екологічні кризи, включаючи шосте масове вимирання тварин, призводить до значної переоцінки нашого ставлення до тварин і природи в цілому. Дедалі більше людей усвідомлюють самоцінність природи і тварин, а також те, що людина – це лише частина біосфери, а не її володар, і що наші дії мають важливі наслідки для інших форм життя на планеті. В цьому контексті, наші вчинки та рішення, як окремих осіб, так і суспільства, повинні бути сповнені цим більш інклюзивним і голістичним поглядом на світ, що має знайти своє відображення в освіті, науці та соціокультурній діяльності.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗООПАРКІВ ЯК ЧИННИК СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДЕЙ І ТВАРИН

2.1. Зоопарківська справа: історія та сучасна актуалізація

На підставі попереднього аналізу взаємовідносин «людина – тварина», зокрема, в аспектах світоглядної трансформації та еволюції цінностей, а також у контексті шостого масового вимирання, ми наближаємося до більш глибокого розуміння ролі зоопарків у сучасному світі. Дана частина дослідження, «Зоопарківська справа: історія та сучасна актуалізація» присвячена детальному дослідженню цих інститутів як важливих акторів в охороні біорізноманіття.

На наш погляд доцільним буде використання ретроспективного аналізу історії зоопарківської справи, який допоможе відслідкувати розвиток цих установ від простих місць відпочинку і розваги до важливих охоронних, освітніх і наукових інституцій. Особливий акцент слід зробити на сучасній актуалізації зоопарківської справи. В контексті шостого масового вимирання, значення зоопарків стає все більш важливим, з огляду на їх здатність сприяти збереженню і відновленню видів. Ми аналізуємо сучасні стратегії та практики, які застосовуються в зоопарках по всьому світу, а також їхню участь в глобальних програмах охорони природи.

Таким чином, в даному розділі ми маємо на меті розглянути зоопарки в широкому контексті екологічних, етичних та культурних змін, висвітлюючи їхній внесок у вирішення викликів збереження біорізноманіття, які стоять перед нами.

Аналізуючи складний контекст взаємовідносин між людиною та твариною, ми невіддільно зіштовхуємося з феноменом зоопарків – установами, що з глибокої давнини слугують особливим місцем взаємодії між нашими видами. Перш ніж ми перейдемо до аналізу їх сучасного стану та ролі, важливо зрозуміти, звідки вони виникли і як еволюціонували. Відтак, ми зануримось в глибини історії зоопарківської справи, що дозволить нам краще розуміти їх поточну роль та можливі напрямки розвитку.

Звіринці та зоосади старих часів. Вже у 3-5 тисячоліттях до нашої ери людство почало утримувати диких тварин для своїх потреб. Для розваг та у культових цілях тварин утримували при палацах та у храмах. Це були переважно антилопи, газелі, носороги, слони, тигри, мавпи. Ці установи, більше схожі на звіринці, з'явилися при дворах та в храмах стародавніх цивілізацій. У Давньому Єгипті, Індії та Шумері тримали великі стада копитних, які були об'єктами жертвоприношень богам [100]. Цим тваринам забезпечували лише мінімальні, виключно фізіологічні потреби, такі як харчування та захист від несприятливих погодних умов (спеки, холоду).

За археологічними даними, перші звіринці та зоологічні сади, у сучасному розумінні, з'явилися у Давньому Єгипті та Давньому Китаї понад 5,5 тисяч років тому. Найдавнішою такою знахідкою стало поховання у Хераконполісі (Нехені). Дані розкопок свідчать, що звіринець містив 2 слонів, 3 бегемотів, 11 бабуїнів, 6 диких кішок, антилоп та інших тварин у загальній кількості 112 одиниць [135].

У Давньому Єгипті звіринці були невід'ємною частиною палацових комплексів. Фараон Тутмос III, войовничий правитель Давнього Єгипту, зібрав велику колекцію тварин з навколишніх земель (Північна та Центральна Африка, Мала та Східна Азія, Південна Європа). За тваринами відправляли особливі військові експедиції, а також фараон радо приймав звірів у дарунок. Тварини утримувались у кам'яних приміщеннях, у клітках малого об'єму. Доступ до звіринцю мали лише сім'я фараона та почесні гості.

Що стосується Китаю, тут набув розвитку унікальний імператорський зоосад, відомий як «Сад Знань» або «Сад Мудрості». Цей гігантський заклад, площею понад півтисячі гектарів, включав у себе колекцію хижих звірів, птахів, риб і плазунів. Проте, так як і у випадку з Єгиптом, доступ був обмежений. Сад був закритим для будь-кого, окрім сім'ї імператора, його наближених підданих та особливих гостей. «Сад Знань» увійшов до історії як зоо-заклад з найбільш тривалою історією, адже проміжок часу його існування перевищив три тисячоліття. Під час так званого «Боксерського» повстання 1900 року «Сад Мудрості» було повністю знищено, а колекцію тварин розікрадено. Зоологічний сад відрізнявся від звіринців тих часів більш гуманним підходом до утримання тварин, більшість з яких жили у відкритих

вольєрах та на територіях просто неба. Але ці умови визначались не природними потребами утриманців, а культурними потребами власників. Так, пави могли жити на острівці серед води чи на гілках дерев, непритаманних їхнім ареалам, а мавпи навпаки сидіти на рівній трав'яній/піщаній галявині, де їх було зручно споглядати імператору [25].

У Давній Ассирії також розвивали зоосади, але з особливостями. Тут тварин утримували в значно більших просторах - у великих огорожених вольєрах. Особливо відомими стали царські сади Семіраміди, де було організовано утримання великих котячих, переважно гепардів. Ще одним прикладом слугує сад царя Ашшурбаніпала, де проживали верблюди та леви.

Характерним для цього періоду є те, що зоосади часто асоціювались зі знатними правителями та їх розкішними палацами. Наприклад, у десятому столітті до нашої ери існував зоосад царя Соломона, про якого згадується у Біблії, як про особливу людину, що вміла спілкуватись з тваринами їхньою мовою.

У IV столітті до н.е. великий філософ Аристотель володів своїм звіринцем, який одночасно слугував йому лабораторією для наукових досліджень. В цій «лабораторії» було організовано спостереження за поведінкою тварин, проводились фізіологічні досліди, а також було вперше запроваджено систематичний розтин тварин з метою вивчення їхньої анатомії. Цікаво, що сам Олександр Македонський під час своїх загарбницьких походів надсилав Аристотелю, на його прохання, різноманітних тварин для досліджень.

Подальша еволюція зоопарків проходить через етап кривавих розваг плебсу Давнього Риму. Вперше до Риму в III столітті до нашої ери було доставлено чотири слони. В I ст. до н.е. римський імператор Октавіан Август зібрав колосальну колекцію тварин, яка нараховувала 3,5 тисячі тварин, в тому числі 260 левів, 420 леопардів, 36 крокодилів, а також бегемотів і носорогів. Цих тварин використовували у гладіаторських боях. Звичайно, при цьому нещасні гинули сотнями и тисячами. Підчас шоу на честь відкриття Колізею в 80 р. н.е. загинуло біля 5 тис. тварин. Колекція тварин імператора Траяна у I ст. н.е. сягнула 11 тис. особин. І у 150 р. н.е. підчас надзвичайного шоу було вбито 10 тис. тварин [108].

Відповідно до історичних даних, після розпаду Римської імперії європейське населення поступово втратило змогу бачити екзотичних тварин до кінця Середньовіччя. Для більшості малих міст і сіл цей період тривав аж до XVIII-XIX століть [48].

У той же час на території сучасної Латинської Америки, у цивілізації ацтеків, зоопарки були розвинуті ще до приходу європейців. У 1519 році, коли конкістадори завоювали столицю ацтеків, вони знайшли зоосад Монтесуми. Цей зоосад був особливо відомий своєю колекцією тропічних птахів, але тут також були хижі ссавці, копитні тварини та плазуни. Для догляду за тваринами та утримання зоосаду працювали понад три сотні працівників.

Писемні згадки про нові звіринці в Європі з'являються лише з X-XI ст. В той час з'явилися звіринці в таких місцях, як Вудсток в Англії, Флоренція в Італії, Штутгарт і Дрезден в Німеччині, а також у Франції. Тварин зазвичай тримали в клітках і демонстрували публіці як екзотичну атракцію. Багато з цих зоопарків були створені королівськими сім'ями або знатними особами, і вони використовувалися як спосіб демонстрації влади і багатства, збираючи тварин з усього світу.

У XVIII-XIX ст. в організації експозицій починають з'являтися нові підходи. Таким прикладом став Версальській королівський звіринець, де було встановлено клітки і великі вольєри просто неба у формі відкритого віяла. В центрі «віяла» розташовувалась двоповерхова оглядова будівля, проходячи вздовж вікон якої можна було по черзі оглядати вигули тварин. Такий дизайн був вельми ефективним для забезпечення відвідувачів можливістю побачити всіх тварин, а також для забезпечення тваринам відносної тиші і спокою, оскільки відвідувачі не могли наблизитися до них занадто близько. Даний підхід був відносно новаторським та вплинув на дизайн багатьох звіринців, що з'явилися пізніше.

При цьому варто відзначити, що конструкція та розміщення вольєрів були розроблені з урахуванням потреб відвідувачів, а не тварин. Те ж стосується й годування, в якому в основному керувались виходячи з технічних можливостей, годуючи оленя цілорічно сіном замість необхідної листяно-трав'яної зеленої маси, або ж з власного людського розуміння про смачну їжу. Наприклад, в зоопарку

Шонбруне у Відні, який було відкрито ще в XVIII столітті, зберігаються рахунки від кондитера, який щоденно випікав та доставляв гамадрилам кремові тістечка впродовж декількох років до їх закономірної швидкої смерті [48].

Підсумовуючи дану частину історії розвитку зоопарківської справи, слід зазначити наступне:

- тваринам забезпечувались лише найбільш базові фізіологічні потреби: вода, їжа та притулок від сонця та холоду. Всі інші фізіологічні та психологічні потреби ігнорувались;
- не створювались місця, які хоча б у мінімальному обсязі відповідали б природному середовищу тварин. Так, приміщення для тварин в основному мали одну з трьох форм: яму або рів для спостереження зверху, металеву прозору клітку для огляду з усіх боків, або кам'яний підвал/будівлю з однією решітчастою стороною для фасадного спостереження;
- годування тварин здійснювалось відповідно до суб'єктивних уявлень доглядача про дієту даної тварини;
- тварин тримали для розваг, тому їх могли розбудити в будь-який час, штучно дратувати, лякати або використовувати в неприродний спосіб (наприклад, їздити верхи на страусах, проводити бої між тваринами, циркові трюки тощо);
- не звертали увагу на загибель тварин, оскільки мисливці доставляли тварин до цирків та зоопарків тисячами;
- зоопарки та звіринці створювалися переважно не для загальної публіки, а для задоволення потреб власника.

Після Великої Французької революції наприкінці XVIII століття у «Паризькому Саду Рослин» було відкрито зоосад, куди перевели тварин з Версальського королівського звіринця. Вперше було проголошено, що основна мета зоосаду полягає в освітній роботі. Водночас вперше у світі, у Франції було заборонено пересувні звіринці з вагончиками-клітками .

У XIX столітті зоосади та звіринці створюються фактично один за одним: 1828 г.-Лондон, 1831 - Дублін, 1835 - Бристоль, 1836 - Манчестер, 1838 - Амстердам, 1843 - Антверпен, 1844 - Берлін, 1857 - Роттердам, 1858 - Франкфурт-на-Майні, 1859 - Копенгаген, 1859 - Філадельфія, 1860 - Кельн, 1861 - Дрезден, 1862 - Мельбурн, 1864 - Москва, 1864 - Нью-Йорк (Central Park), 1865 - Санкт-Петербург, 1865 - ГанOVER, 1865 - Карлсруе, 1865 - Бреслау, 1868 - Мюльхауз, 1870 - Буфало, 1874 - Асканія-Нова, 1874 - Базель, 1874 - Позен, 1874 - Чикаго, 1874 - Сент Луїс, 1875 - Мюнстер, 1875 - Цинцинаті, 1875 - Калькута, 1875 - Лейпциг, 1881 - Вуперталь, 1882 - Клівленд, 1882 - Токіо (Іспо), 1882 - Аделаїда, 1895 - Харків, 1899 - Нью-Йорк (Бронкс).

Однією з найвидатніших історичних постатей у сфері організації діяльності зоопарків можна назвати Карла Гагенбека. Він почав свою кар'єру як продавець і дресирувальник тварин, засновуючи цирку та звіринці, включаючи так звані «людські звіринці», де він тримав представників африканських, австралійських та азіатських племен. Гагенбек створив найбільшу у світі компанію з торгівлі тваринами, яка постачала тварини для багатьох зоосадів, включаючи Київський звіринець.

Згодом, у 1907 році Гагенбеком було створено перший у світі справжній зоопарк (Німеччина, Гамбург). У ньому Карл Гагенбек вперше штучно відтворив для тварин їхні природні умови проживання – дерева, водойми, скелі. На відміну від звіринців, у зоосадах раніше теж намагались облаштувати красиві природні вольєри, але це не була природа з природніх місць проживання тварин. Це була природа, приємна для господаря чи відвідувачів. Леви могли сидіти у лісі, страуси – між озерами, а деревозазні мавпи – на піску. Гагенбек вперше відтворив натуральні умови проживання тварин. Один з винаходів К. Гагенбека – «Острів звірів». Ще один винахід – «Мавпяча скеля». [82] Обидва винаходи використовуються у зоопарківській справі до цього часу. Ще однією зоопарківською новацією Карла Гагенбека були змішані експозиції, де в одному вольєрі одночасно проживало де-кілька різних видів звірів та птахів, які зазвичай мешкають на одних територіях і у дикій природі.

Приблизно у 1945 році Хайні Хедигер, директор трьох зоосадів у Швейцарії (Берн, Базель, Цюріх), сформулював чотири ключові задачі справжнього зоопарку:

- облаштування місця, куди відвідувачі із задоволенням будуть приходити.

- надання відвідувачам глибоких знань про види тварин та рослин, які вони спостерігають, а також пояснення негативного впливу людства на екосистему планети.
- збереження живого світу планети (біорізноманіття).
- проведення наукових досліджень, що включають зоологію, екологію, етологію, фізіологію, паразитологію, ветеринарну медицину тощо [48].

Хайні Хедигер, визнаний "батьком зоопаркової біології", вносить значний внесок у розуміння того, що зоологічний парк може і повинен бути більшим, ніж просто культурно-просвітницькою установою. Зокрема, він запропонував, аби зоопарки відігравали активну роль у наукових дослідженнях та збереженні видів.

Згодом революція в генетиці та ветеринарії, що відбулася наприкінці ХХ - на початку ХХІ століття, значно розширила можливості зоопарків щодо відтворення і збереження видів, що знаходяться під загрозою зникнення в природних умовах. Такий прогрес суттєво збільшив наукову вагу зоопарків і зробив їх важливими учасниками в боротьбі за збереження біорізноманіття нашої планети.

Джеральд Даррелл, відомий англійський натураліст і письменник, зробив важливий внесок у зоопарківську діяльність. Його підхід був спрямований не просто на виставлення тварин для публіки, а на збереження видів, що знаходяться під загрозою зникнення. Він створив зоопарк на острові Джерсі у 1959 році з метою збереження та відтворення видів, які були під загрозою зникнення. Через чотири роки, у 1963 році, було створено Фонд збереження диких тварин на основі зоопарку. Цей фонд спеціалізується на розведенні та вивченні зникаючих видів з метою їх подальшого повернення в дикі умови, тобто збереження біорізноманіття.

Варто зауважити, що вищезгадані зусилля врятували багато видів від зникнення. Наприклад, завдяки Джерсійському Фонду було врятовано різні види, включаючи рожевого голуба, маврикійського боривітра, золотисту лвову ігрунку, австралійську жабу корроборі, променисту черепаху з Мадагаскару, а також багато інших видів. Крім того, важливою частиною роботи Джерсійського Фонду є навчання та просвітницька робота. Їх місія - не тільки зберегти види, але і зробити людей

свідомими, інформуючи про ці види, а також розповідаючи про загрози, з якими вони зіштовхуються у дикій природі [48].

Також доречно буде згадати про Міжнародну спілку директорів зоологічних садів (IUDZG), що була заснована в 1935 році в місті Базель, Швейцарія, призупинила свою діяльність під час воєнних подій Другої світової війни. А пізніше, відновлена у Роттердамі в 1946 році за участю групи директорів зоопарків з союзних та нейтральних країн, організація отримала статус міжнародної у 1950 році, ставши членом Міжнародного союзу охорони природи.

З набуттям нового статусу в 1991 році, IUDZG була перейменована в Всесвітню організацію зоопарків, а її правила членства були переглянуті, щоб дозволити участь регіональних асоціацій зоопарків. Організація продовжила еволюціонувати, отримавши в 2000 році свою сучасну назву - Всесвітня асоціація зоопарків і акваріумів (WAZA), відображаючи тим самим своє розширене поле діяльності, що охоплює глобальні аспекти. Асоціація зараз активно займається розробкою спільних методологій, рішенням універсальних проблем, обміном інформацією та знаннями. Крім того, WAZA представляє інтереси спільноти зоопарків в різних міжнародних структурах, таких як Міжнародний союз охорони природи, а також на конференціях сторін глобальних конвенцій, включаючи CITES, Конвенцію про біологічне різноманіття, та Конвенцію про мігруючі види.

Сьогодні у світі нараховується понад 1300 зоопарків, причому половина всіх зоопарків планети знаходиться в Європі. Всесвітня асоціація зоопарків і акваріумів, що базується у Швейцарії, є координаційною організацією для глобальної спільноти зоопарків. Вона об'єднує та підтримує більше 700 членів, у тому числі зоопарки, акваріуми, об'єднання, підприємства, та індивідуальних членів з більш ніж 100 країн.

Всесвітня асоціація зоопарків і акваріумів прагне покращити добробут тварин та їх охорону, а також сприяти усвідомленню необхідності збереження довкілля. Успіхи в цих областях підкреслюють значення зоопарків як освітніх, наукових і природоохоронних організацій.

Цілком можливо, що число зоопарків у світі буде зростати, оскільки вони продовжують відігравати важливу роль у збереженні біологічного різноманіття на

планеті, а також у просвітницькій діяльності, допомагаючи публіці краще зрозуміти і цінувати природу.

У 1992 році було створено Європейську асоціацію зоопарків та акваріумів (далі - ЄАЗА), що об'єднує зоологічні заклади, які займаються збереженням біорізноманіття. Адже за Конституцією ЄАЗА (ст.1), зоологічний парк – це: «Постійно діючий і відкритий для загалу заклад, що утримує колекцію диких тварин у цілях підтримки проектів збереження видів (біорізноманіття) та який досягає цих цілей через: 1) проведення просвітницької роботи; 2) проведення інформаційної роботи; 3) проведення рекреаційної роботи; 4) участь у наукових дослідженнях» [78].

Заслуговує уваги той факт, що Європейська асоціація зоопарків та акваріумів займає активну позицію у питаннях збереження видів та біорізноманіття. Її члени беруть участь у координованих програмах з розведення та збереження, що мають на меті забезпечити стабільні та генетично різноманітні популяції видів у зоопарках, а також допомагати у їхньому збереженні у природних умовах.

Крім того, ЄАЗА відіграє важливу роль у вихованні та освітній діяльності, намагаючись поширити свідомість про загрози біорізноманіттю та способи його збереження. Через свої програми з підготовки та обміну досвідом, також сприяє розвитку професійних стандартів серед персоналу зоопарків. Враховуючи дані цілі та функції, зоопарки, які є членами ЄАЗА, є більш ніж просто місцями для відвідування та розваги. Вони відіграють важливу роль у збереженні біорізноманіття та екологічного просвітництва публіки.

Не менш важливим для нашого дослідження є звернення до розвитку зоопарківської справи на території сучасної України, який корелює з загальноєвразійським контекстом цієї галузі.

Перші факти утримання диких тварин відзначаються ще від античних часів скіфської, таврійської та трипільської культур, для яких характерним було утримання тварин у вождів/царів/князів для розваг та при храмах у культових цілях – справа з утримання диких тварин у неволі переходить до етапу пересувних цирків та звіринців. У наступні етапи зоопарківської справи входять пересувні цирки та приватні звіринці. Звіринці при заможних купцях та знаті перетворювались на, так звані, «мисливські

подвір'я», де на тварин, окрім споглядання, нацьковували мисливських псів, випробовували зброю і ловчі засоби. Згодом, у Російській імперії їх стали називати «потішні подвір'я» (від слів «потішати», «забавляти» людей). У деяких господарів потішні подвір'я являли собою цілісний комплекс з експозицій (бочок, баняків, кліток) з дикими тваринами, місць забави (нацьковування), псарень та конюшень [48].

«Асканія-Нова», яка була заснована у 1874 році Фрідріхом Фальц-Фейном, відомим як «король вівчарства» Південної України, вважається найстарішим працюючим досі зоологічним закладом в Україні. З часом ця установа розвинулася в зоопарк, заповідник та ботанічний сад [28].

У ХХ столітті «Асканія-Нова» брала активну участь у численних програмах, спрямованих на відновлення популяцій диких тварин. Найвідомішими з цих проектів стали програми повернення в Україну зниклих зубра та коня Пржевальського, учасником яких є і Київський зоопарк.

Визнаючи значний внесок цих закладів у збереження біорізноманіття, «Асканію-Нову», як і Київський зоологічний парк, у 1985 році відвідав видатний діяч зоопарківської справи Джеральд Даррелл.

Перед заснуванням Київського зоопарку на території України вже функціонували такі заклади: заповідник/звіринець «Асканія-Нова» (1874); Харківський зоосад/звіринець (1895); Миколаївський зоосад/звіринець (1901).

Всі вищезазначені заклади у ХІХ та на початку ХХ ст. мали виражений характер звіринців, демонструючи антропоцентричний підхід до утримання тварин і майже повну відсутність головної мети – збереження видів. Відповідно до розуміння зоопарківської справи більшовицьким керівництвом, на початку ХХ ст. на зоопарки покладалась функція із науково-практичної роботи в аграрному господарстві – виведення нових порід свійських тварин, одомашнення диких тварин, створення корисних гібридів тощо.

Варто відмітити, що більшовицький, а пізніше радянський уряд, приділяв значну увагу питанням просвітництва та культурного відпочинку трудящих. Отже, соціокультурна установа «зоологічний парк» на початку ХХ

століття була скоріше аграрним науково-просвітницьким та культурно-рекреаційним закладом, аніж природоохоронним.

В другій половині ХХ століття, маючи певне відставання від європейських колег майже на півстоліття, зоопарки України почали поступово отримувати характеристики сучасного природоохоронного зоологічного парку.

В останні роки ХХ століття, згідно з європейським вектором розвитку України, діяльність українських зоопарків все більше орієнтується на Європейську асоціацію зоопарків та акваріумів (ЄАЗА). Це підтверджується тим фактом, що вперше в історії України чотири українських зоопарки подали заявки та стали офіційними кандидатами на членство у цьому об'єднанні.

Перейдемо до аналізу специфічного етапу в історії української зоопарківської справи, зокрема історії Київського зоопарку, який багаторазово зазнавав трансформацій, але завжди відігравав важливу роль в розвитку взаємодії людини та природи. Особливості розвитку та змін в структурі та функціонуванні цього закладу розглядаються в контексті загальних тенденцій зоопарківської справи, що відображає його значущість як об'єкту соціокультурного аналізу.

В 1892 році у Києві утворився гурток зоологів університету святого Володимира, метою якого було створення міського зоологічного саду. Життя Київського зоопарку розпочалось у 1907 році зі створення 17 квітня 1907 року та реєстрації 12 травня 1907 року «Київського товариства любителів природи». Серед його засновників: київський-подільський-волинський генерал губернатор, київський міський голова, професори Університету святого Володимира, професори Політехнічного інституту, князі, графи, купці, меценати та благодійники. [25]

У 1907 році у товариства у власності з'явилися перші зразки тваринного світу. Упродовж осіннього періоду того ж року на Хрещатику, специфічно в приміщеннях, що належали членам та прихильникам товариства, було організовано дві виставки-експозиції. Перша з них була представлена мешканцями акваріумів та тераріумів (знаходилась за адресою Хрещатик, 22), а друга - птахами (розташовувалась за адресою Хрещатик, 41).

З 1907 року першим і єдиним секретарем Товариства любителів природи стає Венантій Андрійович Бурдзинський. За декілька років Венантій Бурдзинський стає завідувачем звіринцю, а пізніше першим директором Київського зоо саду. Окрім зоопарківської роботи він організовує Біологічну станцію на Дніпрі, Ентомологічний журнал, природничі виставки тощо.

В 1924 році Бурдзинський залишає радянську Україну та їде до Варшави. А в 1927-1928 роках він засновує та очолює Варшавський зоопарк.

До кінця 1913 року Київський зоологічний сад знаходився на території Ботанічного саду Університету святого Володимира, де було встановлено вольєри та клітки. Адміністрація працювала в аудиторіях університету. Взимку тварини перетримувались у бараках залізничного вокзалу.

У 1909 році колекція Київського зоопарку зростає до 115 видів, які представлені майже 400 екземплярами. В тому ж році влада передала зоопарку у власність землю (майже 1 га) у Ботанічному саду, яку він до того часу вже фактично використовував.

Починаючи з 1914 року, Київський Зоологічний сад отримує території навпроти Політехнічного Інституту. Протягом цього періоду сад переживав важкі часи, включаючи Першу світову війну, Жовтневу революцію та Громадянську війну. Хоча сам зоологічний сад не зазнав безпосереднього обстрілу, частина тварин загинула від неналежного харчування, переохолодження та захворювань.

У 20-х роках колекція Київського зоопарку значно поповнюється, хоча в ній все ще відчувалась нестача екзотичних звірів. Радянська влада, намагаючись виправити це, закуповує у компанії Карла Гагенбека, відомого німецького власника зоопарку та торговця екзотичними тваринами, ряд видів, включаючи левів, леопардів, пум, гієн та мавп.

II Світова війна стала знаковою подією в історії Київського зоологічного саду, призвівши до суттєвих втрат. Під час першого бомбардування міста Києва одна з авіабомб впала неподалік від зоопарку, конкретно в районі парку Пушкіна та кіностудії Довженка. Однак, більші збитки зоопарку були завдані у зв'язку з планованим вивезенням тварин до німецького Кенігсбергу (теперішнього російського Калінінграду). Професійний та моральний обов'язок співробітників зоопарку перед

живими істотами виявився сильнішим за страх перед можливим арештом або розстрілом. З огляду на ці обставини, вони відмовлялись передавати тварин німецьким окупантам та навіть зробили відчайдушний крок, випустивши на волю птахів та копитних тварин місцевих широт.

Після завершення II Світової війни, процес відновлення популяції тварин у Київському зоологічному саду виявився вкрай складним та болючим завданням. Багато тварин, вивезених до Кенігсбергу, було втрачено під час бойових дій при його взятті Червоною армією. Серед численних жертв, з усієї зооколекції зоопарку Кенігсбергу вижили лише чотири особини: борсук, лань, осел, та бегемот, який, з великою ймовірністю, був вивезеним з Києва. Слід відзначити, що цього бегемота було серйозно поранено. Надалі він так і залишився в Кенігсберзі, ставши своєрідним живим символом трагічних втрат, які зазнав зоопарк під час війни. Таким чином, історичний шлях Київського зоопарку невіддільний від складної історії країни, втілюючи її трагедії та перемоги. І це особливо помітно для наших сучасників, адже рашистська повномасштабна агресія 2022 року частково відтворила події 70-річної давнини. Продовжуючи свою незмінну марксистсько-ленінську лінію нехтування природою, росіяни використовують будь-які засоби для досягнення політико-ідеологічних цілей пошарпаної імперії. Зневага до людських життів, зневага до тварин, зневага до екосистем дозволяє випалювати українські ліси, мінувати землі і води, здійснювати килимові бомбардування та артобстріли. Під ударами опинились зоозаклади східної та центральної України. Важко уявити злочин, на який не здатна войовнича армада: загибелі коней Пржевальського і зубрів у Чорнобильському біосферному заповіднику, масова загибель дельфінів у Чорному морі, загибель степових екосистем внаслідок підриву Каховської ГЕС та навіть ядерний шантаж – все це має місце. Станом на грудень 2023, не зважаючи на десяток воєнних надзвичайних ситуацій у Київському зоопарку, у яких лише дивом не загинули люди та тварини, зоологічний заклад прийняв на лікування та реабілітацію понад 500 особин тварин з найбільш постраждалих регіонів. Від тигрів і крокодилів – до папуг та ящірок. Цілодобові чергування ветеринарів і зоологів та нескінченні будівельно-технічні роботи із створення місць для комфортного розміщення все прибуваючих

потерпілих тварин. А паралельно – постійна робота фахівців та тварин-асистентів із пораненими фізично та психологічно дітьми та дорослими. Оскільки кожна тварина-асистент через власну втому чи невідповідний настрій має право відмовитись від чергового сеансу, доводиться інтенсифікувати відбір, навчання та підготовку нових тварин-учасників. Водночас, триває навчання юннатів у зоопарківських гуртках, де, не зважаючи на складний час, продовжують оволодівати зоопарківськими науками близько 60 учнів.

Десять років свавілля росії в Україні на тлі безпорадності світової спільноти ще раз демонструють слабкість його філософського підґрунтя та відповідну хибність підвалин сучасної людської організації, яка пасує перед агресивною доктриною «Рах Moscovita» П. Щедровицького. І цю проблему ще доведеться детально аналізувати та досліджувати.

Аналізуючи історію розвитку зоопарківської справи від найдавніших часів до сьогодення, можна простежити значну еволюцію цих установ від примітивних звіринців до сучасних освітніх, наукових та природоохоронних центрів. Починаючи як місця утримання тварин задля розваги володарів, з часом зоопарки перетворилися на важливих учасників справи збереження біорізноманіття.

Історія Київського зоопарку демонструє всі перипетії цієї еволюції - від невеличкого звіринця на початку ХХ століття до сучасного зоопарку європейського рівня. Незважаючи на драматичні втрати під час воєн та складні історичні обставини, Київський зоопарк завжди відроджувався, щоб продовжити свою місію в галузі освіти, науки та збереження видів. Його історія демонструє непохитний дух та відданість справі охорони дикої природи. Сьогодні Київський зоопарк прямує шляхом інтеграції в європейську та світову спільноту зоопарків, щоб зробити свій внесок у збереження глобального біорізноманіття.

2.2. Світоглядні аспекти просвітницької діяльності зоопарків у збереженні природного біорізноманіття

У сучасному світі, де біорізноманіття дедалі більше переживає негативний вплив антропогенних чинників, просвітницька роль зоопарків стає надзвичайно актуальною. Зоопарки можуть служити не лише місцем для відпочинку та розваг, але й ефективними центрами збереження видів та освіти громадськості а аспекті значимості біорізноманіття і потреби у його захисті. У цьому контексті світоглядні аспекти просвітницької діяльності зоопарків набувають особливого значення.

Сучасні тенденції вказують на перехід від антропоцентричного світогляду до біо- та екоцентричного, що, своєю чергою, веде до переосмислення ролі та обов'язків наукових, освітніх і соціокультурних установ. Найбільшого ж переосмислення набувають питання, пов'язані із закладами, де безпосередньо утримуються тварини: лабораторії, цирку, дельфінарії, звіринці та зоопарки. Щодо лабораторій, дельфінаріїв, звіринців та цирків - основним трендом стає поступова відмова від утримання тварин, оскільки останні виконують там функцію об'єктів споживання чи використання. В той же час «зоологічні парки активно еволюціонують від звіринців, створених для розваги відвідувачів, до природоохоронних установ, головною метою діяльності яких є в першу чергу збереження біорізноманіття планети» [47, с. 103]. Цей перехід відображає світоглядні зміни в розумінні ролі зоопарків для людства і живої природи планети, свідчить про зростаючу важливість їхніх основних напрямків діяльності: просвітництва, науки та програм зі збереження біорізноманіття.

Відповідно до зазначеного, актуалізується аналіз просвітницької діяльності зоопарків у контексті їхнього вкладу в збереження біорізноманіття. Особливу увагу варто приділити тому, як світоглядні аспекти зазначеної діяльності впливають на формування ставлення до природи та бажання людей приєднатися до зусиль стосовно її захисту.

Біорізноманіття визначається як різноманіття живого світу на рівні видів, генів та екосистем, і є критично важливим для підтримання здоров'я нашої планети і, в свою чергу, для добробуту людства. Збереження біорізноманіття є не лише екологічною вимогою, а й економічною та соціальною необхідністю.

Збереження біорізноманіття є однією з найголовніших задач, без вирішення якої неможливий сталий розвиток. Між тим, згідно з доповіддю Всесвітнього фонду

дикої природи (WWF) «Звіт живої планети 2020», популяції диких тварин лише за останні 50 років скоротились на 68%, тобто на 2/3 [165]. Ця статистика викликає справедливе занепокоєння. Збереження біорізноманіття є ключовим для сталого розвитку людства, оскільки воно є невід'ємною складовою життя на Землі. У цьому контексті, звіт Всесвітнього фонду дикої природи є шокуючим нагадуванням про серйозність ситуації. Якщо ми не вживатимемо необхідних заходів, загроза біологічному різноманіттю може мати драматичні наслідки для людства.

Згідно з даними Міжурядової науково-політичної платформи з біорізноманіття та екологічних систем (IPBES), близько мільйона видів рослин та тварин знаходяться під загрозою зникнення через діяльність людей [88]. Загроза зникнення близько мільйона видів рослин та тварин - це сигнал до дії для всього людства. Ситуація ще більше загострюється, коли усвідомлюємо, що кожен вид у своїй екосистемі відіграє унікальну роль, і втрата будь-якого з них може спричинити ланцюгові реакції, що змінюють ці екосистеми.

Така незворотна втрата біорізноманіття позначається не тільки на світі природи, але й на людському суспільстві, оскільки багато людей безпосередньо залежать від природних ресурсів для свого існування та благополуччя. Запобігти цій загрозі - означає взяти на себе відповідальність за майбутнє нашої планети і за стійкість наших суспільств.

На наш погляд, необхідність збереження біорізноманіття має три аспекти:

- фізіологічний (медичний, біологічний);
- економічний (торгово-промисловий);
- культурний (духовний).

Розглянемо більш детально ці три аспекти, оскільки вони важливі для повного розуміння значущості біорізноманіття для людства та участі просвітницької діяльності зоопарків у збереженні природного біорізноманіття, зокрема.

З фізіологічної позиції, можна зазначити повну та всеохоплюючу залежність людини від навколишнього середовища, яке, живлячись сонячною енергією, формується та підтримується взаємодією всіх його складових: від абіотичних (неживих) до біотичних (живих).

Звернення до фізіологічного аспекту збереження біорізноманіття безцінне, оскільки воно глибоко підкреслює міжвидову взаємозалежність, а також нерозривність людини та природного середовища. Від природного різноманіття, яке охоплює різноманіття видів, екосистем та генетичного різноманіття, безпосередньо залежить наше фізичне та психічне здоров'я. Біологічне різноманіття відіграє критичну роль у підтримці стабільних екосистем, що сприяє регуляції клімату, збереженню якості ґрунту і води, а також очищенню повітря. Таким чином, втрата біорізноманіття відображається на якості нашого природного середовища та здоров'я.

Проведена в грудні 2016 року Конференція сторін Конвенції про біологічне різноманіття разом із Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) зазначили, що існує зв'язок біорізноманіття з якістю харчування людини, з можливостями народної медицини, можливістю проведення науково-медичних досліджень, а також біорізноманіття впливає на розвиток і поширення хворіб (інфекційних та неінфекційних) та на зміну клімату. Біорізноманіття забезпечує кругообіг і очищення природних вод та повітря, збереження ґрунтів і стабільність клімату. Також, біорізноманіття впливає на психоемоційний стан людини, сприяючи його гармонії та стабільності [73].

Отже, біорізноманіття не лише підтримує наше фізичне здоров'я, але й позитивно впливає на психоемоційний стан. Природні ландшафти, звуки, запахи, а також контакт з тваринами можуть знизити стрес, покращити настрій і сприяти загальному психоемоційному благополуччю.

Крім того, біорізноманіття є цінним джерелом потенційно нових лікарських засобів і може виявитися ключем до вирішення медичних проблем майбутнього. Важливо пам'ятати, що втрата видів може означати втрату потенційних лікарських ресурсів.

Біорізноманіття є фундаментальним елементом, що підтримує багато секторів економіки, включаючи сільське господарство, промисловість та туризм. Його збереження та охорона надзвичайно важливі для сталого економічного розвитку та подолання бідності. З позиції економіки біорізноманіття є важливою частиною таких галузей, як:

- тваринництво, рослинництво, рибальство - у сільському господарстві;
- харчова, лісова, меблева, шкіряна, текстильна промисловості;
- торгівля;
- туризм.

Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO) заявляє: «В останні роки спостерігаються безпрецедентно швидкі темпи втрати біорізноманіття, що серйозно підриває здатність біосфери підтримувати життя на Землі. Багато видів рослин і тварин знаходяться на межі повного зникнення, а це загрожує дефіцитом продовольства в майбутньому, погіршенням здоров'я населення і планети» [150].

Також FAO зазначає, що лише 7% запасів риби не доловлюється (тобто відновлюється швидше, ніж добувається), а от 60% відсотків добувається максимально (балансує на межі), і вже 33% запасів риби переловлюється (тобто запаси зменшуються, оскільки не встигають відновлюватись) [150].

Культурний (духовний) аспект акцентує увагу на важливості біорізноманіття для нашого культурного і духовного зростання. Різноманітність видів є джерелом натхнення для мистецтва, літератури, музики, а також слугує основою для релігійних вірувань і духовних практик у багатьох культурах.

Конференція сторін Конвенції про біологічне різноманіття разом із ВООЗ також зазначила, що «біорізноманіття підвищує нематеріальну складову індивідуального благополуччя» [73]. Культурна складова відіграє величезну роль у житті людини. Так біорізноманіття для творчості – це не тільки сировинна база та джерело натхнення. У 1980-х та 90-х роках українська група науковців провела комплекс фундаментальних досліджень, результатом яких стала «розробка наукових основ і практичних засад збереження біорізноманіття, як неодмінної умови сталого розвитку України» [50]. За одним з висновків учених – місцеве біорізноманіття є істотним фактором формування менталітету нації. На думку вчених, «місцеве біорізноманіття, як історичне навколишнє середовище, вплинули на духовні риси української нації» [50]. А наявність психологічних рис, характерних для всіх членів кожної нації, переконливо довело дослідження Роберта МакКро 2005 року, в ході якого було опитано понад 12 156 студентів, що належали до 51-ї нації [111].

Подібного роду дослідження проводились і раніше. Більше того, існує окрема дисципліна – етнічна психологія (етнопсихологія), яку під назвою «психологія народів» створили німецькі філософи та лінгвісти XIX ст. Г. Штейнталь і М. Лацарус. «Якщо у витоках етногенезу стоїть символ – тварина, то на наступний етногенез здійснює вплив, причому весь час, те уявлення, котре є про характери відповідних тварин. Властивості цих тваринних символів проєктуються на етнос, його представників» [46, с. 150]. Ця теза відкриває цікавий аспект впливу тваринних символів на національну ідентичність і характер культур.

Кожна тварина має свої особливості і характеристики, які можуть бути перенесені на відповідну культуру або націю, коли ця тварина обирається в якості символу. Наприклад, орел часто асоціюється з вільнодумством, величністю і силою, і ці асоціації часто переносяться на нації, які прийняли орла за свій тотем. Символ вовка навіює нації зграйність, жорстокість, вірність та войовничість. Ведмідь – самодостатній вайлуватий та потужний, незговірливий та всеїдний одинак. У природі він не має, так би мовити, «близьких» та «друзів», адже слабших за себе, за можливості, поїдає, а з рівними собі по силі ділить ліс на «сфери впливу» – мисливські ділянки. В цьому контексті оманливо миролюбно виглядають панди. На сильних суперників ці тварини не нападають, перечікуючи безпечного часу поза бійкою, однак в разі можливості, готові поласувати слабшими – птахами і їхніми яйцями, дрібними звірями тощо.

Тим не менш, цікаво відмітити, що семантика символів може бути культурно-специфічною. Так, одна і та ж тварина може мати різні асоціації в різних культурах. Додатково, важливо пам'ятати, що це є узагальненнями, і не варто ставити знак рівності між символікою тварин і реальними характеристиками народу.

В якості українських тваринних символів зазвичай згадують тура, коня, зубра та сокола. Не претендуючи на жорстку науковість, тим не менше наведемо цікавий контекстуальний аналіз історичного зв'язку між національними символами України та ключовими подіями в її історії: останні дикі тури (так звані первісні бики) на нашій території зникли у XVII столітті у історичний період, відомий нам як «Руїна». У другій половині XIX століття остаточно зникає на українських теренах дикий кінь

тарпан у період системних намагань остаточного знищення української мови та культури – Валуєвський циркуляр, Емський указ. На першу половину ХХ століття припадає втрата зубра та сталінські Голодомори. Тож можемо спостерігати одночасне знищення українських «тілесних» символів та поневолення самої України. І тільки останній з чотирьох «тотемів», невловимий сокіл, як вільний дух, завжди залишався в Україні. На другу половину – кінець ХХ століття припадають дві знаменні екологічні події – відновлення та повернення у природу зубра і дикого коня Пржевальського, і у цей же період, 1991 року Україна повертає собі Незалежність. Не наголошуючи на безпосередньому зв'язку вищезазначених подій, водночас ми вважаємо, що знищення національного символу має відчутні негативні наслідки для національної культури та самоідентифікації.

Одним із визначальних чинників, що здатні забезпечити збереження біорізноманіття, є просвіта. Процес формування позитивного ставлення до природи, розуміння важливості її збереження, розуміння свого впливу на довкілля – все це можливо тільки за умови якісної просвітницької діяльності.

Просвітня діяльність може сприяти формуванню у суспільства дбайливого ставлення до природи, усвідомлення відповідальності за її стан та майбутнє. Це включає в себе освіту з питань біологічної різноманітності, екологічної етики, законів та правил поведінки з природою, знання про наслідки дій людини на природу, розуміння цінності природних ресурсів і потреби в їхньому раціональному використанні.

Освітній процес має на меті культивування в особистості глибокого переконання щодо неприпустимості дій, які можуть призвести до деградації та знищення природних систем. Вважаючи такі дії етично неприйнятними і порівнюючи їх із «злочинами проти природи», людина може сформувати власну позицію щодо збереження біорізноманіття. Це, в свою чергу, сприятиме ефективності заходів з протидії незаконним діям, що спричиняють знищення біорізноманіття, оскільки, на наше переконання, освічена особистість, яка усвідомлює важливість природи для себе та наступних поколінь, буде активно сприяти її збереженню.

Процес взаємодії з природою, що включає спостереження, вивчення та охорону її компонентів, відіграє ключову роль у формуванні культурного та повсякденного контексту людського життя. Ці аспекти повинні інтегруватися не лише в освітній процес, але й ставати складовими життєвої філософії та практики кожної особистості.

Міжнародний фонд «Відродження» замовив дослідження щодо української екополітики. В результаті експерти-дослідники були змушені зазначити, що в Україні «відсутня ефективна екологічна освіта на всіх рівнях – від шкіл до вишів», а також наявний «низький рівень залучення та поінформованості громадян щодо вирішення екологічних проблем» [2, с. 91]. Результати дослідження відображають одну з основних проблем в екологічній освіті: відсутність повного розуміння впливу наших повсякденних дій на природне довкілля.

В Україні створено Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року зорієнтований на вирішення критичних екологічних питань через реалізацію конкретних заходів. Однією з ключових цілей цього плану є формування в суспільстві екологічних цінностей, а також засад сталого споживання та виробництва. Основний зміст цієї цілі полягає в розвитку та впровадженні системи освіти в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, включаючи екологічну освіту та виховання. Просвітницька діяльність також спрямована на підвищення екологічної свідомості громадян, сприяючи тим самим утвердженню екологічно відповідального підходу в повсякденному житті [38].

І активними учасниками цієї роботи є об'єкти природно-заповідного фонду, адже, відповідно до статті 15 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», «основними завданнями природних заповідників є ... поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища». А відповідно до статей 31 та 35 згаданого закону «для штучних об'єктів природно-заповідного фонду, якими є ботанічні сади та зоологічні парки, освітньо-виховна робота є метою їх створення» [40].

Об'єкти природно-заповідного фонду, такі як природні заповідники, ботанічні сади та зоологічні парки, мають величезний потенціал для забезпечення екологічної

освіти та просвітницької діяльності. Ці об'єкти можуть надавати унікальні можливості для навчання та виховання, зокрема за допомогою прямого контакту з природою та екологічними системами.

Людська діяльність в значній мірі керується власними переконаннями, цінностями та розумінням світу. Це особливо важливо, коли мова йде про охорону навколишнього природного середовища, адже дії людини впливають на природу на багатьох рівнях, від особистого до глобального.

Екологічна просвіта та виховання важливі не тільки для передачі знань про природу та її процеси, але й для формування етичних та ціннісних орієнтацій, які визнають значущість та необхідність охорони природи. Це означає, що люди мають розуміти не тільки те, що вони роблять, але й чому їх дії мають значення.

У контексті злочинів проти навколишнього природного середовища, важливо зосередити увагу на тому, що такі дії виходять за рамки простого порушення закону. Вони чинять безпосередню шкоду природнім екосистемам, які є фундаментальними для існування всього живого на Землі. Особлива увага має бути приділена поняттю «вчинення зла» в етичному контексті, що підкреслює глибоку неправильність та неприпустимість таких дій. З цієї перспективи, екологічна освіта та виховання відіграють критичну роль у формуванні етичної свідомості громадян, сприяючи виробленню відповідального ставлення до навколишнього природного середовища.

З аналізу практичної діяльності Київського зоопарку, зокрема в рамках екологічних заходів «Їжачок та батарейка» та «Не купуй первоцвіт», можна висловити припущення, що негативний вплив на природне середовище з боку окремих особистостей часто відбувається внаслідок незнань та нерозуміння. Виявлено, що індивіди не завжди сприймають безпосередній зв'язок між своїми діями, такими як купівля підсніжників чи білоцвіту весняного у продавців біля станцій метро, та потенційними екологічними наслідками в регіональних природних заповідниках. Аналогічно стосовно батарейки, було виявлено, що у дуже небагатьох відвідувачів зоопарку присутня системна картина з курсів шкільної фізики та хімії, тож у більшості просто відсутня можливість збудувати у свідомості ланцюжок між кинutoю в парку «безневинною» пальчиковою батарейкою, корозією її фольги,

вивільненню солей, їхнього переходу у ґрунт, потраплянню через кореневу систему до рослин, надалі через зелень та плоди – до комах, слизняків, якими харчується лісовий їжак, і в кінцевому результаті до болісної смерті того самого лісового їжака. Нерозуміння взаємозв'язку між діями людини та їхнім впливом на природу часто спостерігається в суспільстві. А от вже після популярної розповіді нашими спеціалістами про пляму забруднення ґрунту площею близько 16 м² однією пальчиковою батарейкою [2], і подальше транспортування отруйних речовин через рослини та комах до організмів білки, їжака та оленя індиферентне відношення до викинутих елементів живлення змінюється живою цікавістю та занепокоєнням щодо можливих негативних наслідків, що може стати початком змін в поведінці щодо відходів.

Екологічна освіта та виховання можуть допомогти людям зрозуміти цей ширший контекст і оцінити наслідки своїх дій. Коли люди починають усвідомлювати, що їхні дії впливають на навколишнє середовище, вони можуть почати змінювати свої поведінкові моделі та приймати більш відповідальні рішення.

Під час спостереження в Київському зоопарку наші спеціалісти постійно фіксують, як люди здійснюють спроби пояснення проблеми одне одному, передаючи набуті знання далі та ретранслюючи новий екологічний світогляд. Досить наочним виявився ефект перевиховання серед юних натуралістів, учнів безкоштовного зоопарківського гуртка. Отримавши екологічні знання, переважна більшість дітей починали пропагувати екологічний спосіб життя на власних приватних сторінках соціальних мереж, хоч такого завдання їм не ставили. Ще більш цікавим стало поступове включення в такий еко-просвітницький процес на своїх сторінках – батьків учнів. Також у групах юннатів ми спостерігаємо ріст нетерпимості до екологічних злочинів інших людей, ілюстрацією чого є періодичні жваві дискусії щодо оприлюднених у ЗМІ чи соцмережах випадків вчинення екологічних правопорушень, з жорстким осудом лиходіїв з боку наших учнів. На наш погляд, обізнаність та нетерпимість суспільства до неекологічної поведінки здатні докорінно змінювати екологічну ситуацію в країні.

Крім того, важливо пам'ятати, що діти та молодь є ключовими агентами змін. Коли вони навчаються та взаємодіють з екологічною освітою, вони не тільки набувають знань і навичок, але й поширюють ці знання серед своїх однолітків, сімей та спільнот. Це може призвести до значних позитивних змін в ставленні до навколишнього природного середовища на всіх рівнях суспільства.

Таким чином, робота в Київському зоопарку виконує важливу роль в контексті формування екологічної культури та свідомості в суспільстві, а спостереження і досвід є дорогоцінними у впровадженні екологічної освіти та ековихованні.

Цікавим є дослідження кількісної оцінки довгострокового впливу відвідування зоопарків та акваріумів на результати навчання, пов'язані з біорізноманіттям [90]. У згаданому дослідженні йдеться про довготривалий освітній вплив візитів до зоопарків та акваріумів на розуміння біорізноманіття та знання про дії, які можуть бути зроблені для його охорони. За результатами дослідження, покращення в розумінні цінності біорізноманіття, зареєстроване відповідачами до та після візиту, залишається стабільним у тривалому періоді. Проте, покращення знань про дії для захисту біорізноманіття показало подальше зростання з часом після візиту. Це свідчить про те, що відвідування зоопарку можуть мати тривалий позитивний ефект на навчальні результати, пов'язані з біорізноманіттям. Зокрема зазначається, що зоопарки та акваріуми займають важливе місце у підвищенні обізнаності про біорізноманіття та виконанні цілей Аїчі (префектура Японії) з біологічного різноманіття ООН (Цілі біорізноманіття Аїчі були узгоджені на конференції сторін Конвенції про біологічне різноманіття в 2010 році в місті Нагоя, Японія). Однак також підкреслюється, що немає опублікованих моніторингових досліджень, які відстежують вплив відвідування зоопарків та акваріумів на навчання протягом тривалого періоду часу.

Хоча згадане дослідження має певні обмеження, його результати дають підстави стверджувати, що відвідування зоопарку можуть мати тривалий позитивний вплив на розуміння біорізноманіття та знання про дії для його захисту.

Дослідження під назвою «Вплив глобальної освітньої кампанії з біорізноманіття на відвідувачів зоопарків та акваріумів» [118] Ендрю Мосса, Еріка Дженсена та Маркуса Гассета оцінює вплив глобальної освітньої кампанії з

біорізноманіття на відвідувачів зоопарків та акваріумів. У дослідженні були зібрані дані повторного опитування майже 5000 відвідувачів 20 різних зоопарків та акваріумів у 14 країнах, де порівнювалися відповіді відвідувачів до і після відвідування.

Отримані дані свідчать про значне сукупне покращення розуміння відвідувачами біорізноманіття та їхньої обізнаності щодо заходів із захисту біорізноманіття. Відвідувачі, які повідомили, що бачили інтерпретаційні графічні панелі та інформаційні фільми просвітницької кампанії, продемонстрували значно вищий загальний рівень розуміння біорізноманіття та дій, спрямованих на його захист, порівняно з респондентами, які не бачили матеріалів кампанії.

Ці дані підтверджують важливість освіти в зоопарках та акваріумах для підвищення обізнаності громадськості про проблеми біорізноманіття. Результати також свідчать про те, що сукупний вплив такого досвіду може бути посилений завдяки скоординованим ініціативам із залучення громадськості.

Враховуючи, що зоопарки та акваріуми приваблюють понад 700 мільйонів відвідувачів щороку, вони мають всі можливості для того, щоб підвищити обізнаність людей про цінність біорізноманіття. Одним із ключових інструментів цієї освітньої кампанії стала програма «Біорізноманіття - це ми», започаткована Всесвітньою асоціацією зоопарків та акваріумів (WAZA), яка включає в себе інтерпретаційні графічні панелі, інформаційні фільми та інтерактивний додаток для мобільних телефонів.

В контексті аналізу взаємозв'язку просвітницької діяльності зоопарків та збереження біорізноманіття, неодмінно варто згадати дослідження, проведене Клейтоном, Прево, Жерменом та Сен-Жальмом (2017) [68], яке також вказує на те, що візити до зоопарків можуть підвищувати відповідальність людей за збереження біорізноманіття. Їхнє дослідження виявило, що відвідувачі, які вже відвідали зоопарк, показали більшу обізнаність у питаннях охорони природи, загальну стурбованість щодо загроз біорізноманіттю, та впевненість у власних можливостях захистити біорізноманіття [68]. Це дозволяє розширити наше розуміння того, що ми можемо використовувати зоопарки як інструменти для зміни поведінки в сторону більш

сталого відношення до навколишнього середовища. Вони підкреслюють, що знання про охорону природи, стурбованість навколишнім середовищем та розуміння власного впливу на природу є важливими елементами, які сприяють більшій відповідальності до біорізноманіття.

Вчені виявили, що позитивні емоції та сприйняття власного навчання протягом візиту до зоопарку сприяли більшій стурбованості навколишнім середовищем та більшому бажанні здійснювати природоохоронну діяльність [68, с. 88-89]. Ці висновки мають важливі практичні наслідки для управління зоопарками та формування політики в галузі охорони навколишнього середовища та освіти.

Проведений Клейтоном аналіз [68] виявив, що стурбованість про втрату біорізноманітності значно зросла після візиту до зоопарку. Водночас виявлено, що освітній аспект візиту до зоопарку значущо корелює з наміром вести себе відповідально по відношенню до біорізноманітності. Ці результати свідчать про те, що можливість навчання є цінним елементом візиту до зоопарку, але цього може бути недостатньо для значного збільшення стурбованості втратою видів. На жаль, дані для цього дослідження було зібрано лише в одному зоопарку у Франції, що міститься у міській зоні, тому вони можуть не відображати досвід відвідувачів інших зоопарків і в інших культурних контекстах.

У цьому контексті, Мосс, А. та група вчених [117], виявили, що люди, які дивилися відео або фільм під час свого візиту до зоопарку, або стикалися з інформацією про біорізноманіття, демонстрували ефективніше навчання біорізноманітності. Це відкриває можливості для подальшого дослідження впливу різних елементів інформаційно-просвітницького впливу під час візиту до зоопарку на стурбованість відвідувачів біорізноманіттям.

Бруно Баур - відомий швейцарський еколог та біолог, відомий своїми дослідженнями з біологічного різноманіття, екології, збереження природи та ентомології. Він є професором університету Базеля і присвятив багато років дослідженню впливу людської діяльності на природні екосистеми. Зокрема, Б. Баур активно займається дослідженнями в галузі взаємодії між людською діяльністю та біорізноманіттям, а також шукає ефективні шляхи збереження природних ресурсів. В

своєму дослідженні [60] вказує на те, що інформування про біорізноманіття можуть бути використані для покращення розуміння громадськістю екологічних проблем. Результати його проекту використовуються для того, щоб привернути увагу відвідувачів зоопарку до цікавих аборигенних видів, що мешкають у садах і міських парках, щоб підвищити громадську обізнаність про місцеве біорізноманіття та необхідність його захисту. Це дуже важливо, адже міське життя настільки відірване від природи, що більшість людей не в змозі назвати навіть найпоширеніші тваринні види. Під егідою кампанії «Tag der Artenvielfalt» (День видового багатства) Базельський зоопарк вже організував кілька заходів, спрямованих на підвищення обізнаності про місцеве біорізноманіття і, зокрема, про більш загадкові види. Базельський зоопарк, як і більшість зоопарків та акваріумів, регулярно відвідують численні класи від дитячого садка до університету. У рамках формальної навчальної програми для них проводяться структуровані освітні екскурсії та уроки, присвячені місцевим видам дикої природи. Цей проект має надихнути інші зоопарки на розробку подібних підходів [60, с. 53].

У ґрунтовній статті Малкольма Вайтхеда обговорюється зміна ролі зоопарків з 1960-х років до наших днів, зокрема, їхня освітня функція в контексті біорізноманіття. Автор зазначає, що в той час як зоопарки історично зосереджувалися на таксономічній презентації широкого спектру видів, сучасні установи містять менше видів, але більше зразків кожного з них, що відображає зміщення акценту з простої презентації видів на зусилля зі збереження та освіти [161, с. 667].

Вайтхед стверджує, що зоопарки відіграють вирішальну роль у збереженні біорізноманіття завдяки своїм програмам керованого розведення, інноваційним біотехнологіям та можливості інформувати громадськість про важливість біорізноманіття та його збереження. Звісно ж зоопарки як унікальні установи, здатні наочно демонструвати відвідувачам тварин з усього світу, забезпечуючи таким чином безпрецедентну платформу для ознайомлення і вивчення дикої природи.

Існує безліч потенційних аудиторій, на які зоопарки можуть орієнтуватися для навчання про світ природи і наш вплив на нього. У світі, який стикається зі стрімким вимиранням видів і втратою середовищ існування, зоопарки можуть зробити

ефективний внесок у природоохоронну біологію та освіту за допомогою селекційних програм і досвіду в зоологічних науках. Крім того, зоопарки розглядаються як цінні ресурси для формальної шкільної освіти, забезпечуючи стимули для міжпредметного навчання і пропонуючи унікальні ресурси, недоступні в традиційних школах.

Більше того, Малкольм Вайтхед стверджує, що роль зоопарків повинна бути переосмислена як роль помічників природи, а не господарів. Щоб цього досягти, необхідне ретельне, скоординоване стратегічне планування зоологічної освіти. Цілі мають бути чіткими, аудиторія - чітко визначеною, а методи комунікації - добре спланованими і різноманітними, з урахуванням наявних ресурсів і норм цільової аудиторії [161].

Заглядаючи в майбутнє, Вайтхед припускає, що зоологічна освіта і надалі використовуватиме експериментальні та активні методи навчання, зосереджуючись на збереженні та управлінні біорізноманіттям. Підкреслюється важливість оцінки ефективності цих програм для забезпечення ефективною передачею бажаних повідомлень. Він наводить переконливі аргументи на користь ролі зоопарків в освіті та збереженні біорізноманіття, визнаючи при цьому притаманні їм виклики та обмеження, з якими вони зустрічаються. Ця робота є критичним дослідженням потенціалу зоопарків у просвітницькій діяльності та внеску в глобальні зусилля зі збереження біорізноманіття [161, с. 669].

В контексті просвітницької діяльності зоопарків, важливим є і правовий аспект. З правової позиції М. Цвік виділяє три групи чинників, які безпосередньо впливають на ефективність правового регулювання у будь-якій сфері. І виявляється, що окрім досконалості нормативного поля та якості роботи правоохоронної і судової систем, зазначено важливість третьої групи факторів, а саме поінформованість громадян та відповідність правових та прийнятих соціальних норм [21, с. 225]. Тобто, і з цієї позиції, екологічна обізнаність населення та екологічна свідомість є одним з трьох основних чинників, що забезпечують ефективність і правоохоронної роботи в сфері захисту природи. Іншими словами збереження природи прямо залежить від якості просвіти населення та сформованої такою просвітою етики.

Цікавим є той факт, що в умовах диктатури і поліцейської держави, здавалось би, зберігати природу дещо легше, завдяки тотальному контролю з боку державного апарату та безправності громадян. Але навіть у цих умовах забезпечити охорону природи лише примусом, на наш погляд, достатньо важко, про що свідчить, наприклад, швидке зникнення уссурійського тигра та далекосхідного леопарда, ареал яких припадає на авторитарні КНДР, КНР та РФ (до 1991 - СРСР). Нагадаємо, що за несанкціоноване вбивство уссурійського тигра у КНР навіть передбачено смертну кару!

У контексті демократичної держави, для досягнення ефективності прийнятих правових норм, крім якісного законодавства та ефективної правоохоронної системи, необхідні громадська підтримка та громадський контроль. А це забезпечується саме освітою населення, його включенням в природоохоронну діяльність та утвердженням нової етики – екологічної. Відкриваючи Парламентські слухання пріоритетів екологічної політики на 2020-2025 р.р., заступниця голови Верховної Ради України Кондратюк О.К. акцентувала, що «одна з основних цілей стратегії є вкрай актуальною – це формування в суспільстві сталих європейських екологічних цінностей, зокрема шляхом впровадження екологічної освіти та виховання, здійснення широкої просвітницької діяльності». Додатково голова громадської організації «Всеукраїнська екологічна ліга» Тимочко Т.В. наголосила, що «без людей ми не змінимо екологічну ситуацію» [35].

Тож великою проблемою, що потребує вирішення є саме підвищення екологічної грамотності та свідомості громадян через екологічне інформування і просвіту на всіх рівнях, через залучення до роботи над розв'язанням екологічних проблем. А саме такі системні інформаційно-просвітницькі заходи та залучення громадськості, згідно із дослідженням на замовлення Міжнародного фонду «Відродження», або відсутні або перебувають на низькому рівні [2, с. 91].

З цих же позицій виходить і Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», вказуючи однією з «першопричин екологічних проблем в Україні низький рівень розуміння в суспільстві

пріоритетів збереження довкілля та ... недосконалість системи екологічної освіти та просвіти» [39].

Викладене вище вказує на критичну потребу у активізації екологічної просвіти та екологічного виховання. Не випадково у тому ж Законі України «Про Основні засади державної екополітики» стратегічною ціллю зазначено «Формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва».

Виникає обґрунтоване питання щодо мотивації об'єктів природно-заповідного фонду (далі - ПЗФ) взяти на себе відповідальність за екологічну освіту. З одного боку, це впливає з основного завдання, визначеного у Законі про ПЗФ. А, з іншого боку, результати опитування фахівців з природно-заповідної справи вказують на високу важливість освітньої цінності природоохоронних територій, яка перевищує не лише релігійну та естетичну цінності, але й рекреаційну та цінність збереження біорізноманіття [20, с. 25]. Отже, фахівці відзначають, що саме об'єкти ПЗФ найбільш зацікавлені та мають найбільше можливостей для впливу на обізнаність громадян і на громадську думку. Більше того, слід зазначити, що покладені на об'єкти ПЗФ завдання з природоохорони неможливо якісно вирішувати без свідомої підтримки суспільства.

Тож, саме об'єкти ПЗФ є одними з тих, хто повинен брати на себе відповідальність за поступову зміну суспільної парадигми: з сьогоденного консюмеризму (споживацтва) до моделі сталого розвитку. І якщо завдання влади – постановка задач та створення умов для виконання, то об'єкти ПЗФ – це саме ті виконавці, що мають наповнити змістом рамкові норми, затверджені державними органами.

Варто відзначити, що просвітницько-виховний процес є циклічним і таким, що саморозвивається. Збільшення обізнаності та екологічної свідомості громадськості веде до більшої підтримки зусиль з екопросвітництва та ековиховання, що в свою чергу, призводить до поглиблення обізнаності та екосвідомості, які дають ще більший поштовх у екопросвітницьких та ековиховних процесах.

Серед практичних рекомендацій щодо реалізації зазначених завдань пропонуємо наступне:

- скоординувати загальні зусилля об'єктів ПЗФ, збільшуючи можливості лобіювання власних природоохоронних інтересів;
- активізувати співпрацю з законодавчими та виконавчими органами влади для постійного моніторингу та впливу на рішення, пов'язані зі збереженням природи, сталим розвитком;
- ввести природозахист до програм шкіл та вишів, активніше співпрацюючи з Міністерством та міськими департаментами освіти та науки, громадськими організаціями, школами та вишами різних форм власності;
- шукати можливості та постійно збільшувати популярність природозахисту, залучаючи лідерів громадської думки, організовуючи цікаві флеш-моби, енвайронменти, квест-перфоманси та інші види сучасного культурного впливу;
- активізувати діяльність в Інтернет-просторі через викладання власного відеоконтенту, ведення сторінок в соціальних мережах, проведення онлайн-конкурсів тощо;
- навчати власні кадри та постійно підвищувати їхню кваліфікацію як своїми силами, так і з залученням можливостей навчальних закладів, інших об'єктів ПЗФ, обмінюючись досвідом;
- збільшувати кількість науково-освітніх заходів, конкурсів та публікацій;
- налагоджувати співпрацю з міжнародними фінансовими (грантовими) та еко-просвітницькими організаціями.

Підсумовуючи, варто зазначити, що сучасні зоопарки забезпечують унікальну можливість для людей взаємодіяти з природою та біологічним різноманіттям на практиці, часто у середовищах, які максимально наближені до природних. Це сприяє підвищенню обізнаності про важливість збереження біорізноманіття та може викликати бажання вкладатися в збереження природи.

Важливо відзначити, що зоопарки можуть відігравати вирішальну роль в збереженні видів. Крім забезпечення збереження та розмноження тварин тих видів, що знаходяться під загрозою винищення, зоопарки також здійснюють наукові дослідження та беруть участь у програмах з відновлення природних популяцій.

Світоглядні аспекти просвітницької діяльності зоопарків включають формування ставлення до природи, навчання та поширення знань про біологічне різноманіття. Особливо цінним є те, що зоопарки дозволяють відвідувачам відчувати прямий контакт з дикою природою, що може викликати більш глибоке розуміння та цінування природного світу.

2.3. Партнерство людей і тварин як чинник світоглядного переосмислення взаємовідносин

Століттями людство активно вивчало і перетворювало навколишній світ, створюючи безпрецедентні за масштабами зміни в природі. У цьому процесі ми зрозуміли, що людина є невід'ємною частиною природи, яку своїми безроссудними діями фактично руйнує. Зростання екологічної свідомості та розуміння важливості збереження біорізноманіття планети зумовили пошук нових, більш гармонійних форм співіснування людини і тварини.

У XXI столітті тема партнерства між людьми і тваринами набуває все більшої актуальності. Таке партнерство вже не обмежується використанням тварин задля задоволення потреб людини, а розглядається як форма взаємовигідної взаємодії, заснованої на взаємоповазі, довірі та співпраці.

Незважаючи на те, що вплив партнерських стосунків з тваринами на світогляд та психологічне здоров'я людини активно вивчається, існує нагальна потреба в подальших ґрунтовних дослідженнях цієї проблематики. Одним із наших завдань є систематизація наявних наукових знань, аналіз різних аспектів взаємодії між людьми та тваринами, а також висвітлення потенціалу такого партнерства для переосмислення відносин людини з природою. Особлива увага приділятиметься питанням етики і взаємної відповідальності учасників цього союзу.

При вивченні взаємовідносин між людьми та тваринами важливо врахувати специфічні особливості окремих видів, які визначають різноманітність форм взаємодії. Наприклад, величина тварини може обмежувати можливості її утримання

в домашніх умовах, а також потребувати від людини розробки способів контролю над великими тваринами. Інтерактивність тварин також може бути різною: якщо собаки виражають свої почуття через тактильний контакт, то коні віддають перевагу просторовій близькості [81, с. 397].

Важливо врахувати, що більшість домашніх тварин є соціальними видами, а це, ймовірно, сприяло їхньому успішному утриманню людиною. Ці тварини мають соціальні здібності та потреби, що дозволяють встановлювати зв'язок з людиною. Відмінність тварин-компаньйонів від інших видів полягає в тому, що наші взаємини з ними з часом відбуваються не тільки на рівні коменсалізму, де обидва види отримують взаємну користь, але і на рівні більш глибокого емоційного зв'язку.

Як ми вже зазначали в першій частині дослідження, ставлення людей до тварин еволюціонувало протягом історії - від сприйняття їх винятково як ресурсу та засобу задоволення потреб до розуміння тварин як живих істот, здатних відчувати і вступати у складні взаємини: від об'єктів використання – до суб'єктів взаємодії. Сьогодні тварини дедалі частіше сприймаються як рівноправні партнери людей, а таке світоглядне переосмислення місця тварин у суспільстві має далекосяжні наслідки для етики поводження з ними.

Протягом історії люди використовували різноманітних тварин - від домашніх до робочих. Однак сьогодні ця практика набуває нових форм і значень. Замість виключно використання тварин, люди дедалі частіше прагнуть встановлення справжніх партнерських стосунків, заснованих на гуманності та взаємоповазі.

Дослідження свідчать, що взаємодія з домашніми тваринами може задовольняти певні біологічні та психологічні потреби людини, такі як прихильність та соціальний контакт [144]. Тварини виступають своєрідними «соціальними заміниками», особливо для дітей в умовах обмежених стосунків з однолітками [76]. Присутність тварин позитивно впливає на емоційний стан, розвиток когнітивних здібностей та соціальних навичок у дітей [127].

Водночас, домашні тварини здатні розпізнавати та емоційно реагувати на людські сигнали, формуючи прив'язаність на основі позитивних чи негативних взаємодій [156, 79]. І звісно, слід зазначити, що невідповідні умови утримання можуть

порушувати формування адекватних стосунків з людиною. Благополуччя тварин є важливою умовою для встановлення взаємовигідного партнерства [140].

Отже, дослідження свідчать на користь того, що взаємини людини і домашньої тварини можуть бути взаємовигідними за умови забезпечення потреб обох сторін та побудови стосунків на основі поваги і доброзичливості.

Взаємодія з тваринами як засіб покращення здоров'я людини має давню історію. Однак, щоб краще зрозуміти сучасні тенденції, варто розглянути історичні витоки партнерських стосунків людини і тварини. Перші згадки про навмисне використання тварин з терапевтичною метою з'являються ще у XI столітті в Бельгії, коли пацієнти лікарень доглядали за птахами. Вважалося, що турбота про пернатих допомагає хворим заспокоїтися та налагодити емоційний контакт з живими істотами. У 1792 році в Англії починають застосовувати птахів і кроликів для лікування психічно хворих, адже тварини мали позитивний вплив на емоційний стан пацієнтів [81, с. 399].

У XIX столітті в Німеччині з'являються спеціальні лікувальні програми з використанням тварин-асистентів для людей з різними розладами – епілепсією, психічними та фізичними хворобами. Ці експериментальні підходи стали важливою віхою у розвитку методик анімалотерапії. З часом, у XX столітті, дослідження партнерства людини і тварини набувають подальшого розвитку.

Наукові дослідження з цього питання з'явилися, правда, значно пізніше, у другій половині XX століття, на основі «випадкових» спостережень Б. Левінсона (Левінсон описує позитивний терапевтичний вплив собак на емоційний стан та поведінку дітей) [102], а потім С. Корсона і Е. Корсон [69].

У 1970-1980-х роках з'являються перші організації та проводяться міжнародні конференції, присвячені зв'язку людини і тварини. Ветеринарні організації відіграють важливу роль у визнанні цієї сфери, хоча й досить повільно. Поступово зростає кількість досліджень та програм із залученням тварин-асистентів [87].

Цікавий робочий епізод американського психіатра Бориса Левінсона підкреслює центральну роль тварин у процесі терапії. Б. Левінсон, відомий як основоположник терапії за допомогою тварин, зоотерапії, відкрив цей напрямок зовсім випадково через свого вірного чотирилапого супутника, лабрадора Джинглса.

Під час однієї зі своїх консультацій, Б. Левінсон прийняв дитину, яка відмовлялася від будь-якої форми контакту та спілкування. Випадково присутня у кабінеті психіатра собака Джинглс відіграла ключову роль у процесі терапії. Хлопчик, який до того часу уникав контактів, виявив бажання спілкуватися з собакою. Спостерігаючи за цим, Б. Левінсон відкрив, що тварини можуть бути мостом, що дозволяє людям встановити соціальні зв'язки. Між Джинглсом та хлопчиком поступово склалися позитивні взаємини, що сприяло поліпшенню стану дитини [102].

Продовжуючи свої експерименти, Б. Левінсон зробив важливе спостереження: як діти, так і дорослі пацієнти часто спочатку встановлювали взаємодію з твариною. Це відкриття надало нове бачення потенційної користі тварин у терапевтичному контексті, зокрема в тому, що тварини можуть відіграти ключову роль у сприянні позитивним змінам у соціальному оточенні людини.

Хоча багато пацієнтів виявили позитивні зміни внаслідок взаємодії з тваринами, для деяких цей метод терапії не мав очікуваного впливу, у них не спостерігалось змін у присутності тварин [101].

В рамках еволюції сучасних психотерапевтичних підходів, американський психіатр Борис Левінсон виступив як ініціатор введення двох значущих теорій: психотерапії, заснованої на взаємодії з домашніми тваринами, та дитячої психотерапії, орієнтованої на аналогічний тип взаємодії.

Ці теорії ґрунтуються на фундаментальному припущенні, що експлуатує природну потребу дітей і тварин в соціальній взаємодії, зокрема через ігрову діяльність. У такому контексті дитина отримує можливість безстресового спілкування, де вона може без страху висловлювати свої емоції та ділитися своїми тривогами. Така відкритість можлива завдяки унікальній ролі домашніх тварин, які відтворюють емоційний настрій, але при цьому не засуджують, що дозволяє дитині почувати себе сприйнятою і зрозумілою.

Вплив робіт Б. Левінсона на психотерапевтичну практику був далекосяжним та відчутним. Цей підхід знайшов подальше застосування в дослідженнях американських психіатрів Семюела та Елізабет Корсон, які розширили

методологічний рамковий аналіз у використанні домашніх тварин у медичному середовищі.

Початково, їхні дослідження стосувались поведінкових та психофізіологічних особливостей собак. В рамках цього проекту в лікарні були встановлені будки для собак, які мали сприяти дослідженню. Виявивши, що деякі пацієнти мали позитивний відгук на присутність собак, існувала можливість вивчити взаємозв'язок між тваринами та пацієнтами, які були резистентні до інших методів лікування. Цей спостережний експеримент надихнув Корсонів на подальші дослідження, що залучали домашніх тварин, як терапевта-асистента у стаціонарних умовах для пацієнтів, які були резистентні до традиційних методів лікування.

За даними, зібраними з 50 дорослих осіб, які проявляли соціальну замкнутість, а також відсутність комунікативності та занижену самооцінку, було виявлено позитивну реакцію на терапію з використанням домашніх тварин. Зазначимо, що лише троє учасників відмовилися взаємодіяти з вихованцем. У решти 47 учасників дослідження було зафіксовано покращення в ряді ключових параметрів. Вони включають підвищення самооцінки, відчуття відповідальності та частоту соціальних взаємодій. Це свідчить про потенційну ефективність терапії тваринами у зміні психологічного стану осіб, які знаходяться у стані соціальної ізоляції або мають низьку самооцінку. Крім того, було виявлено зниження споживання психотропних препаратів після введення вихованця в терапевтичний процес [69].

Після 1960-х років терапія за допомогою тварин стала предметом все більшої уваги науковців, з особливим акцентом на дослідження та впровадження в два основних періоди. Перший пік дослідницького інтересу відбувся в середині 1980-х років, а другий – в кінці 1990-х [115].

На основі наукових даних було розроблено класифікацію видів взаємодії людини і тварини.

Сучасна література в області зоотерапії є широкою та мультидисциплінарною, охоплюючи різні сфери від медицини та ветеринарії до етології, психології, антропології та соціології. Вона включає в себе різні терміни та концепції, такі як «терапія за допомогою тварин», «терапія за допомогою домашніх тварин»,

«зоотерапія», «анімалотерапія», «діяльність, пов'язана з тваринами», «активність з тваринами-асистентами» тощо, які відображають широкий спектр практик та підходів. Наприклад, одні мають терапевтичні цілі, інші можуть виконувати виховні чи соціальні функції. Вони можуть варіюватися в залежності від виду залученої тварини (кінь, собака, кішка, птах, дельфін та інше), цільової групи людей (діти, старі люди, особи з розумовими або фізичними вадами), тривалості втручання (короткотермінове або довготермінове), умов проведення (стаціонарне або амбулаторне лікування, медичний заклад, дім, школа), а також формату взаємодії (індивідуального чи групового).

У англійській літературі всі форми залучення тварини в якості асистента в освітні, лікувальні, мотивувальні та інші процеси зазвичай відомо як «animal-assisted intervention» (AAI), або «втручання за допомогою тварин». В якості українського відповідника ми пропонуємо варіант «зоозалучення».

Зоозалучення може бути поділене на декілька видів відповідно до прийнятої міжнародної класифікації:

- активність з твариною-асистентом (Animal-Assisted Activity, AAA), включає в себе планові некеровані візити тварин, в яких головна мета - надати можливості для мотивації, освіти або рекреації.
- навчання з твариною-асистентом (Animal-Assisted Education, AAE), вид активності який включає тварину як частину структурованої освітньої програми.
- терапія з твариною-асистентом (Animal-Assisted Therapy, AAT): це цілеспрямований вид втручання, в якому тварина є інтегральною частиною лікувального процесу для досягнення конкретних цілей такого втручання у лікуванні конкретного пацієнта або клієнта [129, **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 27].

Останнім часом ці практики використовуються і у зоопарківській справі.

Згідно з Конституцією Європейської асоціації зоопарків та акваріумів (ЄАЗА), зоопарки та акваріуми визначаються як постійно діючі установи, які доступні для

публіки та в яких утримуються дикі види тварин з метою підтримки їхнього збереження *in situ* (в природному середовищі). Ці установи реалізують свою природоохоронну мету через:

- освітню діяльність, оскільки освіта важлива для поширення знань про природу та біорізноманіття, формування свідомості та стимулювання зацікавленості в питаннях збереження.
- інформаційну діяльність, яка включає поширення даних та інформації про види тварин, їхній статус збереження та потреби, а також про наукові дослідження, що проводяться в цих установах.
- рекреаційну діяльність, адже зоопарки та акваріуми надають можливість для відпочинку та розваг, тим самим залучаючи більше людей до своєї діяльності і до питань збереження.
- наукову діяльність, тому що вони проводять власні дослідження та співпрацюють з іншими науковими установами, що сприяє розумінню і збереженню біологічного різноманіття [53].

Як ми вже зазначали в попередньому підрозділі, культурно-освітня діяльність зоопарків має багатий спектр форм та методик. Вона може включати проведення лекцій та семінарів, організацію гуртків юннатів, підготовку та розповсюдження освітніх матеріалів (наприклад, відеороликів, друкованих брошур, інтерактивних демонстрацій тощо) і співпрацю з освітніми установами. І використання в цьому методик зоозалучення дає гарний результат.

Київський зоопарк також активно інтегрує ці нові практики «зоозалучення» у свою діяльність і пропонує використовувати відповідну термінологію, що відображає передовий досвід американських та європейських фахівців в цій галузі. Проте, варто враховувати, що для України цей напрямок є досить новим, і термінологія, що стосується цих практик і методик, ще не зовсім усталена. Це призводить до поширеного невірної використання терміну «зоотерапія» (або «анімалотерапія» або «пет-терапія») для опису всіх форм взаємодії між людиною і твариною-асистентом. Хоча, «зоотерапія» - це лише одна з форм зоозалучення, і єдиний напрямок, в якому

вимагається активна участь медичних фахівців відповідного профілю. У зв'язку з цим, краще використовувати точні терміни для опису конкретних видів взаємодій людини з тваринами для забезпечення чіткого і коректного сприйняття цих практик.

Зоотерапія має бути проведена кваліфікованими фахівцями з відповідною медичною підготовкою та навичками в області охорони здоров'я. Втім, існують інші форми взаємодії людей з тваринами, які можуть включати елементи освіти, соціалізації, рекреації, стимулювання/мотивації тощо. До таких форм зоозалучення відносяться, наприклад, програми з домашніми тваринами в освітніх установах, програми з тваринами в громадських просторах, програми з тваринами для осіб з особливими потребами та багато іншого.

Ці програми можуть мати свої власні цілі та методи, але вони не вимагають від учасників медичної освіти або ліцензії для практики зоотерапії. Отже, важливо розрізняти зоотерапію та інші форми залучення тварин до взаємодії з людьми, щоб забезпечити ясність та коректність використання цих практик.

Взаємодія із твариною-асистентом (ВТА) або зоозалучення (аналог ААІ - Animal Assisted Intervention) – це цілеспрямована діяльність, що передбачає використання спеціально підготовлених тварин, у соціальній роботі, в сфері охорони здоров'я, в освітній сфері, у вихованні тощо, з метою поліпшення здоров'я, психо-емоційного та інтелектуального стану людини з обов'язковим дотриманням стандартів благополуччя тварин.

Активність з твариною-асистентом (АТА) або зооактивність (аналог ААА - Animal-Assisted Activity) – це запланована та цілеспрямована, але неформальна та не жорстко регламентована взаємодія особи або групи осіб із спеціально підготовленою(ими) твариною(ами), що проводяться для мотиваційних, освітніх та рекреаційних цілей (наприклад, візити до університетів, аеропортів, установ по догляду за літніми людьми, запровадження практик “на роботу з твариною” тощо).

Навчання з твариною-асистентом (НТА) або зоосвіта (аналог ААЕ animal-assisted education) – це особлива освітня методика, що передбачає використання спеціально підготовлених тварин з метою заохочення дітей до навчання (наприклад, практики читання з твариною, програми запобігання укусам собак, програми

гуманної освіти та зоопарки для тварин-компаньйонів, тощо). Це процес навчання і тренування, зокрема, розвиток навичок і знань, ефективність якого зростає і посилюється завдяки присутності тварини.

Набувають популярності освітні програми за участю тварин, такі як "програми читання з собакою". Вони полягають в тому, що дитина читає книжку вголос спеціально навченій дружній собаці. Такі програми демонструють позитивний вплив на мотивацію та залученість дітей в процес читання. Завдяки присутності уважного слухача у вигляді собаки, діти стають більш зацікавленими читати вголос, вдосконалюючи свої навички. Крім того, собака створює позитивну емоційну атмосферу навколо процесу читання, зменшуючи тривожність дитини [95]. Тому участь тварин-компаньйонів може бути ефективним способом мотивувати і залучити дітей в освітній процес, підвищуючи їхню успішність.

Терапія з твариною-асистентом (ТТА) або зоотерапія (аналог ААТ animal-assisted therapy) – це цільове втручання, формалізований та регламентований процес, при якому тварина, що відповідає певним критеріям, є невід'ємною частиною процесу лікування (трудова терапія з допомогою тварин, фізіотерапія з твариною, соціальна робота з допомогою тварин; існують різні види терапії з тваринами – каністерапія, іпотерапія, фелінотерапія, апітерапія, гірудотерапія та інші різновиди зоотерапії). Терапія з твариною-асистентом вимагає не тільки відповідної підготовки та сертифікації тварини-асистента, її хендлера, але й безпосередньої участі у такій роботі лікаря відповідного напрямку та чітко розписаної і медично погодженої методики.

Слід зазначити, що тварина-асистент - це спеціально відібрана тварина, яка проходить високо спеціалізовану підготовку для виконання конкретних завдань або обов'язків. Завдання такої тварини можуть включати допомогу людям з особливими потребами, надання емоційної підтримки тим, хто її потребує, або використання в терапевтичних цілях. Вибір, підготовка і використання тварин-асистентів відбувається відповідно до стандартів і критеріїв, які були розроблені провідними міжнародними організаціями, що працюють у сфері зоозалучення. Ці критерії

включають забезпечення благополуччя тварин, який гарантується через дотримання власником (також відомим як «хендлер») визначених стандартів.

Таким чином, тварини-асистенти відіграють важливу роль в багатьох різних контекстах, починаючи від медичних установ і закінчуючи освітніми закладами, і вони відіграють значущу роль в підтримці фізичного та психологічного здоров'я людей, з якими вони взаємодіють.

На практиці ці підходи реалізуються в різних проектах, зокрема і в проектах Київського зоопарку. В рамках практичного застосування зоозалучення Київський зоопарк реалізує три проекти.

Перший проект, названий «Зооурок», передбачає серію навчальних занять для учнів середньої школи міста Києва. Метою цього проекту є не лише збільшення екологічної обізнаності, але й формування в учнів відповідального ставлення до природи і тваринного світу через безпосередню взаємодію з тваринами під наглядом кваліфікованих спеціалістів. Зооурок – це навчальний цикл з біології для школярів 6-9 класів, який було започатковано в Київському зоопарку у 2016 році. Під час цього циклу, що складається з 5 тем, школярі як інтерактивно, так і наживо знайомляться із різними видами тварин, дізнаються про їхні особливості та правильне поводження з тваринами. Кожна тема включає теоретичну та практичну частину. Теоретична частина доповнює шкільні програми з зоології і викладається в спеціально облаштованій аудиторії з використанням аудіо- та відеоматеріалів. Практична частина включає безпосереднє спілкування з тваринами та спостереження за тваринами за спеціально розробленими програмами.

Другий проект, «Зооарт», розроблений спеціально для дітей з особливими потребами. Програма включає в себе ряд активностей, що забезпечують можливість для учасників проекту взаємодіяти з тваринами та виразити свої емоції та думки через мистецтво.

Зооарт – це інклюзивний проект із залученням тварин живого куточка Київського зоопарку, що має на меті створення безпечного творчого просвітницького простору для дітей з вадами зору або розладами аутистичного спектру віком 6-12 років. Проект, започаткований у 2018 році, включає серію занять, що містять

елементи художньої самореалізації та опанування навичок спілкування з різними групами тварин. Для дітей з вадами зору акцент робиться на формуванні просторової уяви, навичок концентрації уваги на поетапному виконанні завдань та опануванні створення простих фігур з глини. Для дітей з розладами аутистичного спектру додатково використовуються методи заохочення до колективної роботи, підвищення активності спілкування в групі, формування навичок розподілу обов'язків та відповідальності. В ході уроків проводяться бесіди про неетичність споживацького ставлення до тварин та природи в цілому, про необхідність жити у гармонії з оточуючим живим світом, таким чином формуючи природоорієнтований світогляд дітей.

Третій, найбільш складний та відповідальний проект - це проект з психологічної реабілітації «Зоотерапія», який реалізовується у партнерстві із Національною дитячою спеціалізованою лікарнею МОЗ України «Охматдит» та Комунальним некомерційним підприємством "Київський міський клінічний госпіталь ветеранів війни". В цьому випадку мова йде про зоотерапію, що є найбільш складним та відповідальним видом зоозалучення. Сеансами психологічного розвантаження та реабілітації опікуються, окрім зоологів та ветеринарів Київського зоологічного парку, лікуючий лікар пацієнта та медичний психолог партнерського закладу. На поточний момент ведеться збір та узагальнення даних щодо роботи проекту, однак вже зараз можна констатувати, що як лікарі, так і пацієнти задоволені результатами зоотерапії. В переважній більшості випадків пацієнти груп зоозалучення демонструють помітно кращий прогрес в одужанні, ніж пацієнти контрольної групи, перебуваючи і у кращому морально-психологічному стані, ніж ті, хто лікується та реабілітується за стандартними лікувальними схемами.

За попередніми підсумками трьох років роботи вищезазначених проектів, можна стверджувати, що Київський зоопарк ефективно використовує потенціал тварин-асистентів для розвитку важливих соціальних та емоційних навичок у дітей, для психологічної реабілітації та лікування дітей і дорослих.

Слід окремо зазначити, що взаємодія з тваринами загалом відіграє важливу роль у розвитку соціальних та емоційних навичок у дітей. Низка досліджень показала, що

спілкування з тваринами сприяє розвитку емпатії та чуйності у дітей [126]. Доглядаючи за тваринами, діти вчаться розуміти їхні потреби, відчувати турботу і відповідальність за інших живих істот. Крім того, взаємодія з тваринами допомагає подолати егоцентризм у дитячому віці, навчаючи дітей враховувати бажання і стани інших [75]. Дослідження також показали позитивний вплив участі тварин в освітніх програмах: діти стають більш мотивованими та емоційно залученими в навчання [89]. Отже, гуманна і відповідальна взаємодія з тваринами відіграє важливу роль у моральному та соціально-емоційному розвитку дітей.

Таким чином, партнерство людини і тварини має давню історію, але набуває особливого значення саме в наш час. Спостерігається еволюція від використання тварин як засобу до усвідомлення їхньої ролі повноцінних партнерів людини, що має важливе світоглядне значення.

Сучасні дослідження доводять взаємну користь такого партнерства для благополуччя і психічного здоров'я як людей, так і тварин. Водночас, необхідно дотримуватися етичних принципів і забезпечувати гуманне ставлення до всіх учасників такої взаємодії.

Перспективним є подальший розвиток різноманітних форм партнерства людини і тварини, зоозалучення, таких як зооактивність, зоопросвіта та зоотерапія. Приклади успішних програм Київського зоопарку демонструють позитивний потенціал такої взаємодії. Міждисциплінарні дослідження в цій сфері сприятимуть глибшому розумінню взаємозв'язків людини і природи.

Висновки до розділу 2

Дослідження розвитку зоопарківської справи дозволило виокремити ключові етапи в історичному розвитку зоопарків: від приватних звіринців до сучасних центрів збереження біорізноманіття, центрів науки та освіти. Вони відображають важливі зміни в сприйнятті тварин та ролі зоопарків в суспільстві. Такий аналіз може бути корисним для формування стратегій розвитку зоопарків в майбутньому, зокрема, з

огляду на посилення ролі в збереженні біорізноманіття і впровадження все більш суворих стандартів благополуччя тварин. Також це дає цінний потенціал для наукових досліджень у даній сфері, оскільки окреслюється важливий контекст для розуміння проблем і викликів, які стоять перед сучасними зоопарками.

Аналіз історичного розвитку дозволяє визначити такі етапи трансформації зоопарку:

- перехід від приватних звіринців до публічно доступних зоопарків в XVIII-XIX століттях, що відбулася паралельно з підвищенням значимості освітньої місії цих закладів;
- новаторські підходи Карла Гагенбека в кінці XIX століття, які зумовили створення більш натуралістичних експозицій, з урахуванням середовища проживання тварин, і вплинули на дизайн зоопарків;
- формулювання основних напрямків діяльності зоопарків у сферах збереження, дослідження, рекреації та освіти Хейні Хедигером у 1940-х роках, що остаточно визначило зоопарки як природоохоронні соціокультурні установи;
- розвиток координованих програм розведення тварин у неволі в кінці XX століття, які покладають на зоопарки значну відповідальність у захисті видів, що знаходяться під загрозою зникнення;
- сучасна стратегія, спрямована на максимізацію внеску зоопарків у збереження біорізноманіття, як *in-situ*, так і *ex-situ*;
- підвищений інтерес до просвітництва, включаючи поширення ідей природоохоронної діяльності серед відвідувачів зоопарків;
- впровадження високих стандартів у сфері благополуччя тварин та дизайну вольєрів, базуючись на результаті наукових досліджень;
- на території України, зокрема, спостерігається прогрес від перших звіринців до сучасних зоопарків, що набувають членства у міжнародних асоціаціях, наприклад ЄАЗА, ВАЗА з метою просування цілей збереження природи.

Сучасні зоопарки відіграють все більш значущу роль у боротьбі з втратою біорізноманіття. Ця роль набуває особливої ваги в контексті шостого масового вимирання.

Комплексний аналіз світоглядних аспектів просвітницької діяльності зоопарків у сфері збереження біорізноманіття доводить, що зоопарки відіграють неоціненну роль у підвищенні обізнаності громадськості про важливість біорізноманіття та необхідність його захисту. Освіта є ключовим інструментом для формування екологічних цінностей та екосвідомості в суспільстві. Зоопарки мають унікальну можливість забезпечити безпосередній досвід спілкування з дикою природою, що робить їх ефективними платформами для екологічного навчання. Розглянуто дослідження, які демонструють, що відвідування зоопарків може мати довгостроковий позитивний екопросвітницький вплив на людей. Освітні програми та повідомлення зоопарків повинні бути спрямовані на розвиток екологічної свідомості та цінностей, які визнають захист біорізноманіття етичним імперативом.

Практичними формами та світоглядними засадами партнерства людей і тварин у зоопарківській діяльності є залучення тварини-асистента до різних форм взаємодії, як-то включення тварин як частини структурованих освітніх програм, залучення тварин до процесів реабілітації або лікування, а також некеровані візити тварин, основною метою яких є надання можливостей для мотивації, освіти або відпочинку.

В Україні впровадження таких практик є досить новим явищем, і термінологія, пов'язана з цими практиками і техніками, ще не повністю встановлена. Важливо розрізняти терапію з тваринами та інші форми взаємодії людини і тварини, щоб забезпечити чітке і коректне сприйняття цих практик. Пропонується системна українська термінологія, що повністю відповідає англomовному аналогу, а саме: «втручання за допомогою тварин» або «зоозалучення» як аналог «animal-assisted intervention» (AAI), «активність з твариною-асистентом» або «зооактивність» – «Animal-Assisted Activity» (AAA), «навчання з твариною-асистентом» або «зооосвіта» – «Animal-Assisted Education» (AAE), «терапія з твариною-асистентом» або «зоотерапія» – «Animal-Assisted Therapy» (AAT).

Проекти, реалізовані Київським зоопарком, такі як «Зооурок», «Зооарт» та «Зоотерапія», демонструють практичну застосовність цих підходів і важливість прямої взаємодії з тваринами для стимулювання емоційного та соціального розвитку. Незважаючи на їхній успіх, це лише початок дослідження можливостей зоозалучення, а в подальшому необхідні більш глибокі дослідження та широке впровадження цих підходів на практиці.

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОГЛЯДНОГО ПІДГРУНТЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН «ЛЮДИНА-ТВАРИНА»

3.1. Дослідження рівня антропоморфізації у ставленні людини до тварини

В епоху глобальних екологічних викликів, взаємодія людини та тварини набуває особливої актуальності. За останні декілька десятиліть ми спостерігаємо деградацію природних екосистем, в тому числі знищення та загрозу вимирання багатьох видів тварин. Однією з ключових причин цього є тенденція до антропоморфізації тварин, яка є важливим аспектом взаємодії людини з тваринами. Через призму антропоморфізації люди наділяють тварин людськими рисами, намагаючись зрозуміти їхню поведінку та встановити емоційний зв'язок. Однак надмірна антропоморфізація може призвести до хибного уявлення про природу тварин. Тому важливо досліджувати рівень антропоморфізації у ставленні людини до тварини.

У цій частині дослідження ми фокусуємось на дослідженні рівня антропоморфізації в ставленні людини до тварини. Наша мета полягає у виявленні механізмів, які сприяють антропоморфізації, та розробці методологічних рекомендацій для її подолання в контексті соціокультурної діяльності зоопарків, дослідження антропоморфізації ставлення людини до тварини з використанням опитування різних вікових груп. За допомогою інтердисциплінарного підходу, який включає елементи філософської антропології, екології та соціології, ми намагаємося відповісти на питання, як антропоморфізація впливає на наше розуміння та поведінку щодо збереження тваринного світу.

У контексті нашого дослідження, антропоморфізація розглядається не лише як культурний феномен, але і як важливий чинник, що впливає на сталий розвиток суспільства та збереження біорізноманіття на нашій планеті. Таким чином, цей підрозділ спрямований на поглиблене розуміння антропоморфізації як ключового фактору, який формує взаємовідносини «людина-тварина» та впливає на зміст та

характер соціокультурної діяльності зоопарків. Дослідження дозволить оцінити поширеність антропоморфних уявлень про тварин у суспільстві та виявити групи з найвищим рівнем антропоморфізації.

Ідея дослідження виникла в процесі зоопарківської співпраці із представниками силових відомств у питаннях розпізнавання та/або відлову диких тварин на територіях населених пунктів. Цей аспект стає критично важливим, оскільки він свідчить про популярну тенденцію антропоморфізації тварин у масовій свідомості. За відгуками ветеринарів та зоологів зоопарків, представники силових відомств та громадяни, які зіштовхуються з дикими тваринами, часто проявляють свої дії на основі міфологічних характеристик тварин. Це, зокрема, виражається в наступному: «Якщо тварина наділена позитивними антропоморфними рисами, її найчастіше намагаються врятувати. Якщо ж навпаки, негативними, то рятують людей, нерідко вбиваючи безневинну тварину» [45, с. 78].

Ця тенденція може мати важливі етичні та екологічні наслідки, оскільки вона може привести до нерозуміння або недооцінки екосистемних ролей тварин, які не вважаються «симпатичними» або «гідними спасіння» в гуманітарному розумінні. Така позиція може бути особливо проблематичною в контексті шостого глобального вимирання тварин, де кожен вид має значущу роль в екосистемній рівновазі.

Так людям видається правильним знищити «кровожерливу» летючу мишу чи «підлу» змію, хоча насправді це були комахоїдна вечірниця та неотруйна мідянка. За твердженням української природоохоронної групи «в Україні щорічно знищують сотні змій». «Люди через незнання вбивають чи калічать цих рептилій, багато з яких – рідкісні» [32]. Водночас «оленятко бембі», «зайчика-братика» чи «лисичку-сестричку» всіма силами намагаються врятувати, хоча ті ж лиси є надзвичайно небезпечними поширювачами сказу, випадки якого щорічно фіксуються у нашій країні.

Ця проблематика є важливою в контексті взаємовідносин «людина-тварина», особливо в рамках соціокультурної діяльності зоопарків. Це свідчить про глибоко вкорінені антропоморфічні уявлення в суспільному свідомості, які значуще впливають на реальні взаємодії між людьми та дикими тваринами. Проблема набуває

особливого характеру, коли антропоморфічне мислення стає підґрунтям для прямих дій – спроб врятувати або, навпаки, вбити тварину.

Другим негативним аспектом антропоморфізації тварин є відсутність усвідомлення їхніх видоспецифічних потреб. Такий підхід може призвести до недоречних дій, таких як наприклад, вилучення дитинчат з природи задля їх міфічного порятунку. Подібний підхід проявляється також у неврахуванні екологічних потреб видів під час планування інфраструктурних проектів, таких як дорожнє будівництво чи розміщення промислових об'єктів. Люди, вважаючи, що збереження невеликих ділянок природних екосистем є достатнім для виживання тварин, неправильно оцінюють потреби у сезонній міграції, недооцінюючи ризик потрапляння тварин на транспортні магістралі. Змінюючи природне середовище для власного комфорту, людство не усвідомлює, що більшість тварин, на відміну від людини, не здатна до виживання в антропогенних ландшафтах, незалежно від наявності щедрого прикорму, встановлення «затишних» хатинок та заборони полювання. В даному випадку, незнання та нерозуміння біологічних особливостей та екологічних потреб видів може призвести до їх зникнення чи популяційного зниження, яке в подальшому матиме негативний вплив на біорізноманіття та екологічну стабільність регіонів.

Третій негативний аспект проблеми антропоморфізації у взаємовідносинах між людиною і тваринами розкривається через антропоморфне перенесення на тварин положень людської етики, зокрема аморальності «крадіжки чужого». Люди виділили в своїй культурі цілу групу видів, які іменуються «шкідниками» через, нібито, намагання заволодіти людськими запасами та/або умисно пошкодити людське майно. Хоча, зрозуміло, що жодних «шкідників» у тисячоліттями збалансованих природних системах просто не існує. Так само, як не існує «доброти», «підлості», «огидності», «хвалькуватості» та інших суто антропоморфних якостей у представників дикої природи. Зверхньо посміхаючись над невіглаством Поліграфа Шарикова з роману М. Булгакова «Собаче серце», який впевнено визначає, що кіт – це «шкідлива тварина ... просто наволоч» [64, с. 84], а «слони – тварини корисні» [64, с. 93], ми не завжди розуміємо, що часом і самі поділяємо подібний підхід. В нашому лексиконі присутні

такі негативні епітети, як «підступна змія», «жалюгідний слимак», «тиловий щур», «мерзенний клоп», «впертий віслюк», «смердючий тхір», «тупа курка», «нікчемний хробак», «ледачий трутень», «підла гієна». Варто зауважити, що їм на противагу постійно використовується позитивний набір: «благородний кінь», «працьовитий віл», «вірний пес», «шляхетний орел», «трудяга мураха», «вільний сокіл», «безстрашний лев», «мудра сова».

Звісно ж, згадані епітети могли б залишитись виключно культурним феноменом, який цікавив би тільки культурологів та психологів, якби це не призводило до фатальних наслідків для світу живої природи. Якби у ХХ столітті не знищили унікального тасманійського сумчастого вовка (тилацина), єдиною причиною знищення якого було визнання тилацина «шкідником», що наносить збитки фермерам-вівчарям. Тож, як «шкідника», цього вовка і було винищено повністю – як вид. Така ж доля спіткала і каролінського папугу, який став «шкідником» через свій природний овочево-фруктовий раціон, який не влаштовував нових володарів землі, які прибули до Північної Америки з Європи. За такий «грабунок» людського господарства «пернатих шкідників» було «справедливо» покарано – повним винищенням. І подібних сумних історій багато.

Вищезазначене віддзеркалює глибокі і широкі виміри проблеми антропоморфізації у взаємовідносинах між людиною і тваринами. Специфікація антропоморфних поглядів не лише деформує наше розуміння тваринного світу, але і призводить до катастрофічних наслідків, які впливають на біорізноманіття.

На наш погляд, однією з проблем, що стоїть на заваді вирішення природоохоронних питань, є антропоцентричне нерозуміння пересічним громадянином сутності дикої тварини: її реальних потреб, реакцій, мотивів поведінки. Натомість нестача знань підмінюється помилковими переконаннями у людиноподібності тварин, що нав'язано культурним середовищем. З цього ж випливає і попередня проблема – абсолютно штучний та антинауковий поділ тварин на «корисних» та «шкідливих», на «добрих» та «злих», що є основою поведінки людини і в дикій природі, і в соціумі.

Наше дослідження зосереджено на аналізі сприйняття диких тварин людьми через призму антропоморфізму. Особливий акцент ми робимо на вивченні різниці у відношенні до біологічно рівноцінних видів тварин, яка виникає в результаті антропоморфізації. Додатково варто розглянути те, як ступінь антропоморфізму варіюється залежно від віку респондентів, а також вивчити причини такої антропоморфізації в поглядах пересічних громадян. Через детальний вибір культурно антагоністичних видів тварин і аналіз відношення до них, дослідження виявляє суб'єктивність в поглядах на тварин. Досліджувати слід не лише рівень антропоморфізму, але й його динаміку в різних вікових групах. На основі аналізу запропонуємо конкретні заходи для переходу від міфологічного антропоморфного ставлення до більш об'єктивного розуміння ролі тварин у природному середовищі. Головним інструментарієм для аналізу будуть методи соціологічного дослідження.

У XIX-XX століттях все більше науковців заговорили про насування планетарної екологічної катастрофи, глобального вимирання видів. У відповідь на зазначену кризу розпочався пошук нових доктрин та підходів у ставленні до природи. Так виник «інвайронменталізм – течія, що обстоює вирішення екологічних питань суто управлінськими засобами» [37, с. 320]. Цей підхід пропонує ощадливіше використовувати природні ресурси, зберігаючи їх для себе та майбутніх поколінь (принцип «сталого зростання»). Це економічно-утилітарний підхід, який вбачає цінність природних ресурсів через призму їхньої функціональності для людей.

Натомість, у другій половині XX століття виникає альтернативна ідеологія – «екологізм». «Під екологізмом розуміють ідеологічну позицію, яка виступає за трансформацію відносин між людиною і природою, кидає виклик антропоцентричним цінностям, підкреслює повагу до природних обмежень і закликає до значних соціальних та економічних змін» [119, с. 129].

Екологічна філософія представляє два різних підходи до взаємодії людини з природним світом: екологізм та інвайроменталізм. Екологізм, з одного боку, розглядає тварин як рівноправних партнерів, суб'єктів у взаєминах з людиною, підкреслюючи їхню автономію та важливість. Цей підхід спирається на принципи екоцентризму та біоцентризму, які відстоюють самоцінність природи та всіх живих

істот, незалежно від їх користі для людини. З іншого боку, інвайроменталізм сприймає тварин переважно як ресурси або об'єкти людської діяльності, з акцентом на їх прагматичну корисність. У цій доктрині природа вважається цінною лише у контексті її використання людиною. Таким чином, між цими двома підходами існує глибока аксіологічна різниця у сприйнятті взаємодії людини з природним світом [37, с. 320, 332].

Згідно із даними Всесвітнього фонду дикої природи (WWF), опублікованими в «Звіті живої планети 2022», за період останніх п'яти десятиліть популяції дикої фауни зазнали зменшення на 69%, що перевищує дві третини від попереднього рівня [166]. Звіт WWF аналізує ключові загрози для біорізноманіття та виокремлює чинники, що стимулюють деградацію популяцій. З огляду на критичний спад популяцій дикої фауни на глобальному рівні та в Україні, зокрема, необхідним стає з'ясування не тільки безпосередніх чинників, а й фундаментальних світоглядних причин цього екологічного зламу.

Звернемо увагу на три основні фактори, які найбільше впливають на біорізноманіття в різних регіонах Землі, згідно із зазначеним звітом [166]:

1. Знищення середовища існування тварин – від 43% до 57,9%.
2. Надмірне використання біологічних ресурсів (відлов, полювання, браконьєрство) – від 17,9% до 35,5%.
3. Інвазійні (перенесені з іншої місцевості) види та хвороби – від 10,9% до 14,4%.

Ці фактори можна інтерпретувати як прояви екологічної некомпетентності, економічних інтересів та недолугого планування на рівні суспільства.

У світлі доступної інформації про загрози біорізноманіттю, активності численних могутніх природоохоронних та зооохоронних організацій, а також десятиліть реалізації доктрини екологізму з його концепцією сталого розвитку та гуманізації усіх сфер життя, включаючи взаємодію з тваринами, але не змінивши катастрофічного тренду знищення біорізноманіття, можна зробити висновок, що проблема знищення біорізноманіття має глибокі корені на рівні світогляду. Це вказує на потребу більш фундаментальних змін у способі мислення та відносині до природи

на індивідуальному та колективному рівнях. Тобто, використання доктрини сталого розвитку і етаблювання етичних принципів у взаємодіях з тваринним світом не стали реальною протипагою проблемі. Це свідчить про недостатність діючих підходів і необхідність їх ревізії. Це не лише проблема екологічної свідомості, етики чи права, але й фундаментальна проблема, що вимагає філософського перегляду відношення між людиною і природою.

У контексті сучасних природоохоронних викликів, ключовим аспектом, який заслуговує глибокого аналізу, є тенденція антропоцентризму, яка впливає на сприйняття громадськістю дикої фауни. Центральною проблемою тут є недостатнє усвідомлення з боку громадян істинної природи дикої тварини, включно з її фундаментальними потребами, поведінковими мотивами та реакціями. Цей недолік знань часто компенсується невірними уявленнями про антропоморфність тварин, причому такі уявлення широко поширені в суспільстві через культурні впливи. Ця ситуація призводить до іншого значущого виклику: створення ненаукових, штучних категорій тварин, таких як «корисні» та «шкідливі», або «добрі» та «злі». Такий поділ впливає на поведінку людей як у відношенні до дикої природи, так і в соціальному контексті.

Тому, без ревізії панівних світоглядних підходів і переходу до більш гармонійних форм взаємовідносин з природним середовищем, реальних шансів на зупинку катастрофічних процесів мало. На цьому етапі необхідно не лише приймати екологічно ефективні рішення на політичному рівні, але й інтегрувати нові світоглядні орієнтири в освітню, культурну і соціальну сфери суспільства.

Для аналізу ступеня антропоцентричності у сприйнятті тваринного світу суспільством було обрано вимірювання рівня антропоморфізму, який є безпосереднім виразом антропоцентризму. У цьому дослідженні антропоморфізм, іноді також називаний «олюдненням» чи «антропністю», визначається відповідно до визначення, наведеного у Великій українській енциклопедії, як «перенесення ознак і властивостей людини на тварин». Цей підхід дозволяє глибше зрозуміти, наскільки люди схильні вбачати у тваринах риси, що характерні для самих себе, та як це впливає на їх взаємодію з тваринним світом. [52]. А антропоморфізація – це процес такого

«олюднення». Психологи дійшли висновку, що антропоморфізм є природною тенденцією людини [77, с. 864], зберігаючи актуальність ідеї, яка сягає корінням у філософію Давньої Греції, зокрема до протагорівського погляду, який стверджує, що все існуюче має бути виміряно людською міркою. З іншого боку, антропоморфізм не просто є наслідком, але й виступає як індикатор антропоцентризму в суспільстві. Це означає, що шляхом вимірювання рівня антропоморфізму можна оцінити, наскільки глибоко вкорінений антропоцентризм у свідомості та цінностях суспільства.

Є підстави вважати, що антропоморфізм тварин систематично закріплюється в суспільній свідомості через механізми масової культури. Цей процес відображається в антропоцентричному змісті освітніх матеріалів, зокрема шкільних підручників, а також в дитячій літературі та анімаційних фільмах. Окрім того, маркетингові стратегії, що спираються на ці культурні продукти, підсилюють цей антропоцентричний підхід, спрямовуючи споживчу активність в даному напрямку.

Щоб глибше зрозуміти масштаби та характер означеної проблеми, проведемо соціологічне дослідження, результати якого дадуть змогу оцінити рівень антропоморфізації образів тварин в уявленнях пересічних громадян. Наше дослідження має не лише філософську, але й практичну цінність, оскільки в подальшому дозволить розробити конкретні освітні та просвітницько-корегувальні методики. Ці методики, у свою чергу, сприятимуть формуванню моралі та світогляду екологізму у дітей, що зрештою запобігатиме остаточному знищенню живого світу і загибелі людства.

З іншого боку, природознавство та біологія є обов'язковими предметами для вивчення у загальноосвітніх школах. Важко без докладного аналізу оцінити, якою мірою науковим, а якою міфічним чи культурним є наше сприйняття тварин. Наскільки ми антропоморфізуємо тварин. І як це впливає на ставлення суспільства до біологічно рівноцінних тварин.

Ми вважаємо, що значну частку уявлень людини про тварин становлять суб'єктивні антропоморфні якості та характеристики. Саме за цими суб'єктивними (антропоморфними) якостями людина формує власне позитивне чи негативне

ставлення до тварини. Такі антропоморфні суб'єктивні якості тварин нав'язуються людині суспільством/культурою з дитинства.

Згідно з даними Кабінету Міністрів України, представленими у січні 2020 року [34], вікова структура населення України станом на 1.12.2019 є нерівномірною. Це пов'язано насамперед з історичними подіями ХХ століття, які призводили як до загального зменшення населення України, так і до різкого скорочення народжуваності в певні періоди. Також спостерігалися нерівномірні втрати серед різних вікових груп, особливо великі серед молоді та осіб середнього віку через загибель на війнах, репресії та еміграцію.

На коливання питомої народжуваності накладаються зміни кількості осіб репродуктивного віку, спричинені як минулими подіями, так і поточними кризами. Це призводить до демографічних хвиль великої амплітуди. Тому поточний графік чисельності населення України за віковими групами має хвилеподібний вигляд, в якому мінімумами за кількістю осіб є групи 73-75, 0-2 та 16-20 років, а максимумами групи 57-60 та 30-35 років. Поступовий спад до нуля відбувається у групі осіб похилого віку, починаючи з 90 років в силу природнього відходу за віком.

Слід зазначити, що Графіки чоловічого та жіночого населення є подібними, хоча не ідентичними. До 45 років чоловіків трохи більше, ніж жінок, а після кількість жінок поступово зростає. Особливо помітна перевага жінок після 65 років. Загалом в Україні жінок більше на 2,7 млн осіб. Проте ця різниця зумовлена переважно старшими віковими групами 70+. Тому для нашого дослідження, яке не ставить за мету гендерний аналіз, обмеження вибірки віком до 75 років не вплине значно на результати. Ми зосередимося на вікових змінах рівня антропоморфізації, не враховуючи статевий розподіл.

Для забезпечення репрезентативності опитування було опитано 538 осіб. Відсоток респондентів у кожній віковій групі відповідав відсотку людей цього віку серед загального населення України, згідно з даними Держстату. Такий підхід дозволив отримати репрезентативну вибірку, що відображає вікову структуру населення країни [34].

Для спрощення опитування та аналізу респонденти були розподілені на 7 вікових груп. Оскільки опитування не проводилося вдома, було вирішено виключити маломобільних респондентів старших 75 років. Також через складнощі отримання адекватних відповідей не опитували дітей до 4 років. Вікова група 4-75 років становить 90% населення України, тому є достатньо репрезентативною для нашого дослідження.

Кількісний розподіл за утвореними нами віковими групами. Таб.1

№ п/п	Вікова група, вік	Доля у населенні України, %	Кількість опитаних, осіб
1.	4-11	8,91	53
2.	12-17	5,79	35
3.	18-25	7,91	47
4.	26-35	15,43	93
5.	36-45	15,34	92
6.	46-59	20,81	125
7.	60-75	15,55	93
Всього	4-75	89,74	538

Для забезпечення об'єктивності дослідження та мінімізації впливу інтерв'юерів, більшість анкет (489) заповнювалися респондентами особисто. Лише 49 анкет було заповнено інтерв'юерами за словами респондентів, які переймалися карантинними обмеженнями через пандемію COVID-19. Такий підхід дозволив максимально уникнути суб'єктивності та упередженості інтерв'юерів під час опитування.

Опитування проводилось на двох локаціях:

Більшість опитувань (понад 400) було проведено в Київському зоопарку, зокрема майже третина - поруч з вольєрами лева та гієни, які розташовані поряд. Таке місце проведення дослідження дозволило опитати велику кількість респондентів та спостерігати їх реакцію поруч з тваринами, пов'язаними з темою дослідження.

Додатково було здійснене опитування 100 осіб в Національному художньому музеї під час проведення там виставки «Помічник, супутник, друг», присвяченої тваринам в роботах українських художників-анімалістів. Таке місце дозволило

охопити цільову аудиторію та підвищити зацікавленість респондентів темою дослідження.

Основним запитанням в анкеті відповідно до теми дослідження було прохання назвати від 1 до 5 якостей, притаманних леву, та від 1 до 5 якостей, притаманних гієні. При цьому інтерв'юер не надавав готових варіантів відповідей, залишаючи респонденту можливість вільно обирати найбільш близькі і очевидні йому якості лева та гієни. Інші запитання стосувалися віку, статі та освіти респондентів. Такий підхід дозволив отримати неупереджені відповіді та уникнути навіювання певних характеристик тварин.

Вибір пари "лев - гієна" для дослідження є обґрунтованим кроком. З наукової точки зору, ці африканські тварини живуть в схожих умовах, мають подібну екологічну нішу та соціальну структуру, належать до одного підряду котовидих. Проте, на відміну від об'єктивних наукових даних, у міфах та культурі до цих тварин склалося протилежне ставлення.

Лев в культурі асоціюється з мужністю, чесністю та шляхетністю, а гієна - з боягузством, підступністю та брехливістю. Проте насправді ці тварини мають подібні екологічні звички: леви часто крадуть їжу в гієн або харчуються падлом, а гієни самі успішно полюють. Крім того, нові вожаки лев'ячих прайдів вбивають левенят від попередників. Отже різниця у сприйнятті цих тварин ґрунтується очевидно не на наукових зоологічних чинниках. Така дихотомія в сприйнятті підкреслює роль культурних наративів у формуванні людських уявлень про тварин, і це відбувається незалежно від емпіричних наукових даних.

Вибір левів та гієн як об'єктів аналізу замість слонів, дельфінів, або мавп, є цілеспрямованим і ґрунтується на психологічних дослідженнях тваринного світу XX-XXI століть. Ці дослідження вказують на те, що деяким видам, таким як слони, кити, дельфіни, мавпи, восьминоги, кальмари та деякі види птахів, притаманні певні риси та якості, які традиційно вважалися виключно людськими. Включення цих видів у дослідження могло б суттєво ускладнити розділення антропоморфних та реальних характеристик, які респонденти приписують тваринам.

Попередньо у тестовому дослідженні було використано пару «їжак-щур». Незважаючи на певну біологічну схожість цих видів, існує суттєва різниця в сприйнятті їх людьми: їжаки зазвичай сприймаються позитивно, в той час як щури — негативно. Це чітко проявилось в анкетних даних. Однак, значна кількість респондентів описували щурів як «шкідників», згадуючи особистий досвід втрати продуктів через цих тварин. Така взаємодія людей з щурами в побуті надає емоційний вимір їхньому сприйняттю. Без детального аналізу було б складно розрізнити вплив соціальних міфів від особистого негативного досвіду респондентів. Тому заміна пари «їжак-щур» на «гієна-лев» була виконана через культурно опосередковане, безконтактне сприйняття цих видів респондентами. Саме згаданий культурний аспект нас і цікавить у запропонованому дослідженні.

Наше дослідження спрямоване на аналіз антропоморфних характеристик та їх вплив на суб'єктивну перцепцію різних біологічних видів (рівноцінних з біологічної позиції видів) в різних вікових категоріях респондентів.

Найбільшим викликом у дослідженні стала не стільки організація опитування, скільки інтерпретація отриманих результатів. Проблематика полягає в двох аспектах: по-перше, у визначенні рис, які можна однозначно приписати виключно людині, та по-друге, у ідентифікації чисто тваринних характеристик, враховуючи, що людина також належить до Царства тварин за біологічною класифікацією. Для подолання цього методологічного бар'єру було вирішено використовувати підхід, заснований на розрахунку середнього показника антропоморфізму. Цей підхід полягає у визначенні і аналізі переліку якостей, які, за певною ступеню ймовірності, можуть бути класифіковані як антропні. Такий метод дозволяє краще розуміти, як респонденти сприймають та інтерпретують риси, які традиційно вважаються людськими, у контексті співвіднесення їх з тваринним світом.

Критерієм розподілу якостей на тваринні та антропоморфні стало правило Моргана, відповідно за яким: «Ту чи іншу дію ні в якому разі не можна інтерпретувати, як результат прояву довільної вищої психічної функції, якщо її можна пояснити на основі наявності у тварини здібностей, що займають більш низьку сходинку на психологічній шкалі» [116, с. 59].

Зведений результат з антропоморфними якостями. Таб.2

	60- 75	46- 59	36- 45	26- 35	18- 25	12- 17	4-11	Загалом 4-75
Доля антропоморфних якостей	62,1	57,4	53,9	49,1	50,7	41,8	42,5	53,1

За отриманими даними, у середньому, більше половини якостей (53,1%), які називали опитані, є міфічними, не притаманними реальним тваринам.

Найчастіше серед них зустрічаються наступні:

- цар звірів, володар, шляхетний, справедливий, чесний, впевнений в собі, добрий, красивий – по відношенню до лева;
- підступна, брехлива, підла, ница, погана, некрасива – по відношенню до гієни.

Тут звертає на себе увагу певна зміна (зниження) ступеня антропоморфізації з віком. Якщо для категорії 60-75 років ступінь антропоморфізму складає 62,1%, то для пострадянського молодого покоління 4-35 років цей відсоток коливається в межах 42,5-50,7 % (Додаток А.1.).

Показовим стало порівняння результатів нашого дослідження із подібним зоопарківським опитуванням, яке проводилось у 2013 році. Опитування стосувалось якостей коня, п'ять з яких пропонувалось назвати ста респондентам. У підсумку з'ясувалось, що «лише 29% із зазначених якостей дійсно притаманні цій тварині, тоді як інші 71% антропоморфні та міфічні» [27, с. 106].

Помітно певну різницю між даними, отриманими нами (53,1% антропоморфних рис) та даними наших колег (71% таких рис). На наш погляд, це пов'язано з двома факторами:

1. Дослідження розділяють 9 років. З цього випливає, що у першому опитуванні ще не брали участь діти, яким на момент нашого дослідження було 4-13 років, а, як виявилось, саме у них є найнижчий ступінь антропоморфізму. З іншого

боку, опитування включало коло респондентів від 66 років і вище, яким на поточний час вже понад 75, і вони тепер не входять в коло респондентів нашого опитування. Спостерігаючи тенденцію постійного зниження ступеня антропоморфізму від старших респондентів до молодших, можна припустити, що відсоток антропоморфних якостей у старшій віковій групі і під час першого дослідження був одним з найвищих, що вплинуло на загальний результат у бік збільшення.

2. Свійський кінь, на відміну від диких гієни та лева є одомашненою твариною, яких люди сприймають частиною своєї культури та навіть частиною свого соціуму. Так, наприклад, за дослідженням Альберта і Балкрофта, «переважна більшість містян вважають домашніх вихованців повноправними членами власних родин!» [93, с. 29]. Тож, це додатково збільшувало ступінь антропоморфізації саме коня, який в людській уяві вже і не зовсім тварина.

Ще одним результатом дослідження стало розподіл позитивних чи негативних антропоморфних якостей, якими наділяють лева та гієну. Для зведення даних до співставних величин, ці показники визначались, як різниця між позитивним та негативним відношенням респондентів в групі, поділеним на загальну чисельність групи. До прикладу, якщо в групі 60-75 років наділили гієну позитивними якостями лише 8 респондентів, а негативними 63 респонденти, то перевага респондентів з негативним відношенням складає $63-8=55$ осіб. На групу з 93 опитаних – це $55/93*100\%=59,1\%$.

Перевага позитивного чи негативного ставлення. Таб.3

Переважно позитивне чи негативне ставлення до тварини, % переваги							
	60-75	46-59	36-45	26-35	18-25	12-17	4-11
Лев	68,8	64,8	58,7	47,3	46,8	51,4	35,8
Гієна	-59,1	-60,8	-57,6	-32,3	-21,3	-22,9	-18,9

Результати опитування у всіх вікових групах демонструють, що ставлення до лева у нашому суспільстві переважно позитивне, в той час як ставлення до гієни – переважно негативне (Додаток Б).

На основі аналізу зібраних даних можна виявити чітку тенденцію до зниження антропоморфізації лева, тобто зменшення схильності приписувати леву людські характеристики та якості. Цей процес відбувається поступово і є вираженим, особливо в певних вікових категоріях.

Крім того, спостерігається зменшення негативного сприйняття гієни, особливо починаючи з вікової групи 36-45 років. Це може свідчити про зміни в соціальних стереотипах та відношенні до дикої природи з плином часу та у різних поколіннях.

Щодо методології оцінки якості вибірки в цьому соціологічному дослідженні, важливо відзначити, що традиційні параметричні критерії вірогідності, такі як критерій Стьюдента, можуть бути неадекватними у цьому контексті. Це обумовлено тим, що дані не слідуєть рівномірному розподілу. Альтернативним підходом є використання непараметричних методів, які дозволяють порівнювати розподіли між різними віковими групами. Такий підхід забезпечує більш гнучке та точне визначення тенденцій і закономірностей у відповідях респондентів, враховуючи вікові та можливо культурні відмінності.

Побудуємо відповідні графіки для кожної групи – Додаток В.

Аналіз даних, зібраних у різних вікових групах, виявив статистичну схожість у відповідях, особливо помітну у високому рівні поляризації. Це означає, що певна частина опитаних не приписувала тваринам жодних людських якостей, тоді як інша значна частина опитаних мала схильність бачити в тваринах виключно людські риси. Така поляризація є важливим показником у дослідженні антропоморфізму.

Однаковість розподілів в усіх вікових категоріях свідчить про високу репрезентативність вибірки, що є ключовим аспектом у валідації результатів дослідження. Середній показник антропоморфних рис складає 53,1%, що з високим ступенем імовірності підтверджує поставлену гіпотезу. Згідно з отриманими даними, більше половини якостей, зазначених респондентами, мають міфічний або антропоморфний характер і не є природними для тварин.

Це підтверджує гіпотезу про те, що значна частина уявлень людини про тварину формується за допомогою суб'єктивних антропоморфних якостей та характеристик, які не відображають реальних біологічних чи поведінкових рис тварин. Такий висновок важливий для розуміння способу, яким люди сприймають та інтерпретують тваринний світ, і може мати важливе значення для подальших досліджень у галузі психології, соціології, а також у сферах, пов'язаних з охороною природи та екологічною освітою.

Результати опитування, проведеного серед різних вікових груп, які відображають перевагу позитивних або негативних антропоморфних якостей, вказують на те, що в нашому суспільстві існує тенденція до позитивного ставлення до левів, у той час як ставлення до гієн переважно негативне. Це відкриває інсайти щодо соціокультурних факторів, які формують відношення людини до дикої природи.

З огляду на біологічну (еволюційну) необхідність кожної ланки у взаємопов'язаному біоценозі, де кожен вид відіграє важливу роль для виживання інших членів цієї сукупності, у збалансованому біоценозі не існує такого поняття, як позитивні чи негативні види. Таким чином, гіпотеза про те, що люди формують позитивне чи негативне ставлення до тварини на основі ненаукових, суб'єктивних (антропоморфних) якостей та характеристик, отримує підтвердження. Цей висновок підкреслює важливість освітньої та інформаційної роботи для формування більш об'єктивного та науково обґрунтованого ставлення до тварин. Це може мати значний вплив на збереження біорізноманіття та екологічну рівновагу, а також на загальне розуміння людьми значення та ролі кожного виду у природному середовищі.

На основі аналізу зібраних даних можна відзначити, що існує позитивна тенденція, яка проявляється у зниженні ступеня антропоморфізації з віком. Статистично, для вікової категорії 60-75 років рівень антропоморфізму досягає понад 62,1%, тоді як серед молодшого покоління, віком від 18 до 35 років, цей показник коливається у межах 42,5-50,7%. Ця динаміка спостерігається як у зменшенні антропоморфного звеличування лева, так і у зниженні негативного ставлення до гієни, особливо помітно в групі від 36 до 45 років.

Ці відкриття є важливими у контексті обговорення шкідливого впливу антропоцентризму на тваринний світ. З огляду на це, можна підтримати думку про необхідність переходу людства від антропоцентричного підходу до біоцентричного та/або екоцентричного підходів. Така зміна парадигми передбачає відмову від антропоморфізації на користь процесу дегуманізації, тобто відмову від надання тваринам людських характеристик та сприйняття їх як самостійних біологічних сутностей з власними правами та значенням.

Такий підхід може мати суттєвий вплив на збереження біорізноманіття та підвищення свідомості щодо екологічної рівноваги. На культурному рівні це вимагає переосмислення ставлення до природи та тварин, відмови від антропоцентричних стереотипів та формування більш гармонійних і поважних відносин між людиною та іншими видами [77, с. 885].

Для досягнення сталих результатів у цьому напрямку, важливою є рання інтеграція екологічно-орієнтованого світогляду в систему освіти. Це передбачає впровадження концептів екологічної відповідальності та біоцентричності в освітній процес, починаючи з найперших етапів розвитку дитини.

Процес переходу від антропоцентричного до біоцентричного підходу в зоопарківській справі є ключовим елементом у розвитку екологічної свідомості та збереженні біорізноманіття. Сучасні зоопарки в Україні, такі як Київський зоопарк, демонструють цей перехід, змінюючи фокус своїх інформаційно-просвітницьких матеріалів. Раніше інформаційні матеріали у зоопарках часто апелювали до доброти, справедливості, гуманності, та користі для людини. Тепер же акцент зміщується на реалістичний та науковий підхід. Важливою зміною є також зосередження уваги не на активній допомозі тваринам, а на принципі невтручання в їхнє природне життя.

Такі підходи в інформаційних матеріалах, як-то плакати, складені орнітологами, наголошують на важливості збереження природного середовища тварин та уникненні людського втручання, що може порушувати природній хід їхнього життя. Це допомагає формувати більш глибоке розуміння відносин між

людиною та природою, підкреслює значення біоцентризму та екоцентризму у сучасному світі.

Так плакат, складений орнітологами нашого Київського зоопарку, пропонує громадянам наступні правильні дії та реакції:

- гуляючи лісом або парком, не сходьте з доріжок у зарості.
- почувши або побачивши пташок, які метушаться, не намагайтесь з'ясувати, що сталося, а просто швидше відходьте якнайдалі.
- якщо раптом помітили гніздо або маленьке пташеня – стримайте цікавість і швидко але тихенько відходьте, аби не заважати батькам турбуватись про малечу.

Центральним аргументом даного повідомлення є принцип невтручання, адже наш антропний підхід до тваринного світу із турботою про слабших, встановленням справедливості, взаємодопомогою та взаємовиручкою, настановами добра та гуманності може мати негативний вплив на екологічну рівновагу.

Отже, ключовою рекомендацією нашого дослідження є перехід до альтернативних, екологічно орієнтованих педагогічних та культурних парадигм, замість традиційно антропоцентричних моделей. Існуючі антропоцентричні підходи не лише не сприяють збереженню природного середовища, але й є каталізаторами його деградації, що, у кінцевому підсумку, загрожує самозбереженню людської цивілізації. В контексті цього, наша пропозиція полягає у відмові від антропоморфних репрезентацій тварин та акцентуванні на науково-просвітницькій компоненті.

Для реалізації запропонованого підходу до взаємодії між людьми та тваринами можна виділити два рівні: теоретичний та прикладний.

На теоретичному, філософському рівні, важливо розробляти концепти, у яких тварина розглядається не як об'єкт, а як суб'єкт у взаємодії «людина-тварина». Це передбачає два основних напрямки досліджень, які є комплексними та міждисциплінарними:

- філософська антропологія, екоантропологія (зооантропологія) у контексті взаємин людини і тварини з власними етикою і філософією права;

- філософія тварин, яка розглядає тварин у контексті вивчення феномену свідомості тварин зі своєю первісною тваринною культурою, тваринною етикою, а в подальшому, можливо, і правом.

На практичному, прикладному рівні, паралельно із теоретичним, необхідно активізувати такі процеси:

- переорієнтування соціокультурних закладів із розважання громади з використання антропоморфних тваринних персонажів – на реалізацію реалістичних зоопросвітницьких пізнавально-розважальних проєктів;

- перехід закладів освіти від навчання та виховання дітей на вигаданих антропоморфних персонажах до моделювання подій із людьми, міфологічними та фантазійними істотами, технікою, об'єктами неживої природи, вивчаючи тваринний світ суто у природознавчому ключі.

У контексті актуалізації культурно-освітнього дискурсу, розвиток інноваційних підходів до зображення природного світу та його мешканців виринає як пріоритетний напрямок. Сучасна культура, заохочуючи формування нових символічних образів, особливо надає значення антропоморфним персонажам - тваринам, що демонструють характерні для них моделі поведінки. Взірцевим прикладом цього може служити відображення повсякденного життя лемурів у їхньому природному середовищі, що може викликати глибокий інтерес, здивування та захоплення серед аудиторії.

Також слід відзначити, що біографічні оповідання про тварин, зокрема про собаку, яка долає значні відстані у пошуках своїх господарів, можуть набувати високої популярності та стати предметом значного читацького інтересу. Ці історії не лише викликають емоційний резонанс, але й сприяють глибшому розумінню взаємовідносин між людиною та природою. Науково-просвітницькі проєкти, такі як телеканали «National Geographic», «Animal Planet», «Зоопарк», «Discovery Channel», служать яскравими прикладами успішної реалізації цієї концепції. Їхній внесок полягає у створенні змістовних, освітніх та розважальних матеріалів, що відкривають широкій аудиторії різноманіття живого світу та його неповторну красу.

Переосмислення звичних методів морального виховання, що традиційно здійснювалось через антропоморфізацію тварин, є важливим кроком у сучасному

культурно-освітньому процесі. Ідея відмови від традиційного зображення людських вад та чеснот через образи тварин, таких як їжачки, зайчики, білочки, лисички, та вовчики, відкриває шлях до нових педагогічних практик. З одного боку, реалістичне зображення людських персонажів, як реальних, так і вигаданих, може викликати в молодих читачів таку саму гаму емоцій, як і антропоморфні тварини. Це ставить перед педагогами-методистами завдання розробки та впровадження нових освітніх стратегій, що підтримують емоційний та моральний розвиток дитини.

З іншого боку, зміна антропоцентричного підходу в людському світогляді відображає одне з найбільш актуальних завдань сучасності. Враховуючи виклики виживання природи та людства, ця тема стає ключовою в дискурсах сучасної філософії, освіти, педагогіки, культурології, та мистецтвознавства. Розробка і впровадження інноваційних підходів до виховання та освіти, що враховують екологічну свідомість та взаємозв'язок з природою, є нагальною потребою нашого часу. Це значний виклик для сучасної філософії, культурології, мистецтвознавства, освіти та педагогіки.

3.2. Шляхи подолання антропоморфізації тварин: освіта, культура, соціокультурна діяльність зоопарків

Антропоморфізація, як процес приписування людських характеристик та емоцій тваринам, є одним з найбільш дискусійних та актуальних феноменів у сфері взаємовідносин «людина-тварина». Цей феномен не тільки відображає глибоко вкоренілі культурні та психологічні аспекти сприйняття природного світу, але і впливає на практичні рішення в екології, етиці та зоопарковій діяльності. З урахуванням шостого глобального вимирання тварин та зростання екологічної кризи, питання антропоморфізації набуває особливої важливості, оскільки це впливає на сприйняття та, відповідно, на поведінку людей щодо біорізноманіття.

Антропоморфізація може спотворювати наше розуміння природних процесів та призводити до недоцільного управління природними ресурсами та біорізноманіттям.

З прагматичної точки зору, антропоморфізм - це соціальна діяльність, яку не можна вивчати окремо від контексту її виникнення. Його опис і аналіз мають бути досягнуті шляхом ретельного етнографічного дослідження реальних життєвих ситуацій [145, с. 2].

У непрофесійній діяльності з антропоморфізації тварин люди не виступають відстороненими чи нейтральними спостерігачами за поведінкою тварини, а навпаки, ведуть своєрідний діалог з навколишнім середовищем. Саме зсередини стосунків (тобто, коли вони афективно задіяні) люди бачать людські властивості в поведінці чи анатомічних особливостях тварин. Таким чином, дослідники стверджують, що антропоморфізм залежить не лише від характеристик, які присутні у тварини, але й від типу стосунків та взаємодії між людиною і твариною. Іншими словами, перцептивні сигнали для розпізнавання психічних якостей знаходяться там, у тварині, але їх відкриває той, хто здійснює пізнавальну діяльність [145, с. 2].

Антропоморфізм виходить за межі анімізму, який лише приписує життя неживим об'єктам, а також від поведінкових чи диспозиційних висновків щодо не-людських агентів. Зокрема, розгляд лисиці як швидкої є лише описом спостережуваної поведінки, тоді як сприйняття лисиці як хитрої вже є антропоморфним, оскільки це вказує на розумову якість. Центральним елементом антропоморфізму є приписування тих характеристик, які загалом вважаються притаманними людині, до не-людських агентів. Це може включати розумові здібності, такі як інтенційність, емоції, пізнання. Наявність розумових станів є як необхідною, так і достатньою умовою для визнання «людяності» агента. Так, вважається, що наявність людського обличчя чи людських рухів тіла загалом вказує на наявність людських розумових станів [158, с. 221].

Зоопарки, як інституції, що на першому плані взаємодії між людьми та тваринами, відіграють значущу роль у формуванні суспільного ставлення до природи. Освітні та культурні програми зоопарків можуть стати потужними інструментами для подолання проблеми антропоморфізації. У цьому контексті даний аспект досліджуваної теми актуалізується через взаємозв'язок із загальними питаннями

екологічної свідомості, сталого розвитку та концептуальних рамок філософської антропології.

У цьому підрозділі основна увага буде приділена аналізу антропоморфізації в освітніх матеріалах та ролі зоопарків у формуванні наукового підходу до взаємовідносин «людина-тварина». Важливим є визначення ролі освіти і культури в цьому процесі, а також розгляд можливих шляхів подолання цього явища, зокрема через реформування освітньої системи та соціокультурної діяльності зоопарків. Розкриття окресленої проблематики має вагоме значення для формування наукового світогляду та екологічної свідомості наступних поколінь.

Освіта займає фундаментальне місце у формуванні ставлення людини до природного середовища, включаючи взаємовідносини «людина-тварина». Це не тільки інструмент передачі знань, але й механізм соціальної та культурної адаптації, який включає у себе ціннісні орієнтації, етичні позиції, а також норми поведінки. Отже, будучи ключовим елементом для подолання антропоморфізації, освіта транслює світоглядні переконання майбутнім поколінням опираючись на біологічні, екологічні, антропологічні аспекти сприйняття та взаємодії тварин та людей. І в даному ключі, варто зауважити, що саме спеціалізовані освітні програми в зоопарках, школах, університетах можуть формувати більш збалансоване і науково обґрунтоване розуміння ролі тварин в екосистемах, а також їхніх взаємовідносин з людьми. Включення етологічних знань, екологічної етики та зоопсихології в освітній процес сприяє формуванню більш цілісного і реалістичного погляду на тваринний світ.

Відомо, що ранній вік є критичним періодом для формування базових уявлень і стереотипів, включаючи ставлення до тварин [94]. Дитяча психіка є особливо чутливою до інформації, що надходить від оточуючого середовища. Саме тому, екологічна просвіта і формування правильного ставлення до тварин є актуальними починаючи від наймолодших членів суспільства. Процес соціалізації, що відбувається в дитинстві, відіграє ключову роль в становленні системи цінностей, яка в подальшому може сприяти сталому розвитку суспільства і збереженню біорізноманіття.

Освіта є не лише інструментом активізації соціокультурних факторів для коригування антропоцентричних поглядів, але й важливим чинником у становленні гармонійних взаємовідносин між людьми та тваринами, починаючи з раннього віку [151].

Антропоморфізація тваринного світу є поширеним явищем, яке значною мірою визначає ставлення людини до природи. Наділення тварин людськими рисами та властивостями може призводити до формування хибних уявлень про їхню поведінку, потреби та роль в екосистемах. Особливої уваги ця проблема набуває в контексті дитячого світогляду, який формується під впливом освіти та масової культури. Зображення антропоморфних тварин у навчальних матеріалах, мультфільмах та казках може призвести до неправильного розуміння взаємовідносин «людина-тварина» та посилити антропоцентричні погляди.

Питання антропоморфізації у навчальних матеріалах залишається актуальним на перехресті педагогіки, психології та етології. Сучасна освіта відзначається підвищеною увагою до формування глибокого, збалансованого розуміння природного світу, яке передбачає критичний підхід до відтворення антропоцентричних моделей в навчальних матеріалах. Із цієї перспективи, аналіз підручників з точки зору присутності антропоморфізації є ключовим для розуміння, яким чином формуються і закріплюються в уяві учнів та відображають особливості взаємовідносин «людина-тварина» через їх світосприйняття.

В контексті даної частини дослідження, розглядаючи оточуюче нас культурне середовище важливо проаналізувати посторінково зміст Букваря у 2-х частинах, авторки Захарійчук М.Д., підручника для 1-го класу закладів загальної середньої освіти, рекомендованого Міністерством освіти та науки України на наявність текстів та малюнків із антропоморфними тваринами.

Зміст підручника створює атмосферу суцільного антропоморфізму. Причому основними антропоморфними образами виступають тварини. Так серед окремих антропоморфних представників світу неживого, зустрічається Сонце у вірші Г. Чубач, хоча надалі це спростовується завданням назвати «неживі предмети, у назвах яких є «с». [22, с.63]. Далі використовується образ Капітошки – героя казки

Л. Гузеєвої та однойменного мультиплікаційного фільму. Краплі дощу, які співають «Кап-і-кап-і-дощик», доповнюють антропоморфний сюжет [7, с. 72]. Надалі ми зустрічаємо антропоморфну Зиму, яка «то морозить, то жартує, то гостинці всім дарує, й щиро радує малят».

На тій же сторінці заримовано опис святого Миколая [22, с.76]. Далі цікаве оповідання Н. Дерев'янка про Росинку - озерну Фею. Її зображено, як екологічну захисницю озера в цілому та озерного рака зокрема. Адже оповідання закінчується тим, що «людей, які сміять, Росинка більше до озера не пускала». До речі, у цій вигадці, на наш погляд, міститься ще одна небезпека – з людства знімається відповідальність із збереження природи. Адже є озерна Фея, яка попіклується про рака, що потрапив до консервної банки. Міркуючи далі, логічно припустити, що у лісі живе своя Фея, яка захистить ліс від непрошених гостей. А є, мабуть, Фея океану, Фея степу і, можливо, навіть, Фея озонового шару. Тож, вони з екологією Землі якось розберуться. Натомість, слід відмітити, що серед завдань після тексту є запитання про те, «як можна берегти та примножувати природу», але лишається незрозумілим, навіщо ділити відповідальність за людську діяльність між людством та «феями». [22, с. 81].

Вивчаючи Буквар далі, ми зустрічаємо Снігову Фею, що відповідає за зимовий сніг. Водночас у запитаннях до тексту дитині одразу пропонується визначитись, чи вона читає «казку чи правдиву історію» [22, с. 89]. Після слідує розбір казки «Снігова королева». [22, с.92]. На сотій сторінці, сумуючи за лісом і його мешканцями, за небом та місяцем, сльозами плаче ялинка [7, с. 100]. Далі у оповіданні фігурує Лісовик, який збирає звірів лісу [22, с. 101]. На сторінці 107 згадуються попередні казки, одна з яких – про озерну Фею [22, с. 107]. Вірш про Новий рік розповідає про Діда Мороза, який «загляне, розв'яже загадково чарівну свою торбинку, подаруночки чудові покладе нам під ялинку» [22, с. 110]. Отже, підбиваючи підсумок першої частини підручника, маємо лише 10 антропоморфних нетваринних образів.

А от по відношенню до тваринного світу планети, фантазія не обмежується жодними рамками. Тут джміль з портфелем йде до школи у вірші О. Овчар [22, с. 10]. Жабеня складає свій щоденний план справ на папірці у казці А. Лобела [7, с. 17].

Ведмедик розмовляє із зозулею, а кіт пише букви у казці Ю. Старостенка [22, с. 31]. Журавель журиться, що «не взутий, босий» у вірші С. Сокульського [22, с. 35]. Коник-стрибунець та морський коник, що мешкають у різних середовищах, не тільки зустрічаються, а й ведуть усвідомлений словесний діалог [22, с. 41]. Ведмежа та їжачок ліплять сніговика, а зайчик із білочкою катаються на лижах та ковзанах [22, с. 48]. Їжачок, білочка, сороченя та гавеня шиють капці для бабусі-гави у казці М. Пономаренка [22, с. 57]. Лісові тварини зібрались на шкільний урок 1 вересня [22, с. 63]. Синички купують рукавички у торговця-крука у вірші М. Возіянова [22, с. 79]. Сім'я їжаків готується до Різдва та запрошує до хати ховрахів в оповіданні Н. Гербіш [22, с. 85]. Білка, білченята та зайчики топлять піч, варять узвар та в'яжуть шкарпетки [22, с. 96]. Лисиця та сусід-борсук розмовляють, наставляючи малечу у казці М. Князевича [22, с. 105]. Крім цього, для завдань та обговорень використовуються такі казки із антропоморфними тваринами, як «Ріпка», «Котик і Півник», «Вовк та семеро козенят», «Вінні-Пух», «Лисичка-сестричка і Вовк-Панібрат», «Колосок», «Ворона та лисиця», «Попелюшка», «Кіт у чоботях», «Дюймовочка» та «Рукавичка» [22].

Загалом зі 112 сторінок першої частини підручника 40 містять антропоморфних тварин. Це складає приблизно 35,8 % від всього обсягу частини першої.

Співвідношення 10 сторінок із нетваринними антропними образами до 40 сторінок із тваринними виглядає, як спрямоване внесення у дитячий світогляд несправжніх та неприродних зображень тварин. Особливо це помітне на тлі відсутності будь-яких антропоморфних образів автомобілів, комп'ютерів, літаків, будинків та інших неживих об'єктів. Ми можемо лише припустити, що таким чином дитину готують до життя в реальному світі, де із комп'ютером та телефоном необхідно коректно працювати, на дорозі відповідально виконувати правила дорожнього руху, а свій будинок знати на рівні завченої точної адреси. І це підхід виглядає мудрим та практичним. І тоді постає риторичне питання – чому не можна вносити дитині такі самі розумні етичні та екологічні правила, що забезпечать живій

природі недоторканість та повагу через тверезий науковий підхід замість фантазій та спотворених шароварних образів?

На внутрішній обкладинці другої частини Букваря знову зустрічаємо образ озерної Феї з оповідання першої частини Букваря [23, вн.обкл.]. Далі слідує антропоморфні образи рослин із віршика «Ходить гарбуз по городу» і на тій же сторінці ми бачимо загадку із малюнками гномів з казки «Білосніжка та семеро гномів» Ш. Перро [23, с. 6]. Чарівний слоник Гудзик, схожий на маленьку іграшку, спілкується із дівчинкою Ясею [23, с. 11]. У віршику Л. Верьовки трав'яна рослинка Звіробій йде до річки та ще й вихваляється про свою вроду та корисність [23, с. 17]. В оповіданні С. Козлова травичка Звіробій знову вихваляє власну користь та лікувальні можливості [23, с. 19]. Обговорення казки про Котигорошка нагадує дітям про образ триголового Змія [23, с. 22]. В обговоренні казки Івасик-Телесик з'являється Баба Яга [23, с. 30]. Антропоморфна Весна розповідає, що принесла літо, квіти та бажає гарного врожаю [23, с. 34]. У загадці про цибулю створюється образ дівчинки Марушки у семи кожушках, роздягаючи яку, кожна людина плаче [23, с. 42]. Чарівна мешканка лісу Лісовуня у казці Л. Ніцой обговорює з людьми питання чистоти лісу, що знову знімає частину відповідальності за природу із людини, перекладаючи на уявних лісо-озерних берегинь [23, с. 43]. У вірші Т. Шевченка антропоморфізуються образи Весни та Землі [23, с. 48]. На 75-й сторінці зображено три антропоморфні рослини, які у формі загадок розповідають про себе [23, с. 75]. У казці М. Пономаренко пролісок розмовляє із зайчиком [23, с. 86-87]. Наприкінці згадуються попередні матеріали, в тому числі оповідання про Лісовуню [23, с. 93]. На внутрішній обкладинці ми знову бачимо Лісовуню та чарівного слоника Гудзика [23, вн.обкл.].

Тож загалом ми бачимо 16 сторінок з антропоморфними персонажами, третина з яких – живі рослини.

Тепер розглянемо антропоморфні тваринні персонажі. У другій частині Буквара вони починаються вже з першої внутрішньої обкладинки, де згадуються дійові особи казок та оповідань першої частини, а саме рак, їжак та борсук [23, вн.обкл.]. Далі вміщується Щедрик, у якому ластівка вербально спілкується із господарем [23, с. 3].

У вірші О. Кротюка гусак купує книжки у книгарні та читає їх із сином [8, с. 5]. У казці О. Кукуєвицької звірі у зоопарку сміються, розмовляють, роблять настанови [23, с. 7]. На наступній сторінці вміщено текст, де мама гедзика веде свого сина до зеленого коника вчитись грати на скрипці [23, с. 8]. У скоромовці І. Січовика чапля чимчикує у чорних черевиках [23, с. 12]. На 14-й сторінці йде розбір казки з антропними тваринами «Лисичка і журавель» [23, с. 14]. У казці Е. Заржицького черепаха пише листа своїй бабусі [23, с. 15]. У казці С. Козлова їжак та ведмідь обговорюють трави на галявині [8, с. 19]. У скоромовці на 26-й сторінці жук купує собі одяг [23, с. 26]. У казці М. і Т. Прохансьок звірі обговорюють географію у кав'ярні [23, с. 27]. Далі слідує обговорення казки «Івасик-Телесик» з гусями-лебедями, що служать Бабі Язі. На тій же сторінці пропонується уявити, що птахи розмовляють та віднести до них наведені фрази, які вони нібито проговорюють [23, с. 30]. Повторення та вправи до казок із антропоморфними тваринами, обговорення яких проводилось на попередніх уроках [23, с. 33]. Скоромовка про сім'ю їжаків, які щодня їздять по гриби [23, с. 36]. Розбір казки «Як їжачок і заєць наввипередки бігали» [23, с. 42]. У вірші А. Камінчук єноти купують ноти, а потім їх вивчають [23, с. 49]. Розбір казки «Дві білки» [23, с. 50]. У вірші Л. Вознюк щиглик щиро розповідає про літо, щасливого равлика та щавлик. Вірш ілюстровано картинкою, де щиглика уважно слухає антропоморфний равлик [23, с. 57]. У віршику Л. Ніцой допитливий зайчик розпитує козенятко та білочку про щастя [23, с. 59]. На колажі про фотовиставку Федора зображено, як спілкуються рожевий фламінго та фазан з допомогою мобільних телефонів [23, с. 62]. Скоромовка про джмелика, що повідомляє про свою дружбу із жоржинами [23, с. 64]. Казка В. Чухліба про джмелів, що грають в оркестрі на музичних інструментах [23, с. 65]. Казка О. Іваненко про джмелика, що потоваришував із ліловим дзвіночком [23, с. 67]. У казці О. Іваненко малесенький джмелик домовляється про дружбу із ліловим дзвіночком [23, с. 67]. У загадці дітям пропонується вгадати, яке тут звірятко у сіренькому козушку розповідає про себе [23, с. 75]. У казці «Кривенька качечка» головний герой – розумна качечка, що періодично обертається на гарну дівчинку [23, с. 76-77]. Казка «Ворон, куріпка і мишка» розповідає про працювиту мишку та її байдикуватих друзів ворона

і куріпку [23, с.78-79]. Далі слідує завдання на тему казки І. Франка з антропоморфними тваринними персонажами «Фарбований Лис» [23, с. 81]. У казці А. М'ястківського «Чарівне яєчко» курчата разом із мамою-квочкою розмальовують пасхальне яєчко [23, с. 82-83]. У казці Ю. Ярмиша «Їжачки» зустрічаються та розмовляють лісовий їжак із морським їжаком [23, с. 84-85]. Казка М. Пономаренка «Подарунок» із антропоморфними лісовими тваринами [23, с. 86-87]. Розбір та переказ казки Ш. Перро «Червона Шапочка» за малюнками [23, с. 88]. Казка «Великодні пригоди Жовтої Шапочки» з антропоморфними лисичкою, зайчиком та вовчиком [23, с. 89-90]. Повторення попередньо обговорених казок із антропоморфними тваринами [23, с. 93]. І на розвороті обкладинки згадуються антропоморфні тваринки з попередньо обговорених казок та оповідань [23, вн.обклад.].

Отже, у другій частині підручника 40 сторінок з 98 (96 сторінок + 2 внутрішні обкладинки) містять антропоморфних тварин. Це складає приблизно 40,8% від всього обсягу частини 2.

Знову бачимо суттєву перевагу у кількості антропоморфних образів тварин над іншими антропними образами (40/16).

Підсумовуючи кількість сторінок з антропоморфними образами тварин у всьому підручнику (дві частини), отримаємо 80 сторінки на 210 сторінок загалом. Це складає приблизно 38,1% підручника.

Отже, можемо зробити висновок, що понад 1/3 сторінок, майже 40% підручника для 1-го класу містить один та більше образів антропоморфних тварин, формуючи відповідний спотворений світогляд у дітей.

Тепер розглянемо перелік найкращих анімаційних стрічок «усіх часів» за версією сайту «Розвиток дитини». [14]

«ТОП-30 найкращих мультфільмів усіх часів.»

1. Думками навиворіт (2015)
2. Білосніжка та семеро гномів (1937)
3. Зоотрополіс (2016)
4. Історія іграшок – 3 (2010)

5. Історія іграшок – 2 (1999)
6. Вперед і вгору (2009)
7. У пошуках немо (2003)
8. Піноккіо (1940)
9. У пошуках Дорі (2016)
10. Історія іграшок (1995)
11. Воллі (2008)
12. Лего (2014)
13. Баранчик Шон (2015)
14. Ваяна (2016)
15. Кубо і легенда самурая (2016)
16. Рататуй (2007)
17. Як приборкати дракона (2010)
18. Суперсімейка (2004)
19. Красуня та Чудовисько (1991)
20. Втеча з курника (2000)
21. 101 далматинець (1961)
22. Корпорація монстрів (2001)
23. Лего фільм: бетмен (2017)
24. Пісня моря (2014)
25. Бембі (1942)
26. Крижане серце (2013)
27. Аладдін (1992)
28. Червона черепаха (2017)
29. Король лев (1994)
30. Мураха АНТЦ (1998) [14]

У цьому переліку знаходяться 19 стрічок з антропоморфними героями. Це становить 63,3%!

Тож можемо зазначити надзвичайно високий рівень антропоморфізму у такій важливій частині масової культури, як анімаційне кіно. І це, на нашу думку, також суттєво впливає на дітей, спотворюючи реальний образ тварини.

Понад 38,1% сторінок підручника для 1-го класу містить один та більше образів антропоморфних тварин, формуючи відповідний спотворений світогляд у дітей. Водночас, понад 63,3% зі списку найрейтинговіших мультиплікаційних фільмів ґрунтуються на антропоморфних образах тварин. Враховуючи наявність прямого впливу освіти та масової культури на дитину, можна вважати нашу гіпотезу у частині нав'язування людині суспільством/культурою з самого дитинства антропоморфних суб'єктивних якостей тварини також доведеною.

Отже можемо зробити кілька висновків, зокрема – висока частота антропоморфних образів тварин в дитячій літературі може сприяти формуванню неправильного уявлення про природний світ. Це може призвести до перекосів в екологічній свідомості та етичному ставленні до тварин. Використання антропоморфних фігур в навчальних матеріалах може відволікати від фундаментальних екологічних і етичних питань, що стосуються прав тварин та їх ролі в екосистемах.

Забезпечення більш точного, науково-обґрунтованого зображення природного світу може бути ключовим елементом в реформуванні освітніх програм. Це може включати в себе внесення змін у навчальні матеріали, розробку спеціалізованих курсів, та співпрацю з екологічними організаціями та зоопарками.

Ініціативи зі сторони зоопарків, які спрямовані на просвітницьку діяльність та збереження біорізноманіття, можуть стати важливим чинником у подоланні антропоморфізації, сприяючи поглибленню екологічної та етичної свідомості суспільства. Враховуючи даний контекст, можна зробити висновок, що зменшення ступеня антропоморфізації в освіті та культурі може стати одним з ключових напрямків для досягнення сталого розвитку суспільства та гармонійних взаємовідносин між людьми і природним світом.

У контексті сучасних зоопарків актуальним є вивчення впливу антропоморфних зображень на взаємодію відвідувачів з тваринами, а також їх сприйняття-відповідь на освітні функції та інновації даних закладів. Антропоморфні стереотипи можуть формувати у відвідувачів нереалістичні очікування щодо поведінки тварин у зоопарку. Таке перекручене розуміння може привести до недооцінки реальних етологічних та екологічних потреб тварин, що резонує з дослідженнями в області етики та біології.

Водночас антропоморфні уявлення можуть підкріплювати антропоцентричний підхід, який визнає пріоритет людських потреб над екологічними та етологічними потребами тварин. Така позиція не лише є етично суперечливою, але й ігнорує сучасні екологічні принципи біорізноманіття та збереження природи.

Важливо відзначити, що антропоморфні стереотипи можуть знижувати ефективність просвітницької ролі зоопарків. Усі ці фактори взаємодіють таким чином, що можуть підірвати фундаментальні освітні та консерваційні цілі зоопарків, які мають на меті формування науково-обґрунтованого розуміння природи [83, 109]. Вищезазначене настановує нас на висновки, що антропоморфні зображення та уявлення можуть суттєво впливати на публічну перцепцію ролі зоопарків у суспільстві, перекручуючи або навіть підриваючи їх освітню та природоохоронну місію.

Вивчаючи можливості та шляхи подолання антропоморфізації, звернемося до ефективних стратегій на прикладі проектів Київського зоопарку, які вже розглядалися в другій частині нашого дослідження, в контексті просвітницької діяльності. Антропоморфізація, як складний культурно-психологічний феномен, вимагає цілеспрямованого підходу для його подолання. Важливим чинником у цьому контексті є взаємодія людини з тваринами в науково обґрунтований спосіб, що сприяє формуванню реалістичного та наукового світогляду. Проекти Київського зоопарку служать відмінним прикладом того, як можна здійснювати таку взаємодію на практиці.

Проект «Зооурок» забезпечує не лише біологічну освіту, але й активно вивчає та коректує ставлення школярів до тваринного світу. У ході взаємодії з тваринами під

керівництвом кваліфікованих спеціалістів, учні набувають знань, які переносять акцент з антропоморфних уявлень на реалістичне та науково обґрунтоване розуміння природних процесів.

У рамках проекту «ЗооАрт» акцент зміщується на розвиток емоційної інтелектуальності та соціальних навичок у дітей з особливими потребами. Програма прагне показати тварин як самостійних істот з власними потребами та особливостями, а не як об'єкти для антропоморфного «читання». Це сприяє формуванню у дітей більш об'єктивного та науково-обґрунтованого підходу до тварин.

Проект зоотерапії підкреслює значущість тварин у медичному та психотерапевтичному контексті, базуючись на доказовій медицині. Перші результати проекту показують, що реалістичний, науковий підхід до взаємодії з тваринами може мати позитивний вплив на психологічний стан пацієнтів, без використання антропоморфізації як механізму взаємодії.

Проекти Київського зоопарку служать ефективними моделями для подолання антропоморфізації в суспільстві. Через залучення до реальної, науково обґрунтованої взаємодії з тваринами, ці проекти сприяють формуванню у учасників реалістичного світогляду, що відображає справжній стан речей в природному світі. Такий підхід не тільки коректує невірні, антропоморфні уявлення про тварин, але й лягає в основу формування відповідального, науково-орієнтованого ставлення до біорізноманіття та екосистем. Таким чином, стратегії, реалізовані в рамках проектів Київського зоопарку, можуть бути розглянуті як ефективний інструментарій для подолання антропоморфізації в сучасному суспільстві.

В умовах глобальної екологічної кризи зоопарки можуть відігравати ключову роль у формуванні екологічної свідомості. І як вже зазначалось в другому розділі нашого дослідження, відвідування зоопарків може сприяти кращому розумінню важливості збереження біорізноманіття. Щодо прямого вкладу зоопарків у збереження видів – зоопарки часто є учасниками міжнародних природоохоронних програм. Однак, є і критика, яка стверджує, що ресурси, витрачені на утримання тварин у неволі, можуть бути ефективніше використані в інших природоохоронних

проектах [83]. Це, в свою чергу, піднімає питання про те, наскільки діяльність зоопарків узгоджується з принципами сталого розвитку. Згідно з концепцією сталого розвитку, важливо балансувати екологічні, соціальні та економічні інтереси [159]. Зоопарки, діючи як освітні та природоохоронні установи, можуть робити внесок у досягнення цієї збалансованості.

Культурна трансформація взаємовідносин «людина-природа»: Підвищення екологічної обізнаності суспільства – не лише питання набуття фактичних знань, а й формування нового типу світогляду, який пропагує більш гармонійні взаємовідносини між людьми і природою.

У контексті сучасної соціокультурної діяльності зоопарків, однією з найважливіших задач є подолання антропоморфізації в сприйнятті та взаємодії людей з тваринами. З цього погляду, актуальним стає використання різних методів інформування та просвітництва, які мають на меті корекцію спотворених уявлень про природний світ. Специфічні засоби просвітницької роботи, такі як інформаційні стенди, просвітницькі програми та інтерактивні заняття, можуть бути розглянуті як ефективні інструменти для протидії негативним наслідкам антропоморфізації. Просвітницькі програми та інтерактивні заняття можуть включати поглиблені наукові матеріали та дискусії, які допомагають відвідувачам розуміти складність екосистем і етичні вимоги до утримання тварин. Це, в свою чергу, може зменшити вплив антропоморфних уявлень на ставлення людей до тварин.

Реформування просвітницької діяльності зоопарків через впровадження науково-обґрунтованих методів інформування та просвітництва є не лише доцільним, але і необхідним для подолання негативних наслідків антропоморфізації в ставленні людини до тварини.

З огляду на широке поширення інформаційних технологій, зоопарки також можуть використовувати цифрові платформи для просвітницької діяльності. Сайти, офіційні сторінки в соціальних мережах, такі як Facebook, Instagram, а також відео-платформи [104, с. 263], наприклад YouTube, TikTok, відкривають нові можливості для боротьби з антропоморфізацією в ставленні до тварин.

Використання цифрових медіа дозволяє досягти широкої аудиторії і пропонувати більш динамічні та інтерактивні форми інформування. Наприклад, на платформі TikTok можна розміщувати короткі відеоролики, які демонструють реальні умови життя тварин, їх поведінку та взаємодію з оточуючим середовищем, тим самим спростовуючи антропоморфні стереотипи.

Офіційні сторінки в соціальних мережах можуть слугувати платформою для проведення онлайн-вебінарів, публікацій наукових статей та матеріалів, які допоможуть відвідувачам глибше розуміти етологічні та екологічні аспекти життя тварин.

У контексті соціокультурної діяльності зоологічних парків, важливий акцент робиться на соціальні медіа як інструмент для взаємодії з громадськістю. Одним із засобів підвищення свідомості суспільства щодо збереження біорізноманіття є використання відеоматеріалів на платформах типу YouTube. Варто підкреслити, що відео, які представляють детальний профіль окремого виду тварин, є найбільш цінними в освітньому плані, але є відносно рідкими. Причини цього можуть бути різноманітними, в тому числі через припущення, що такі відео можуть не бути розважальними для широкої аудиторії [104, с. 262].

Слід зазначити, що додаткові дослідження в цій сфері є необхідними. Існує потреба в аналізі ефективності «повного профілю» відео у просуванні менш відомих видів або видів, які знаходяться під загрозою зникнення. У той час як зоопарки повинні продовжувати створювати відео, які представляють широкий спектр тем у різних стилях, використовуючи «повний профіль» відео може бути ефективним способом для зоопарків популяризувати маловідомі види, тварин, які потребують охорони, в тому числі в контексті подолання антропоморфізації. Таким чином, через освітню роботу, зоопарки можуть вплинути на сталість екосистем.

Отже, під час розробки стратегій взаємодії з громадськістю, зоологічні парки повинні розглядати широкий спектр методів, включаючи сучасні медійні платформи, для просування ідей сталого розвитку та збереження біорізноманіття. Інтеграція освітньо-розважальних відеоматеріалів може стати одним із ефективних інструментів у цьому напрямку.

Все це може стати частиною комплексної стратегії, яка спрямована на виправлення спотворених уявлень та на забезпечення більш об'єктивного та науково обґрунтованого підходу до взаємовідносин «людина-тварина». Ці цифрові ініціативи, в комбінації з традиційними методами просвітництва, можуть виявитися ефективними в подоланні антропоморфізації і, відповідно, у досягненні освітніх цілей зоопарків.

Подолання антропоморфізації у ставленні людей до природного світу є не лише екологічною необхідністю, а й вимогою сучасної етики. Зоопарки та інші освітні і культурні інституції мають докладати максимум зусиль для формування реалістичного наукового підходу до тварин у суспільній свідомості. Адже лише усвідомлення єдності людини і природи, відмова від антропоцентризму може забезпечити гармонійне майбутнє для наступних поколінь. Сподіваємось, що загальна гуманізація суспільства і розвиток еко-етики поступово призведуть до переосмислення місця людини у світі та подолання шкідливих культурних стереотипів, включаючи антропоморфізацію тварин. Людство ще може навчитися жити у гармонії з природою, якщо зробить правильний моральний вибір.

3.3. Еколого-культурний перехід як останній шанс для порятунку людини і природи

Проблема глобальної екологічної кризи набуває все більшої гостроти. Незважаючи на наявність переконливих наукових даних щодо катастрофічних наслідків подальшої деградації навколишнього середовища, досі не спостерігається адекватної міжнародної реакції для вирішення цієї загрози.

У даному підрозділі ми аналізуємо причини неефективності сучасних заходів протидії екологічній кризі. Особливу увагу приділено дослідженню впливу домінуючої антропоцентричної парадигми, яка обмежує можливості для прийняття дієвих рішень в інтересах сталого розвитку. На основі проведеного аналізу обґрунтуємо необхідність зміни ціннісних засад суспільства в напрямку

екоцентризму для подолання наявних світоглядних бар'єрів та вироблення ефективної стратегії виходу з глобальної екологічної кризи.

В березні 1972 року колектив науковців під егідою Смітсонівського інституту (Вашингтон, США) представив дослідження під назвою «Межі зростання: Доповідь Римському клубу». Це дослідження було втілено у математичну модель, реалізовану через комп'ютерну програму World3, яка прогнозувала розвиток людства до 2100 року. Модель включала сотні рівнянь та графіків, які встановлювали кореляції між діями людства та їх потенційними наслідками, такими як динаміка населення, виробнича активність та загальний добробут. На основі цих даних було сформульовано дванадцять ключових сценаріїв, які варіювалися в залежності від рівня людських зусиль, спрямованих на запобігання можливій катастрофічній кризі, пов'язаній з неконтрольованим зростанням споживання.

Найпесимістичніші сценарії, розроблені в рамках дослідження, передбачали відсутність активних глобальних зусиль по обмеженню народжуваності, протидії екологічному забрудненню, та контролю капітальних інвестицій у сферах екстенсивного видобування, промислового та сільськогосподарського виробництва. Відзначено, що навіть при наявності науково-технічного прогресу в галузях енергетики, індустрії та сільського господарства, відсутність суттєвих успіхів у згаданих сферах може призвести до катастрофічних наслідків через екологічне забруднення (сценарії 3, 5, 7) [114, с. 132, с. 138, с. 140] та голод (сценарій 1, 2) [114, с. 124, 127]. З іншого боку, існують оптимістичні сценарії, які базуються на припущенні, що з 1975 року людство активізує зусилля по обмеженню росту населення, боротьбі з екологічним забрудненням, та раціональному використанню природних ресурсів. Ці сценарії надають перспективу стабілізації ситуації при середньому або високому рівні споживання (сценарії 6, 8-12) [114, с. 139, 160, 162, 165, 168, 169]. Автори дослідження висловлюють надію, що «здоровий глузд візьме гору, і суспільство обере правильний шлях для зниження ризику глобальної катастрофи» [113, с. 16].

Двадцять років після публікації своєї першої роботи, в 1992 році, той же колектив авторів опублікував нове дослідження під назвою «За межами зростання».

Згідно з їхніми висновками, «людство вже перевищило межі самопідтримання Землі» [113, с. 17]. Автори не лише підтвердили свої попередні висновки про те, що сучасні тенденції в економічному та популяційному зростанні ведуть до неминучого колапсу, але й вказали на можливості для переходу людства до моделі сталого розвитку без призупинення економічного розвитку та зниження рівня життя в розвинених країнах [113, с. 7].

Дослідники сподівалися на культурно-екологічний прорив, який, на їхню думку, мав відбутися після проведення високопрофільної конференції з питань навколишнього середовища та розвитку у 1992 році в Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Ця подія була відзначена численними сміливими закликами та проривними пропозиціями рішень. Проте, на жаль, жодна з проголошених ідей не знайшла практичного втілення, і автори пізніше з розчаруванням констатували, що «цілі, висунуті на конференції в Ріо, так і не були досягнуті» [113, с. 17].

Більшим розчаруванням для дослідників стала Конференція 2002 року «Ріо + 10», яка проходила в Йоганнесбурзі (ПАР). Робота цієї конференції «була практично паралізована дискусіями на ідеологічні та економічні теми, які велися у вузьких національних, корпоративних, а то й просто особистих інтересах» [113, с. 17]. Третя книга авторів доповіді, підготовлена до цієї конференції і названа «Межі зростання: 30 років потому» (2002), майже приречено констатує, що «людство вже перевищило, за деякими параметрами, межі стійкості біосфери і що лише дуже розумна політика може зменшити негативні наслідки для суспільства та навколишнього природного середовища» [113, с. 8].

Повністю усвідомивши свій «комплекс Кассандри» та з огляду на результати майже 40-річних зусиль у спробах привернути увагу людства до масштабу майбутньої катастрофи, автори вирішили відмовитися від подальших доповідей. Зокрема, вони скасували випуск запланованої на 2012 рік книги «Межі зростання: 40 років потому». За їхніми словами, «модель World3 створювалася з метою показати людям, як можна уникнути катастрофи, і через 40 років немає сенсу знову описувати сценарії майбутнього, оскільки при всіх розумних припущеннях це сценарії колапсу» [113, с. 9].

Зазначене рішення авторів відмовитися від подальших доповідей може слугувати попередженням для всіх, хто займається дослідженнями в сфері екології та сталого розвитку. Це підкреслює критичну важливість практичних дій та реалізації наукових прогнозів для запобігання глобальним катастрофам.

Варто відзначити, що висновки про неминучу екологічну катастрофу не є унікальними та поодинокими. Згідно з Звітом 2001 року для Світового Банку, «відмічено жахаючу швидкість деградації навколишнього середовища, причому в деяких випадках ця швидкість навіть збільшується... У світі, що розвивається, екологічні проблеми призводять до серйозних гуманітарних, економічних і соціальних наслідків і загрожують самим фундаментам, на яких базується зростання і, в кінцевому підсумку, виживання» [105].

На конференції Групи ООН зі сталого розвитку у травні 2019 року було представлено Звіт, розроблений за участю 455 авторів з 50 країн світу. Документ базується на систематичному аналізі приблизно 15,000 наукових та державних джерел [155]. Згідно з цим Звітом, «75% наземного середовища та приблизно 66% морського середовища були суттєво змінені діями людини» [155]. Ці середовища є цілісною єдністю, оскільки вони є сукупністю живих організмів, які протягом мільйонів років еволюції пристосувались до навколишніх умов та одне до одного. В екосистемі відбувається постійний обмін речовинами та енергією між живою та неживою природою. Очевидно, що будь-яке жорстке втручання в цей ланцюжок перетворень може призвести до порушення нормального функціонування екосистеми, її розбалансування, деградації та, в кінцевому підсумку, розпаду.

Останній «Звіт живої планети 2022» Всесвітнього фонду дикої природи (WWF) підтверджує катастрофічне скорочення популяцій диких тварин на 69%, або понад дві третини, лише за останні 50 років [166]. Таким чином, вже зафіксовані помітні наслідки антропогенної діяльності, які можна розглядати як початкову стадію планетарної катастрофи.

Розглянемо причини цієї кризи, визначені авторами згаданих доповідей та наукових робіт. Деякі науковці акцентують увагу на поверхневих причинах. Зокрема,

Звіт для Групи ООН зі сталого розвитку виокремлює п'ять прямих глобальних рушійних сил, впорядкованих за ступенем їх впливу:

- зміни у використанні суші та моря;
- пряма експлуатація організмів;
- зміна клімату;
- забруднення;
- інвазивні чужорідні види [155].

Доповідь Chatham House, опублікована у 2021 році, вказує на глобальну продовольчу систему як на основний фактор втрати біорізноманіття [124]. Ф. Лімбері, глобальний виконавчий директор Compassion in World Farming, розширює цей контекст, стверджуючи, що «благополуччя людей і тварин ... переплітаються між собою. Як показує цей новий Звіт, майбутнє людства залежить від нашого життя в гармонії з природою. Треба працювати з природою, а не проти неї. Ніколи ще не було так своєчасно для нас усвідомити, що захист людей означає також захист тварин» [124].

На наш погляд, визнання власної неправоти у загальному ставленні людства до природи представляє собою підхід, який є набагато ближчим до істини та очевидно кориснішим, ніж зосередженість на звинуваченні окремих соціальних груп, таких як фермери, підприємці, або мисливці. Замість того, щоб нарікати на недбалого лікаря, ефективніше було б переглянути власний спосіб життя та взаємовідносини з природним середовищем.

Звіт для Групи ООН зі сталого розвитку акцентує увагу на тому, що «негативні тенденції в природі триватимуть до 2050 року і далі в усіх сценаріях політики, розглянутих у Звіті, за винятком тих, які передбачають трансформаційні зміни» [25]. Очевидно, що акцент робиться не на локальних змінах, а на глобальній трансформації системи взаємовідносин між людьми та природою.

Міжурядова науково-політична платформа з біорізноманіття та екосистемних послуг (IPBES) на своїй 9-й сесії (2022 рік, Бонн, Німеччина) у своїх висновках заглибилась найбільше, зазначаючи у резюме серед іншого:

- «причини глобальної кризи біорізноманіття та можливості їх вирішення тісно пов'язані з тим, як природа цінується в політичних та економічних рішеннях на всіх рівнях;
- більшість підходів до формування політики віддають пріоритет вузькому набору цінностей за рахунок як природи, так і суспільства, а також майбутніх поколінь;
- попри збільшення закликів до врахування (екологічної) оцінки в політичних рішеннях, наукова документація показує, що менше 5% опублікованих досліджень враховують її використання в політичних рішеннях;
- трансформаційні зміни, необхідні для подолання глобальної кризи біорізноманіття, ґрунтуються на переході від домінуючих цінностей, які наразі надмірно наголошують на короткострокових та індивідуальних матеріальних вигодах, до виховання цінностей, орієнтованих на сталість у суспільстві» [148].

Автори книги «Межі зростання» акцентують увагу на важливому аспекті: «ринки та технології – це лише інструменти в досягненні мети. Вони залежать від етики, яку сповідує суспільство, та часових горизонтів, на які вона орієнтується. Якщо суспільство ставить за мету експлуатувати природу, збагачувати еліту та ігнорувати довготривалі перспективи, тоді воно розвиває технології та ринкові принципи, які руйнують довкілля, збільшують розрив між багатими та бідними і переслідують лише короткострокові цілі» [113, с. 280]. Отже, суспільство самостійно формує невірні цілі, досягнення яких може призвести до загибелі цивілізації.

Наслідки катастрофи в контексті дослідження «Межі зростання» (1972) є досить песимістичними. Згідно з сценаріями, розробленими авторами, лише ті, які передбачали активні дії з запобігання катастрофі до кінця ХХ століття, мали позитивний результат. Зокрема, за сценарієм №9, якщо б у 2002 році були б вжиті активні заходи для обмеження росту населення та промислового виробництва, впровадження технологій для боротьби з забрудненням, розвиток енергозбереження, та еколого-економічні ініціативи в сільському господарстві, тоді існував би шанс

досягнути сталого розвитку та загального добробуту з населенням планети близько 8 мільярдів людей [1, с. 304]. Однак, як відзначають автори, через 20 років після вказаної дати, жодних серйозних кроків у цьому напрямку не було зроблено. Вони констатують: «Востаннє людство знаходилося на рівні самопідтримання у 1980-х роках. В даний час (на 2002 рік – прим. Авт.) ми вже за межами приблизно на 20%. На жаль, навантаження з боку людини на довкілля продовжує зростати, не зважаючи на розвиток технологій та громадських інститутів» [113, с. 20].

Песимістичні сценарії, розглянуті в дослідженні, прогнозують драматичні наслідки для людства. Згідно з даними сценаріями, чисельність населення планети може досягнути піку в 8-10 мільярдів осіб, в залежності від технологічного розвитку та доступності нових ресурсів. Після цього очікується різкий обвал. Чисельність населення може знизитися до 2-4 мільярдів, що означає зникнення до 8 мільярдів людей. Тривалість життя може скоротитися вдвічі, досягаючи лише 40 років. Рівень добробуту може впасти у 3 рази, а виробництво та продовольство на душу населення може зменшитися у 10 разів (сценарії 1, 2, 3, 5, 7) [114, с. 124, с. 127, с. 132, с. 138, с. 140].

Якщо ми уявимо собі неродючі пустельні землі, токсичні води, отруєне повітря, а також злидні, хвороби та голод, які супроводжують залишки людства, ця картина постає дійсно апокаліптичною. За таких умов неодмінно настане не тільки соціально-економічний, але й духовний занепад. Варварські часи, коли первісна боротьба за ресурси стане нормою, можуть знищити всі досягнення науки та культури. І на превеликий жаль до цієї апокаліптичної картини вже варто починати призвичаюватись, адже саме таким прогнозується світ майбутнього, що вже настає.

Це стає особливо актуальним, оскільки, на жаль, можливості для запобігання глобальній катастрофі вже вичерпані, незалежно від обіцянок тимчасових урядників. Однак, є позитивний момент – ще можливо вплинути на масштаби цієї катастрофи.

На «ювілейному» 50-му році після публікації доповіді «Межі зростання», основний висновок полягає в тому, що сподівання на скоординовані міжнародні зусилля для запобігання екологічній катастрофі не виправдались. Деструктивні

екологічні процеси продовжуються у всіх країнах, незалежно від рівня їхнього розвитку.

Питання, що стоїть перед нами, полягає в тому, чому протягом майже століття не вдалося перевести глобальну економіку на «нульовий» стандарт, за яким вплив людини на природу має бути збалансований з відновлювальними природними процесами. Не вдається досягти навіть цього «нуля», не кажучи вже про реабілітацію раніше пошкоджених біотопів. Проблема, на наш погляд, має екзистенційний характер, що включає світоглядний та аксіологічний рівні.

Ми впевнені, що людство не змогло адекватно відповісти на ключові питання філософії: питання про співвідношення між людиною та світом, а також питання про те, що є найціннішим у світі та в житті людини. Можливо, перед неминучою загибеллю, людство зрозуміє, наскільки важливий навколишній світ і наскільки замінна людина для цього світу. Художньо виразивши, можна стверджувати, що людство зрештою «провалило» свій життєвий «іспит», і тепер закономірно повстає питання про наше «відрахування» з цього світу. Згідно з еволюційною логікою, наше місце можуть зайняти інші «здобувачі» – мурахи, бджоли, ворони, восьминоги, дельфіни чи мавпи. Але чи є у нас, людей, запасна жива планета для переселення?

Все наше суспільство та увесь наш світогляд побудовані на антропоцентричному фундаменті. Це відображається в тому, що навіть коли мова йде про стале зростання, основна увага приділяється забезпеченню ресурсами лише наступних людських поколінь, а не тваринних. Природа не розглядається як самоцінність, а лише як ресурс для задоволення потреб людини.

Підходячи до питання взаємодії людини з природою з позицій антропоцентризму, основним постулатом є первинність інтересів людини над інтересами інших видів. Згідно з цією парадигмою, взаємодія "людина-природа" аналізується через призму людських потреб та благополуччя.

Розглядаючи людську діяльність як інтегральну суму мікроевпливів на локальні екосистеми, можна передбачити, що у випадку конфлікту інтересів людини та природи, антропоцентрична модель схиляється до вибору на користь людини. Це

відображає загальноприйняте переконання про вищу цінність людського життя у порівнянні з життям тварин. У гіпотетичній дилемі, де вибір стоїть між смертю окремої людини та загибеллю тварини, антропоцентрична парадигма підтримує рішення на користь порятунку людини. В антропоцентризмі перевага надається збереженню людського життя, незалежно від культурного чи географічного контексту. Це випливає з переконання про унікальність та неповторність людського існування та його культурного внеску.

Цей приклад демонструє глибокий антагонізм між людськими інтересами та збереженням біологічного різноманіття в контексті антропоцентричної парадигми. Ситуація, коли несумлінний відвідувач зоопарку чи заповідника порушує правила та потрапляє до вольєру з рідкісними тваринами, висуває на перший план питання моральної та правової відповідальності.

У традиційній антропоцентричній моделі, людське життя завжди має пріоритет. У випадку, якщо людина потрапляє у небезпечну ситуацію з дикими тваринами, зазвичай першочерговою задачею є забезпечення її безпеки. Це пояснюється не лише загальноприйнятими моральними нормами, але й правовими аспектами, оскільки забезпечення безпеки людини є основним обов'язком співробітників зоопарку та правоохоронних органів. Водночас, ідея «присипляння» людини у такому контексті є етично неприйнятною та правово недопустимою. Зазвичай, у подібних випадках вживаються заходи для забезпечення безпеки як людини, так і тварини, включаючи використання нелетальних методів для стримування тварини або тимчасового переміщення її в інше місце.

Такий антропоцентричний підхід може мати далекосяжні наслідки, включаючи екологічну деградацію та втрату біорізноманіття. Це відбувається тому, що в антропоцентричній моделі природа розглядається лише як ресурс для задоволення потреб людини, а не як система, що має власну цінність.

Чи має єгер право відстрілювати браконьєрів, які полюють на рідкісних представників фауни, що належать до зникаючих видів? Питання, безумовно, риторичне. Коли справа доходить до вибору між невідкладними потребами громади та збереженням природних ресурсів, таких як сусідній ліс, перевага, як правило,

надається потребам громади. Що стосується медичних досліджень, де потрібно вибрати між збереженням життя лабораторних тварин та необхідністю тестування нових медикаментів, вибір, очевидно, робиться не на користь тварин. Аналогічна ситуація із поліцейським, який виявляє змію на дитячому майданчику: здоров'я дітей вважається пріоритетним, незалежно від того, чи є ця змія одним з останніх представників свого виду. В усіх цих випадках природа поступається перед потребами людини.

Ці приклади демонструють, як взаємовідносини між людьми та тваринами можуть бути складними та багатогранними, особливо коли вони взаємодіють з іншими соціальними та екологічними факторами. Важливо підкреслити, що такі вибори часто робляться на основі короткострокових потреб та інтересів, не враховуючи довгострокові екологічні наслідки. Це веде до постійного ерозіювання біорізноманіття та загрози сталому розвитку.

Чи припинило людство полювання на тварин? Чи зникли старі азійські «культурні» традиції, що передбачають споживання м'яса собак та дельфінів? Чи понесли кримінальну відповідальність міські голови, які планують розширення міст за рахунок прилеглих екосистем? Чи є адміністративні штрафи ефективним засобом протидії промислового забрудненню, яке неминуче призводить до загибелі флори та фауни? Питання, безумовно, риторичні.

Слід зазначити, що цей парадокс виникає через неконсистентність в прийнятті рішень на різних рівнях – від індивідуального до глобального. Це свідчить про відсутність загальної стратегії сталого розвитку, яка б враховувала інтереси природи.

Тепер замислимося, чому, незважаючи на незчисленну кількість рішень, які негативно впливають на природу, ми все ще очікуємо на позитивні екологічні зміни? Можливо, пора визнати, що при сучасному світогляді та зростанні чисельності населення, шанси природи на виживання мінімальні.

Розглядаючи людську «перемогу» над природою з іншої перспективи, можна побачити, що знищення природних ресурсів через забруднення та винищення флори і фауни призводить до негативних наслідків, таких як зниження врожайності, зменшення рибних запасів та лісових ресурсів. Це, в свою чергу, може викликати

голод, убогість та хвороби, що призведе до загибелі мільярдів людей – того «найціннішого», що є в антропоцентричній моделі Всесвіту. Отже, нинішнє вирішення дилеми «людина-природа» на користь людини може призвести до загибелі приблизно 8 мільярдів осіб. Який сенс в такому необмеженому антропоцентризмі, якщо в ньому цей «самопризначений центр Всесвіту» зрештою гине?

Важливо відзначити, що такий антропоцентризм є короткостроковим та саморуйнівним, оскільки він не враховує довгострокову перспективу взаємозв'язку між людиною та природою. Виникає парадоксальна ситуація, коли антропоцентричний підхід, який теоретично має сприяти благу людини, на практиці може призвести до самознищення. Це підкреслює необхідність переосмислення сучасних взаємовідносин «людина-природа» та розробки більш збалансованих стратегій управління природними ресурсами.

В рамках антропоцентричної моделі, для забезпечення стабільності майбутніх поколінь, необхідно встановити строгі норми захисту природи з високим рівнем відповідальності. Це може включати в себе довічну втрату свободи для осіб, які завдають серйозної шкоди екосистемам. Людина, яка винищує рідкісні види тварин або рослин, що є ключовими елементами екосистеми, фактично стає причиною загибелі великої кількості людей у майбутньому. Така діяльність вже не може бути класифікована просто як «порушення екологічних норм», але як серййне вбивство, незалежно від намірів винного.

Вбивство групи людей, а тим більше величезної кількості людей є кримінальним злочином, терористичним актом, навіть міжнародним злочином проти людяності із відповідним найсуворішим покаранням. Тож, за антропоцентричною моделлю, за даних умов невпинного руху до невідвортної глобальної екологічної катастрофи ми, по суті, повинні діяти екоцентрично: рятувати природу заради порятунку людини.

Таким чином, для збереження людства необхідно зберегти природу, навіть за ціною обмеження людської свободи та поточних втрат. Руйнівні наслідки антропоцентризму виявили його безперспективність для самого людства, що підкреслює необхідність переходу до більш збалансованого, екоцентричного підходу.

Антропоцентризм як парадигма вже не вважається беззаперечно вірним у контексті сучасної наукової думки. Згідно з надійними науковими даними, природа через «сліпий» еволюційний процес породила не тільки людину, але й інші істоти, включаючи тих, що мають когнітивні здібності. У 2012 році міжнародний колектив науковців, який включав когнітивних неврологів, нейрофармакологів, нейрофізіологів, нейроанатомів та обчислювальних неврологів, підписав Кембриджську декларацію про свідомість [149]. У ній зазначається, що «тварини мають нейроанатомічні, нейрохімічні та нейрофізіологічні субстрати свідомих станів, а також здатність демонструвати свідому поведінку. Отже, переконливі докази вказують на те, що люди не мають унікальних властивостей неврологічних субстратів, що генерують свідомість. Тварини, які не є людьми, включаючи всіх ссавців та птахів, та багато інших істот, зокрема і восьминоги, також мають ці неврологічні субстрати» [149].

Сучасні дослідження в галузі етології підтверджують наявність у тварин культурних особливостей, які раніше вважалися характерними лише для людей. Це включає в себе виготовлення знарядь праці новокаледонійськими воронами, поминальні ритуали слонів, підсолення батату японськими макаками, утворення власних імен у дельфінів, а також політичні змагання серед шимпанзе. Виникає питання: чи є один з породжених видів значущіше інших, або ж важливіше за природу, яка його породила та продовжує породжувати інші види?

З нашої точки зору, природа не менш важлива, ніж будь-який із її компонентів, включаючи людину. Це підкреслюється тим фактом, що природа може існувати без людини, тоді як людина без природи не може. Тому, аксіологічна перевага в диполі «людина-природа» не належить людині.

Ціннісні дилеми, які виникають у контексті взаємовідносин між людьми та природою, є далеко не простими. Розглянемо, наприклад, ситуацію фермера, який використовує пестициди для знищення польових комах та гризунів з метою збереження свого врожаю. Якщо фермер втратить врожай, йому загрожує банкрутство, злидні, а можливо, навіть втрата життя – свого чи когось з членів своєї сім'ї. Однак, ця діяльність фермера також призводить до негативних екологічних

наслідків: втрати біорізноманіття, деградації ґрунтів, забруднення повітря та води. У довготривалій перспективі, це може призвести до загибелі значущої кількості людей, які будуть позбавлені доступу до екосистемних послуг. Крім того, дії фермера обмежують можливості для життя та розвитку інших форм живої природи, які, незалежно від їхньої користі для людства, мають власну внутрішню цінність. Тому вибір між сьогоднішнім благополуччям фермера та довготривалим благополуччям природи та майбутніх поколінь людей не є таким вже абсурдним чи неетичним, як може здатися на перший погляд. Це підкреслює складність та багатогранність етичних та ціннісних розмірів взаємовідносин між людьми та природою.

При розгляді ціннісних аспектів взаємовідносин між людьми та природою корисно звернути увагу на історичний приклад Острову Пасхи. За легендами, острів був заселений приблизно у 300-400 роках н.е. невеликою групою поселенців. Протягом наступної тисячі років населення острова активно використовувало природні ресурси та розросталося.

До початку XVII століття, населення острова, яке складало приблизно 10,000 осіб, сформувало унікальний культурний звіт, включаючи розробку власної системи писемності та зведення монументальних релігійних споруд. Ці конструкції, відомі своїми гігантськими кам'яними статуями людських облич та фігур, вражають своїми розмірами, що коливаються від 3 до 12 метрів у висоту. Однак, згодом, інтенсивне землеробство та неконтрольоване вирубування лісів призвело до серйозного екологічного занепаду. Внаслідок екологічної деградації та перенаселення, острів втратив свої ліси, а фауна була значно зменшена. До кінця XIX століття чисельність населення острова скоротилася до всього 111 бідно проживаючих осіб. Сучасний стан острова Пасхи характеризується як безлісий ландшафт, що нагадує степ чи напівпустелю, з неплідним вулканічним ґрунтом. На жаль, колишнє біорізноманіття, чисельність населення та багата культура, що колись процвітала на острові, вже давно зникли.

На відміну від колективу авторів багаторічних досліджень «Меж зростання» у Організації Об'єднаних Націй досі вірять у можливості відновлення нашої природи: «Завдяки «трансформаційним змінам» природу все ще можна зберегти, відновити та

використовувати стабільно – це також є ключовим моментом для досягнення більшості інших глобальних цілей. Під трансформаційними змінами ми маємо на увазі фундаментальну загальносистемну реорганізацію технологічних, економічних і соціальних факторів, включаючи парадигми, цілі та цінності» [155].

Обговорюючи ідею кардинального культурного зламу, що виходить за межі поверхневих корективів сучасної культури, ми стикаємося з концепцією глибокої екологічної свідомості. Ця ідея передбачає не лише зміну поведінкових практик, але й революцію в способі мислення та світогляді, де людина перестає бути безапеляційним центром Всесвіту та починає відчувати себе частиною більш широкого екологічного цілого.

У цій новій парадигмі природа, нелюдські істоти, та нелюдська культура визнаються як самоцінні суб'єкти та об'єкти, маючи власну внутрішню цінність, незалежно від їх корисності для людини. Цей підхід може призвести до радикального переосмислення того, як людство взаємодіє з навколишнім світом, включаючи питання про цінність окремих рослин та тварин у порівнянні з людськими індивідуумами.

Адаптація до цього нового світу самообмежень буде викликом для людства, яке звикло до певної форми гегемонії над природою. Втім, така адаптація може виявитися ключовою для забезпечення стійкості та довготривалого виживання нашої культури та цивілізації. Цей процес вимагає глибокої переоцінки етичних, соціальних та економічних систем, а також розвитку нових форм освіти та публічної свідомості, здатних сприяти розумінню взаємозалежності всіх форм життя на планеті. Отже, перед людством стоїть завдання не лише змінити зовнішні форми взаємодії з природним світом, але й глибоко переосмислити своє місце в екологічному континуумі, визнавши, що виживання людської цивілізації залежить від здатності до гармонійного співіснування з усіма іншими формами життя на Землі.

Час прийшов для перебудови нашої цивілізації на основі екоцентризму або, як його інакше називають, екологізму. В даному контексті під екологізмом розуміється не просто загальний рух на захист природи, але конкретний новий світогляд. М. Бакарі, базуючись на наукових роботах А. Несса, Б. Бакстера, А. Добсона та Д.

Ортона, визначає цей світогляд наступним чином: «ідеологія (що) ґрунтується на двох основних принципах, які відрізняють її від інших ідеологій: по-перше, необхідність повного перегляду концепції стосунків між людиною та природою, яка ставить людину господарем природи; і по-друге, примат принципу «обмеження зростання», який визначається пропускнуою здатністю планети Земля» [57, с. 8].

Аналізуючи ідеологічне підґрунтя сучасного стану еколого-захисного руху, М. Бакарі зазначає проблему у поточній відсутності консенсусу у середовищі еко-активістів. І такий «внутрішній розкол не тільки дезорієнтував громадську думку щодо того, яку версію сталого розвитку підтримувати, але й дав політикам і корпоративним елітам можливість вибрати найслабшу з цих версій. ... двозначність дала політикам можливість публічно пообіцяти свою цілковиту підтримку сталого розвитку та в той же час зберегти «звичайне» ставлення до навколишнього середовища» [57, с. 32].

Відтак, критично важливо розробити інтегровану філософію екологічної свідомості. Наша теоретична філософія повинна відмовитися від антропоцентричного підходу, визнавши його непридатність, і знову здати іспит, позиціонуючи людину не як вищу істоту, а як частину природного світу. Екологічна свідомість має стати головним напрямком у сучасному філософському дискурсі.

Звертаючись до ідеї розробки нової практичної філософії, яка виходить за межі традиційного антропоцентричного погляду, ми опираємося на концепцію, що охоплює широке спектр філософських дисциплін. Цей підхід, який у своїй основі має Аристотелівську традицію, пропонує інтегративний взаємозв'язок між етикою, філософією економіки, соціальною філософією, політичною філософією, філософією права, екологією, філософською антропологією та філософією абсолютів. Загалом, ця нова етика передбачає розширення морального кола, що включає не лише людей і ненароджених людей, але й нелюдських істот, які традиційно розглядалися як об'єкти. Такий підхід вимагає переосмислення і переоцінки людських цінностей у контексті їх взаємодії з природним світом. Важливість цього переосмислення полягає у визнанні взаємозалежності та взаємозв'язку між людськими істотами та всією екосистемою. Це ж стосуватиметься і філософії права, яка ніколи до цього не

встановлювала суб'єктність нелюдських істот (non-human beings), які не є юридичними особами (legal entities). Такі ж кардинальні зміни очікуються у політиці, економіці, соціальних відносинах тощо.

Це повна зміна існуючої культури на нову, яка повинна буде знову «допомогти людині зрозуміти навколишній світ, означити своє місце у світі, сформувані основні норми поведінки для регулювання суспільних відносин між людьми» [110, с. 149].

У одній із робіт ми зазначали, що «культурологічний підхід у процесі освіти та виховання є необхідним для країн, що динамічно розвиваються. Особливо він є актуальним для України, де освітні функції істотно змінюються» [110, с. 149]. Однак, враховуючи глобальну трансформацію, яка відбувається, необхідно переглянути культурологічні підходи в освіті та вихованні на глобальному рівні. Лише через таку всеосяжну світоглядну трансформацію можливе суттєве зменшення наслідків неминучої екологічної катастрофи, яка вже набула обертів і досягне своєї кульмінації у найближчі десятиліття. Це єдиний шлях для збереження земної природи та мільярдів життів. Це також єдиний спосіб врятувати різноманітну культуру Землі від руйнувань, які можуть виникнути внаслідок майбутнього економічного та соціального колапсу, а також духовного занепаду. Ці питання вимагають негайного та всеосяжного перегляду нашої філософії освіти та виховання.

Отже, незважаючи на наявність переконливих наукових даних про неминучість глобальної екологічної катастрофи в разі збереження існуючих тенденцій, досі не спостерігається адекватних системних заходів міжнародного рівня, спрямованих на запобігання або пом'якшення її наслідків.

Проведений аналіз дозволяє зробити припущення, що головною перешкодою на шляху до ефективних рішень є домінуюча антропоцентрична парадигма та система цінностей, яка розглядає природу винятково як ресурс для задоволення потреб людства.

Для подолання зазначених бар'єрів, на нашу думку, необхідні радикальні зміни в суспільній свідомості на основі принципів екологізму та екоцентризму, що передбачають визнання внутрішньої цінності природи. Це вимагає розробки нової

філософії, етики, права, економіки та політики з акцентом на гармонізацію відносин людини і природи.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у конкретизації шляхів трансформації суспільної свідомості на основі екофільних цінностей, а також розробці практичних рекомендацій для реалізації нової екологічної парадигми в різних сферах людської діяльності.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження дозволило підтвердити висунуту гіпотезу про те, що значну частку уявлень людей про тварин складають суб'єктивні антропоморфні характеристики. В середньому більше половини названих респондентами якостей, а саме 53,1%, виявились міфічними та не притаманними тваринам. Також підтверджено припущення, що саме антропоморфні уявлення лежать в основі полярно протилежного ставлення до біологічно подібних видів, таких як лев та гієна. В ході дослідження виявлено позитивну тенденцію до зниження рівня антропоморфізації тварин з віком респондентів: від 62,1% у старшого покоління – до 42,5% у молодшого. Це дає підстави для оптимізму щодо можливості подолання антропоцентричного світогляду в суспільстві за умови цілеспрямованої роботи в цьому напрямку.

Антропоморфізація тварин є поширеним явищем, що значною мірою визначає ставлення людини до природного світу. Аналіз букваря для 1-го класу показав, що понад 38% його сторінок містять антропоморфні матеріали про тварин та антропоморфні тваринні зображення. Аналіз переліку найбільш рейтингових дитячих анімаційних фільмів продемонстрував, що 63% найкращих мультфільмів в якості героїв використовують антропоморфні тваринні персонажі. Така висока частота використання антропоморфних зображень тварин формує спотворене сприйняття дійсності з дитинства.

Наділення тварин людськими рисами та властивостями може призводити до формування хибних уявлень про їхню поведінку, потреби та роль в екосистемах. Окрім невірної підходу до утримання тварин через їх олюднення, великої шкоди, аж до зникнення видів, завдає антропоморфний поділ на «добрих» тварин та тварин «злих», на «корисних» тварин та тварин-«шкідників».

З огляду на загрози, які несе антропоцентризм для збереження біорізноманіття, необхідна системна робота з переорієнтації суспільної свідомості в бік екологічної парадигми для гармонізації відносин людини та природи. Подолання антропоморфізації вимагає комплексного підходу, який передбачає реформування системи освіти, культурну трансформацію та активну просвітницьку діяльність з боку соціокультурних закладів, зокрема зоопарків. Впровадження спеціалізованих освітніх програм, що базуються на даних етології, екології та зоопсихології, сприятиме формуванню наукового світогляду у дітей. Зоопарки відіграють важливу роль у просуванні реалістичного образу тварин через інтерактивні заходи, інформаційні матеріали та використання сучасних медіа. Цифрові платформи відкривають нові можливості для поширення об'єктивної інформації та боротьби зі стереотипами.

Розглянуто екологічні прогнози та наслідки впливу людської діяльності на довкілля. У найгірших сценаріях в XXI столітті відбудеться загибель до 8 млрд населення та занепад цивілізації через екологічний колапс. Міжнародні зусилля щодо запобігання катастрофі виявилися неефективними. При чому найважливішою причиною є антропоцентрична парадигма та світогляд. Зроблено висновок про необхідність зміни ціннісної парадигми: від антропоцентризму до екоцентризму. Це передбачає створення нової теоретичної та практичної філософії, заснованої на принципах екологізму. Потрібні кардинальні зміни в етиці, праві, економіці, політиці та освіті. Лише глобальна світоглядна трансформація дасть можливість зменшити масштаби неминучої екологічної катастрофи та врятувати природу і людство від повного занепаду.

ВИСНОВКИ

В результаті аналізу, проведеного в ході дослідження, було з'ясовано, що в аспекті «людина-тварина» найбільш поширеною світоглядною концепцією від часів Античності був антропоцентризм. Тварина від людини в той час відділялась за критеріями відсутності душі, чуттів, почуттів та свідомості, когнітивних функцій. За останні два століття наука повністю спростувала таке розмежування, довівши тим самим суб'єктність тварини. Взаємовідносини між людиною та твариною пройшли значну еволюцію від часів Кам'яної доби до Новітнього часу. Зміни в нашому сприйнятті тварин, які відбулися протягом історії, спіралеподібно розвивались від сприйняття тварини як суб'єкта, конкурента та опонента до безособового обоження та міфологізації, а далі через розвінчання та знецінення – до використання тварини в якості об'єкту, ресурсу. І тепер вже через наукове пізнання ми є свідками нового етапу суб'єктивізації тварин, коли вони знову сприймаються людиною як розумні та емоційні істоти, партнери, які заслуговують на повагу і захист. Цим пояснюється стрімкий розвиток протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть концепцій благополуччя тварин, прав тварин тощо.

Шосте масове вимирання призводить до жорсткої кризи антропоцентризму, оскільки ця пануюча парадигма через нехтування інтересами природи призвела до швидкого антропогенного скорочення біорізноманіття. В дослідженні ми з'ясували, що на поточний момент погляд людства на взаємовідносини людини і тварини в основному складається з трьох концепцій: класичного антропоцентризму, як найбільш потужного концепту попередніх століть, сучасного антропоцентризму у вигляді антропоморфізації та третього важливого напрямку – екологізму у формах екоцентризму та біоцентризму. В результаті проведеного аналізу ми дійшли думки, що екологізм виглядає найбільш перспективним напрямком, оскільки заснований на сучасних наукових знаннях та дозволяє гармонійно поєднувати суб'єктність людини, суб'єктність тварини та суб'єктність екосистем, що створює можливість для збереження не лише окремих особин тварин, а і біогеоценозів у їх гармонійній цілісності.

Суб'єктивізація тварин потребує створення нового підрозділу екоантропології – зооантропології, яка має потенціал окремої дисципліни, оскільки на відміну від «об'єкт-суб'єктної» екоантропології є «суб'єкт-суб'єктною», а отже більш багатofакторною.

Досліджуючи історичну динаміку взаємовідносин «людина-тварина», ми з'ясували, наскільки глибоко взаємовідносини між людиною та тваринами вкорінені в нашу колективну свідомість, як вони відображають наші цінності, уявлення та переконання, а також наскільки вони змінювались відповідно до екологічних, соціальних та культурних трансформацій. Було виявлено, що наші взаємовідносини з тваринами впливають не лише на тварин, але й на саме людське суспільство. Це охоплює все від нашого самоусвідомлення до питань співіснування з іншими видами на нашій планеті. Було визначено, що розвиток суспільної свідомості, яка бере до уваги екологічні кризи, включаючи шосте масове вимирання тварин, призводить до значної переоцінки нашого ставлення до тварин і природи в цілому. Дедалі більше людей усвідомлюють самоцінність природи і тварин, а також те, що людина – це лише частина біосфери, а не її володар, і що наші дії мають важливі наслідки для інших форм життя на планеті. В цьому контексті, наші вчинки та рішення, як окремих осіб, так і суспільства, повинні бути сповнені цим більш інклюзивним і голістичним поглядом на світ, що має знайти своє відображення в освіті, науці та соціокультурній діяльності.

Дослідження розвитку зоопарківської справи дозволило виокремити ключові етапи в історичному розвитку зоопарків: від приватних звіринців до сучасних центрів збереження біорізноманіття, центрів науки та освіти. Вони відображають важливі зміни в сприйнятті тварин та ролі зоопарків в суспільстві. Такий аналіз може бути корисним для формування стратегій розвитку зоопарків в майбутньому, зокрема, з огляду на посилення ролі в збереженні біорізноманіття і впровадження все більш суворих стандартів благополуччя тварин. Також це дає цінний потенціал для наукових досліджень у даній сфері, оскільки окреслюється важливий контекст для розуміння проблем і викликів, які стоять перед сучасними зоопарками.

Сучасні зоопарки відіграють все більш значущу роль у боротьбі з втратою біорізноманіття. Ця роль набуває особливої ваги в контексті шостого масового вимирання.

Комплексний аналіз світоглядних аспектів просвітницької діяльності зоопарків у сфері збереження біорізноманіття доводить, що зоопарки відіграють неоціненну роль у підвищенні обізнаності громадськості про важливість біорізноманіття та необхідність його захисту. Освіта є ключовим інструментом для формування екологічних цінностей та екосвідомості в суспільстві. Зоопарки мають унікальну можливість забезпечити безпосередній досвід спілкування з дикою природою, що робить їх ефективними платформами для екологічного навчання. Розглянуто дослідження, які демонструють, що відвідування зоопарків може мати довгостроковий позитивний екопросвітницький вплив на людей. Освітні програми та повідомлення зоопарків повинні бути спрямовані на розвиток екологічної свідомості та цінностей, які визнають захист біорізноманіття етичним імперативом.

Практичними формами та світоглядними засадами партнерства людей і тварин у зоопарківській діяльності є залучення тварини-асистента до різних форм взаємодії, як-то включення тварин як частини структурованих освітніх програм, залучення тварин до процесів реабілітації або лікування, а також некеровані візити тварин, основною метою яких є надання можливостей для мотивації, освіти або відпочинку.

В Україні впровадження таких практик є досить новим явищем, і термінологія, пов'язана з цими практиками і техніками, ще не повністю встановлена. Важливо розрізняти терапію з тваринами та інші форми взаємодії людини і тварини, щоб забезпечити чітке і коректне сприйняття цих практик. Пропонується системна українська термінологія, що повністю відповідає англomовному аналогу, а саме: «втручання за допомогою тварин» або «зоозалучення» як аналог «animal-assisted intervention» (AAI), «активність з твариною-асистентом» або «зооактивність» – «Animal-Assisted Activity» (AAA), «навчання з твариною-асистентом» або «зооосвіта» – «Animal-Assisted Education» (AAE), «терапія з твариною-асистентом» або «зоотерапія» – «Animal-Assisted Therapy» (AAT).

Проекти, реалізовані Київським зоопарком, такі як «Зооурок», «Зооарт» та «Зоотерапія», демонструють практичну застосовність цих підходів і важливість прямої взаємодії з тваринами для стимулювання емоційного та соціального розвитку. Незважаючи на їхній успіх, це лише початок дослідження можливостей зоозалучення, а в подальшому необхідні більш глибокі дослідження та широке впровадження цих підходів на практиці.

Проведене дослідження дозволило підтвердити висунуту гіпотезу про те, що значну частку уявлень людей про тварин складають суб'єктивні антропоморфні характеристики. В середньому більше половини названих респондентами якостей, а саме 53,1%, виявились міфічними та не притаманними тваринам. Також підтверджено припущення, що саме антропоморфні уявлення лежать в основі полярно протилежного ставлення до біологічно подібних видів, таких як лев та гієна. В ході дослідження виявлено позитивну тенденцію до зниження рівня антропоморфізації тварин з віком респондентів: від 62,1% у старшого покоління – до 42,5% у молодшого. Це дає підстави для оптимізму щодо можливості подолання антропоцентричного світогляду в суспільстві за умови цілеспрямованої роботи в цьому напрямку.

Антропоморфізація тварин є поширеним явищем, що значною мірою визначає ставлення людини до природного світу. Аналіз букваря для 1-го класу показав, що понад 38% його сторінок містять антропоморфні матеріали про тварин та антропоморфні тваринні зображення. Аналіз переліку найбільш рейтингових дитячих анімаційних фільмів продемонстрував, що 63% найкращих мультфільмів в якості героїв використовують антропоморфні тваринні персонажі. Така висока частота використання антропоморфних зображень тварин формує спотворене сприйняття дійсності з дитинства.

Наділення тварин людськими рисами та властивостями може призводити до формування хибних уявлень про їхню поведінку, потреби та роль в екосистемах. Окрім невірної підходу до утримання тварин через їх олюднення, великої шкоди, аж до зникнення видів, завдає антропоморфний поділ на «добрих» тварин та тварин «злих», на «корисних» тварин та тварин-«шкідників».

З огляду на загрози, які несе антропоцентризм для збереження біорізноманіття, необхідна системна робота з переорієнтації суспільної свідомості в бік екологічної парадигми для гармонізації відносин людини та природи. Подолання антропоморфізації вимагає комплексного підходу, який передбачає реформування системи освіти, культурну трансформацію та активну просвітницьку діяльність з боку соціокультурних закладів, зокрема зоопарків. Впровадження спеціалізованих освітніх програм, що базуються на даних етології, екології та зоопсихології, сприятиме формуванню наукового світогляду у дітей. Зоопарки відіграють важливу роль у просуванні реалістичного образу тварин через інтерактивні заходи, інформаційні матеріали та використання сучасних медіа. Цифрові платформи відкривають нові можливості для поширення об'єктивної інформації та боротьби зі стереотипами.

Розглянуто екологічні прогнози та наслідки впливу людської діяльності на довкілля. У найгірших сценаріях в XXI столітті відбудеться загибель до 8 млрд населення та занепад цивілізації через екологічний колапс. Міжнародні зусилля щодо запобігання катастрофі виявилися неефективними. При чому найважливішою причиною є антропоцентрична парадигма та світогляд. Зроблено висновок про необхідність зміни ціннісної парадигми: від антропоцентризму до екоцентризму. Це передбачає створення нової теоретичної та практичної філософії, заснованої на принципах екологізму. Потрібні кардинальні зміни в етиці, праві, економіці, політиці та освіті. Лише глобальна світоглядна трансформація дасть можливість зменшити масштаби неминучої екологічної катастрофи та врятувати природу і людство від повного занепаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акоюн В. Феномен екологічної свідомості в царині сучасного наукового дискурсу. *Вища освіта України*. 2011. № 1 (40). С. 27—31.
2. Аналітичний звіт «Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України та перспектив посилення участі організацій громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля» (період: 2018 - січень 2019). [Електронний ресурс] / С.Матус, Г. Левіна, Т. Карпюк, О. Денищик. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/11/present-conf_smatius_19.11.2019_publish.pdf.
3. Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи : Навч. посіб. / В. П. Андрущенко. - К. : СПДФЛ Чиженко С.Ю. ; Х. : ТОВ "РИФ", 2005. - 512 с.
4. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / пер. з нім. В. Купліна. Київ : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
5. Біблія в перекладі І. Огієнка. URL: https://www.truechristianity.info/ua/bible_ua.php
6. Бігевіоризм / В. Ф. Маценко // Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014-2019 https://web.archive.org/web/20210622135714/https://esu.com.ua/search_articles.php?id=39838
7. Бойко І. І. Концептуальні виміри екологічної. *Біоресурси і природокористування*. – 2013. – Т. 5, № 1-2. – С. 161-168.
8. Борейко В. Прорив в екологічну етику : видання п'яте, доповнене. – Київ : Логос, 2013. – 168 с.
9. Борейко В. Екологічні традиції, релігійні погляди слов'янських та інших народів. – Київ : Київський еколого-культурний центр, 2003. – Т.1. 160 с.
10. Борейко В. Зарубіжні філософи дикої природи. – Київ : Київський еколого-культурний центр, 2000. – 124 с.
11. Борейко В. Філософи зооохорони та природоохорони. – Київ : Київський еколого-культурний центр, 2012. – 180 с.

12. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Ахімса>.
13. Вольнова Л. М. Психологічні особливості великого міста як чинника соціалізації. «Соціалізація особистості і суспільні трансформації : механізми взаємовпливу та вияви»: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер., м. Чернівці, 14 трав. 2009 р. Чернівці, 2009. С. 43—47.
14. Гладун О. М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття: Монографія. Київ: НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М. В. Птухи, 2018. 224 с.
15. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Р. Димерець. Київ: Дух і літера, 2000. 600 с.
16. Гомілко О. Є. Вітальна єдність людини та тварини: свідомість як квалія. *Проблеми людини в українських реаліях – надії та сподівання: XII Шинкаруківські читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конф., м. Київ, 21 квітня 2017 р. / Т-во «Знання» України, НАН України, НАПН України [та ін.]. Київ, 2017. С. 73-80.
17. Гомілко О. Світ тварин у сучасному філософському дискурсі. *Зб. наук. праць: Філософсько-антропологічні студії*. 2013. – С. 261-271.
18. Грищенко В. Охорона природи і релігія: від науки до утопії? *Гуманітарний екологічний журнал*. – 2000. – Вып. 2. Т.2. – С. 11-26.
19. Декарт Р. Метафізичні твори. – Київ : Фоліо, 2023. 224 с.
20. Експрес-оцінка стану територій природно-заповідного фонду України та визначення пріоритетів щодо управління ними / Б. Проць, І. Іваненко, Т. Ямелинець, Е. Станчу. Львів: Гриф Фонд, 2010. 90 с.
21. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, та ін.; Харків : Право, 2009. 584 с.
22. Захарійчук М. Д. Українська мова. Буквар: У двох частинах: Частина 1: підруч. Для 1 кл. закл. Загальн. Середн. Освіти. Київ : Грамота, 2018. 112 с.
23. Захарійчук М. Д. Українська мова. Буквар: У двох частинах: Частина 2: підруч. Для 1 кл. закл. Загальн. Середн. Освіти / М. Д. Захарійчук. Київ : Грамота, 2018. 96 с.

24. Киричок О. Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Полтава: РВВ ПДАА, 2010. 381 с.
25. Ковалинський В. Київські мініатюри : кн. 8. - Київ : Купола, 2009. 336 с.
26. Корж О. П. Етологія тварин : навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2017. 236 с.
27. Кочубей Н., Харьков С. Взаємодія «людина-тварина»: від антропоцентризму до екологізму. Knowledge, Education, Law, Management. 2023. № 4 (56). С. 101-110.
28. Крамаренко Д. А. Заповідник Асканія-Нова. Київ: Врожай, 1968. 195 с.
29. Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів у 50 тт. (1958-1985). - Київ, Т. 46 : Ч. I. 1982. 515 с.
30. Маркс К., Енгельс Ф. Повне зібрання творів у 50 тт. (1958-1985). Київ. Т. 2. 1958. 622 с.
31. Матвійчук А. В. Екологічна деонтологія: соціально-філософська рефлексія: автореферат дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.03. Київ, 2016. 36 с.
32. Не вбивайте змій! / Українська природоохоронна група UNCG –URL: <https://uncg.org.ua/my-v-zmi-arc/#1593586195635-516ca47d-0bd6>
33. Основи філософії: навч. посіб. / Л. О. Сандюк та ін.; за ред. М. Ф. Шмиголя. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 412 с.
34. Оцінка наявного населення України станом на 1 грудня 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/Noviny/new2020/zmist/novini/OnU_01_12_2019.pdf
35. Парламентські слухання "Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років". URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl2711119.htm (2019).
36. Петрушка І. Звіт про виконання дослідження, Національний університет «Львівська Політехніка» URL: https://www.dropbox.com/s/uefyv0ukvsmh86j/Шкода_Батарейок_Львівська_Політехніка.pdf?dl=0.
37. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : підручник у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми;

[Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В.П. Горбатенко та ін.]. – Львів : «Новий Світ-2000», 2017. – Т. 2. – 535 с.

38. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2025 року: Розпорядження КМУ від 21 квітня 2021 р. № 443-р.

39. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII : станом на 01.01.2020.

40. Про природно-заповідний фонд України, Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>

41. Сінгер П. Визволення тварин / пер. з англ. К. Гуменюк. Київ : Пабулум, 2019. 456 с.

42. Сучасна філософія: основні розділи, поняття, проблеми, ідеї: Навчальний посібник / А. І. Бойко та ін. За ред. О. В. Кулешова. Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. 154с.

43. Фельдман О. Б. Альтруїзм і філософія тварин. *Нова парадигма: журнал наукових праць*, 2017. Вип. 124. 203 с.

44. Філософський енциклопедичний словник. / під. ред. В.І. Шинкарук / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ. К. : «Абрис», 2002. 742 с.

45. Харьков С. В. Еволюція цінностей суспільства в аспекті взаємовідносин «людина-тварина». *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб.* 2021. Вип. 37. С. 73–81.

46. Харьков С. В. Просвітницька робота зоопарків для забезпечення сталого розвитку // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Українська освіта: аксіологія європейського вибору»*, Київ, 21-22.10.2021. – С. 393-400.

47. Харьков С. Роль зоопарків у впровадженні практик активності з тваринами. *Анімалотерапія в контексті розвитку сучасних методів комплексної реабілітації* : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. (5–6 квітня 2019 р.). Київ : Альянт, 2019. С. 103–106.

48. Харьков С.В. Цілі та завдання сучасного зоологічного парку // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічно-оздоровчі можливості сучасного зоологічного парку» // Академічна студія. №3, 2018. С. 7-12.
49. Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільного розвитку. *Сучасна українська політика*. 2012. Вип. 26. С. 219-228.
50. Шеляг-Сосонко Ю., Голубець М., Стойко С. та ін. Розроблення та впровадження наукових основ і практичних засад збереження біорізноманіття як неодмінної умови сталого розвитку України. *Урядовий кур'єр*. 2005. № 121.
51. Шеховцов В. В. Трансформація релігійних світоглядів крізь призму філософських парадигм на шляху до гуманізації фауністичного законодавства. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* – 2019. – Вип. 8(20). С. 78-87. – URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2020/01/%D0%9D%D0%86%D0%92.8.20.78-87.pdf>
52. Яроцький П. Л. Антропоморфізм. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Антропоморфізм>. Дата звернення: 18.07.2022.
53. Animal-Assisted Interventions: Definitions. AVMA. URL: <https://www.avma.org/KB/Policies/Pages/Animal-Assisted-Interventions-Definitions.aspx>.
54. Archibald J. D. et al. Cretaceous Extinctions: Multiple Causes. *Science*. 2010. С. 973-973. DOI: 10.1126/science.328.5981.973-a.
55. Atitwa S. How Many Dogs Are There In The World? / WorldAtlas. – URL: <https://www.worldatlas.com/articles/how-many-dogs-are-there-in-the-world.html>
56. Avise J. C. et al. “In the Light of Evolution II: Biodiversity and Extinction.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, *JSTOR*. 2008. Vol. 105. P. 11453–57. URL: <http://www.jstor.org/stable/25463363>. Accessed 13 Nov. 2022.
57. Bakari M.E-K. Sustainability's Inner Conflicts: From 'Ecologism' to 'Ecological Modernization'. *Journal of Sustainable Development Studies*. Volume 6. Number 1. 2014. P.1-28.

58. Bambach R. K. Phanerozoic biodiversity mass extinctions. *Annual Review of Earth and Planetary Science*. 2006. No.34. P. 127–155.
59. Barnosky A.D et al. Has the Earth's sixth mass extinction already arrived? *Nature*. Mar 3, 2011. No.471(7336). P.51-57. doi: 10.1038/nature09678
60. Baur B. Basel Zoo and its native biodiversity between the enclosures: a new strategy of cooperation with academic institutions. *International Zoo Yearbook*. 2010. No. 45(1). P. 48–54. doi:10.1111/j.1748-1090.2010.00118.x
61. Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. Jonathan Bennett, 2017. 162 p. URL: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/bentham1780.pdf>
62. Berner R.A. Examination of hypotheses for the Permo-Triassic boundary extinction by carbon cycle modeling. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA*. 2002. Vol. 99. P. 4172–4177.
63. Brophy B., Duffy M. The Rights of Animals. *The Sunday Times*, October 10, 1965. p. 45.
64. Bulgakov M. Heart of a Dog. United States: Grove Press, 1987. 123 p.
65. Butchart S.H.M. et al. Global Biodiversity: indicators of recent declines. *Science*. 2010. Vol. 328. P. 1164–1168.
66. Butterfield M. E. Mangy mutt or furry friend? Anthropomorphism promotes animal welfare. *Journal of Experimental Social Psychology*. Volume 48. Issue 4. 2012. P. 957-960.
67. Ceballos G., Ehrlich P. R., Barnosky A. D., Garcí'a A., Pringle R. M., Palmer T. M. Accelerated modern human-induced species losses: entering the sixth mass extinction. *Science Advances*. 2015. Vol. 1, № 5. e1400253.
68. Clayton S., Prévot A.-C., Germain L., Saint-Jalme M. Public Support for Biodiversity After a Zoo Visit: Environmental Concern, Conservation Knowledge, and Self-Efficacy. *Curator: The Museum Journal*. 2017. Vol. 60, no. 1. Pp. 87–100. doi:10.1111/cura.12188.

69. Corson S. A., Corson E. O., Gwynne P. H., Arnold L. E. Pet-facilitated psychotherapy in a hospital setting. *Current psychiatric therapies* / ed. J. H. Masserman /. New York : Grune & Stratton, 1975. P. 277-286.
70. Cowie R. H., Bouchet P., Fontaine, B. The Sixth Mass Extinction: fact, fiction or speculation?. *Biological reviews of the Cambridge Philosophical Society*. 2022, 97(2). 640–663. <https://doi.org/10.1111/brv.12816>
71. Darwin Ch. *The descent of man, and selection in relation to sex*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1981. 575 p.
72. De Waal F. B. *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* / F. B. De Waal. – New York, NY : W. W. Norton & Company, 2016. 352 p.
73. Decision adopted by the conference of the parties to the convention on biological diversity. Biodiversity and health. *Conference of the parties to the convention on biological diversity Fifteenth meeting – Part II* Montreal, Canada, 7-19 December, 2022 Agenda item 25.
74. Dresser R. Respecting and Protecting Nonhuman Animals: Regan’s ‘The Case for Animal Rights.’ *American Bar Foundation Research Journal*, vol. 9, no. 4, 1984, P. 831–850.
75. Eisenberg N., Fabes R. A., Spinrad T. L. Prosocial Development : Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development / eds. N. Eisenberg, W. Damon, R. M. Lerner. *John Wiley & Sons, Inc.*, 2006. P. 646–718.
76. Endenburg N., Baarda B. The role of pets in enhancing human well-being: Effects on child development. In: Robinson UI (Ed.). *The Waltham book of human-animal interactions: benefits and responsibilities of pet ownership*. Oxford, UK: Elsevier Science Ltd, 1995. P 7-17.
77. Epley N., Waytz A., Cacioppo J. T. On seeing human: A three-factor theory of anthropomorphism. *Psychological Review*, 2007 114(4), 864–886.
78. European Association of Zoos and Aquaria. Constitution of the European Association of Zoos and Aquaria (2018). URL: <https://www.eaza.net/assets/Uploads/Governing-documents/EAZAConstitution-English-2018.pdf>

79. Fureix C., Jego P., Sankey C., Hausberger M. How horses (*Equus caballus*) see the world: humans as significant "objects". *Anim Cog*, 2009. 12(4): P. 643-54
80. Germonprea M. et. al. Fossil dogs and wolves from Palaeolithic sites in Belgium, the Ukraine and Russia: osteometry, ancient DNA and stable isotopes. *Journal of Archaeological Science*, 2009. Volume 36. Issue 2. P. 473-490.
81. Grandgeorge M., Hausberger M. Human-animal relationships: From daily life to animal-assisted therapies. *Annali dell'Istituto superiore di sanità*. 2011. Vol.47. P. 397-408. 10.4415/ANN_11_04_12.
82. Hagenbeck C. *Von Tieren und Menschen*. – Severus Verlag, 2014. – 236 s.
83. Hancocks D. A Different Nature: The Paradoxical World of Zoos and Their Uncertain Future. *Isis*. 2001. Vol. 94. P. 122-123. 10.1086/376112.
84. Heidegger M. *Holzwege*. Frankfurt, Klostermann, 1950. 345 p.
85. Henry Salt - the father of animal rights. URL: <https://ivu.org/index.php/blogs/john-davis/106-henry-salt-the-father-of-animal-rights>.
86. Hesselbo S. P., McRoberts C. A., Palfy J. Triassic-Jurassic boundary events: problems, progress, possibilities. *Palaeogeogr. Palaeoclimatol. Palaeoecol*, 2007. Vol. 244. P. 1–10.
87. Hines L.M. Historical perspectives on the human-animal bond. *Am Behav Sci*. 2003. Vol.47(1). P.7-15.
88. IPBES : Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services / S. Díaz, J. Settele, E. S. Brondízio E.S., H. T. Ngo, M. Guèze et. al. *IPBES secretariat, Bonn, Germany*. 2019 56 p.
89. Jalongo M. R. “What are all these Dogs Doing at School?” : Using Therapy Dogs to Promote Children's Reading Practice, *Childhood Education*, 2005. 81(3), P. 152-158, DOI: 10.1080/00094056.2005.10522259
90. Jensen E., Moss A., Gusset M. Quantifying long-term impact of zoo and aquarium visits on biodiversity-related learning outcomes. *Zoo biology*. 2017. Vol. 36. P. 294–297. DOI: 10.1002/zoo.21372.

91. Jylha K.M. Denial versus reality of climate change : Encyclopedia of the Anthropocene. / ed. by D.A. Dellasala, M.I. Goldstein. Vol. 2. Elsevier, 2018. P. 487–492.
92. Kant I. The Metaphysic of Morals. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 277 p.
93. Katz J. The New Work of Dogs: Tending to Life, Love, and Family. Villard, 2003. 256 p.
94. Kellert S. Experiencing Nature: Affective, Cognitive, and Evaluative Development in Children. *Children and nature: Psychological, sociocultural, and evolutionary investigations*, Cambridge, MA: MIT Press, 2002. P.115-151.
95. Kirnan J., Siminerio S., Wong Z. The Impact of a Therapy Dog Program on Children’s Reading Skills and Attitudes toward Reading. *Early Childhood Educ*, 2016 J 44, P. 637–651 <https://doi.org/10.1007/s10643-015-0747-9>
96. Knafo A., Zahn-Waxler C., Davidov M., Van Hulle C., Robinson J.L., Rhee S. H. Empathy in early childhood: Genetic, environmental, and affective contributions. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 2009. Vol. 1167, no. 1. P. 103–114. DOI: 10.1111/j.1749-6632.2009.04540.x
97. Koch C., Massimini M., Boly M., Tononi G. Neural correlates of consciousness: progress and problems. *Nature Reviews. Neuroscience*. 2016. Vol. 17, no. 5. P. 307–321. DOI: 10.1038/nrn.2016.22.
98. Kolbert E. The Sixth Extinction. An Unnatural History. New York: Henry Holt and Company, 2014. 336 p.
99. Laurance W.F. The Anthropocene. *Current Biology*. 2019. Vol. 29. P. R953–R954.
100. Leopards, Hippos, and Cats, Oh My! The World’s First Zoo. *JSTOR Daily*. URL: <https://daily.jstor.org/leopards-hippos-cats-oh-worlds-first-zoo/>.
101. Levinson B. Pets, child development and mental illness. *Journal of the American Veterinary Medical Association*. 1970. Vol. 157, no. 2. P. 1759-1766.
102. Levinson B.M. The dog as a “co-therapist”. *Ment Hyg*. 1962. Vol. 179. P. 46-59.

103. Living Planet Report 2018 / World Wildlife Fund. URL: <https://www.worldwildlife.org/pages/living-planet-report-2018>
104. Llewellyn T., Rose P. Education Is Entertainment? Zoo Science Communication on YouTube. *Journal of Zoological and Botanical Gardens*. 2021. Vol. 2. DOI: 10.3390/jzbg2020017.
105. Making Sustainable Commitments: An Environmental Strategy for the World Bank (discussion draft). Washington, DC: World Bank, April 17, 2001. P. xii.
106. Mala A. Most Populous Animals On Earth / Alisa Mala // WorldAtlas. URL: <https://www.worldatlas.com/articles/most-populous-mammals-on-earth.html>
107. Malhi Y. The concept of the Anthropocene. *Annual Review of Environment and Resources*. 2017. Vol. 42. P. 77–104.
108. Mannix D. P. Those About to Die. – Ballantine Books, 1974. – 184 p.
109. Marino L., Lilienfeld S.O., Malamud R., Nobis N., Broglio R. Do zoos and aquariums promote attitude change in visitors? A critical evaluation of the American zoo and aquarium study. *Society & Animals*. 2010. Vol. 18, no. 2. P. 126-138.
110. Mazurkevich O., Tkachenko V., Kharkov S., Voropayeva T., Mosendz O. Cultural bases of the national system of education: modern tendencies and factors of development. *Amazonia Investiga*. 11(53). 2022. P. 146-154.
111. McCrae R., Terracciano A. Personality profiles of cultures: aggregate personality traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2005. Vol. 89 No. 3. P. 407-425.
112. McGhee G.R. The Late Devonian Mass Extinction: the Frasnian/Famennian crisis. New York: Columbia University Press, 1996. 303 p.
113. Meadows D. H., Randers J., Meadows D. L. Limits to Growth: The 30-Year Update. Chelsea Green Publishing, 2004. 338 p.
114. Meadows D. H., Randers J., Meadows D. L., Behrens W. W. The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. Universe Books, 1972. 211 p.

115. Michalon J., Langlade L., Gauthier C. Points de vue sur la recherche autour des interactions avec l'animal à but thérapeutique et/ou éducatif. Note de synthèse. / Micoud A., Charvolin F. (Eds.). Paris : Modys (UMR 5264 - CNRS), 2008. 53 p.
116. Morgan C. L. An Introduction to Comparative Psychology (New Edition, Revised). London : Walter Scott Publishing, 1903. URL: https://brocku.ca/MeadProject/Morgan/Morgan_1903/Morgan_1903_toc.html.
117. Moss A., Jensen E., Gusset M. Evaluating the Contribution of Zoos and Aquariums to Aichi Biodiversity Target I. *Conservation Biology*. 2014. Vol. 29. P. 537–544.
118. Moss A., Jensen E., Gusset M. Impact of a global biodiversity education campaign on zoo and aquarium visitors. *Frontiers in Ecology and the Environment*. 2017. Vol. 15. P. 243–247. DOI: 10.1002/fee.1493.
119. Mulvaney D., Robbins P. Green Politics: An A-to-Z Guide. SAGE Publications, Inc., 2011. P. 536.
120. Najafi Sina Beastly Agendas: An Interview with Kathleen Kete / issue 4, 2001 URL: https://www.cabinetmagazine.org/issues/4/najafi_kete.php
121. Nietzsche F. Die Fröhliche Wissenschaft. Insel, Frankfurt, 2000. 318 p.
122. Nuffield Council on Bioethics. The ethics of research involving animals. London : Nuffield Council on Bioethics, 2005. 335 p.
123. O'Key D. Extinction in Public: Thinking through the Sixth Mass Extinction, Environmental Humanities, and Extinction Studies. *Environmental Humanities*. 2023. Vol. 15, Issue 1. P. 168–186. DOI: 10.1215/22011919-10216228.
124. Our global food system is the primary driver of biodiversity loss / UNEP. 3 Feb 2021. URL: <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/our-global-food-system-primary-driver-biodiversity-loss>
125. Patrick P. G., et al. Conservation and Education: Prominent Themes in Zoo Mission Statements. *The Journal of Environmental Education*. Vol. 38. No.3. 2007. P. 53-60.
126. Paul S. Empathy with Animals and with Humans: Are They Linked? *Anthrozoös*, 2000. 13(4), P. 194-202, DOI: 10.2752/089279300786999699

127. Paul E. S., Serpell J. A. Obtaining a new pet dog: Effects on middle childhood children and their families. *Applied Animal Behaviour Science*. Vol. 47. No. 1. 1996. P. 17-29.
128. Pease A., Pease B. *The Definitive Book of Body Language*. Australia : Pease International, 2004. 386 p.
129. Pet Partners Flyer of AAI Hierarchy Graphic / Pet Partners. URL: https://petpartners.org/wp-content/uploads/2018/09/PP_Flyer-AAI-Hierarchy-Graphic.pdf
130. Pievani T. The sixth mass extinction: Anthropocene and the human impact on biodiversity. *Rendiconti Lincei. Scienze Fisiche e Naturali*, 2014, vol. 25, P. 85–93. DOI: 10.1007/s12210-013-0258-9.
131. Re'gnier C., et. al. Extinction in a hyperdiverse endemic Hawaiian land snail family and implications for the underestimation of invertebrate extinction. *Conservation Biology*, vol. 29, no. 6, 2015, P. 1715–1723.
132. Regan T. *Defending Animal Rights* / Reprint ed. *University of Illinois Press*, 2001. 179 p.
133. Rettler B., Bailey A. M. Object / *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2017. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/object/>
134. Rolston H. Endangered species and biodiversity / In *Encyclopedia of the Anthropocene*. Vol. 2, edited by D. A. Dellasala and M. I. Goldstein. *Elsevier*, 2018. P. 199–203.
135. Rose M. World's First Zoo - Hierakonpolis, Egypt. *Archaeology*, vol. 63, no. 1, 2010.
136. Rushton J. *Race, Evolution, and Behavior: A Life History Perspective*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1994. 398 p.
137. Salt H. *Humanitarianism : Its General Principles and Progress*. – London : William Reeves, 1891. – 27 p.
138. Salt H. S. *Animals' Rights: Considered in Relation to Social Progress*. New York: Macmillan & Co, 1894. URL: <http://www.animal-rights-library.com/texts-c/salt01.htm>.

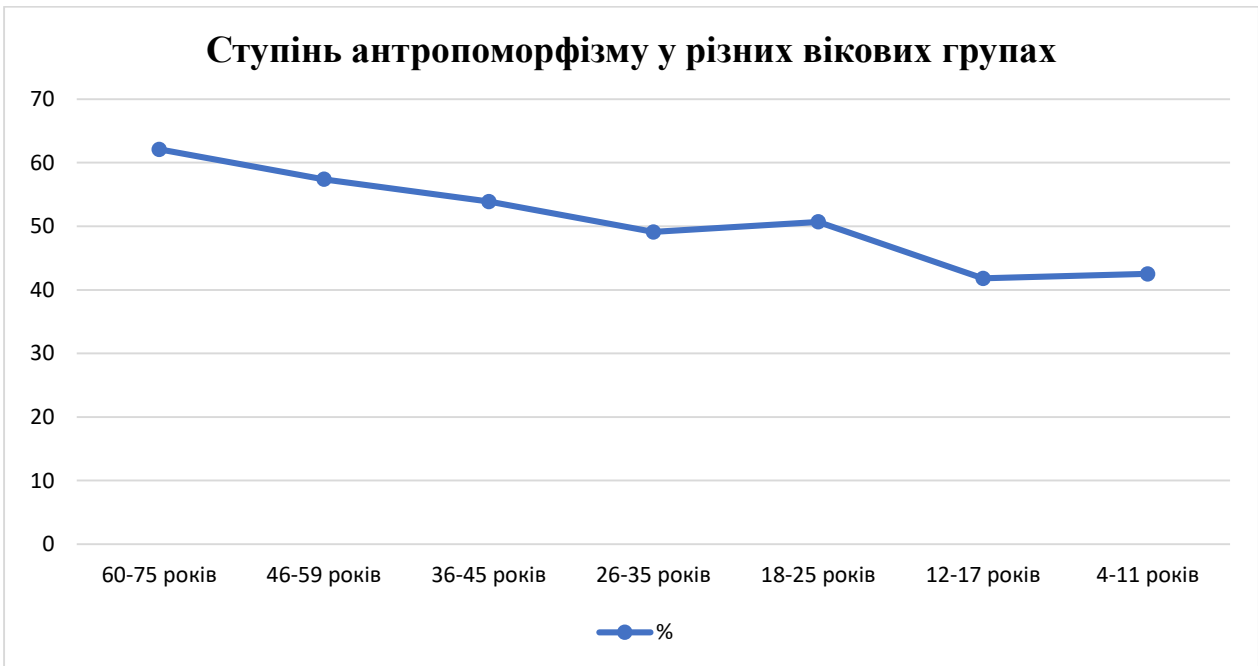
139. Sandberg C., Morrow J., Ziegler W. Catastrophic Events and Mass Extinctions: Impacts and Beyond. *Geological Society of America Special Paper 356*. 2002, P. 473–387.
140. Sankey C, Richard-Yris M, Henry S, Fureix C, Nassur F, Hausberger M. Reinforcement as a mediator of the perception of humans by horses (*Equus caballus*). *Animal Cognition*, vol. 13, no. 5, 2010, P. 753-764.
141. Schweitzer A. *The Philosophy Of Civilization And Ethics*. London: Adam & Charles Black, 1949. 284 p.
142. Sebo J. Utilitarianism and Nonhuman Animals. In *An Introduction to Utilitarianism* / edited by R.Y. Chappell, D. Meissner, W. MacAskill, URL: <https://www.utilitarianism.net/guest-essays/utilitarianism-and-nonhuman-animals>, accessed 26 Feb. 2022.
143. Sen Nag O. Countries With The Most Pet Cats Globally. / WorldAtlas. URL: <https://www.worldatlas.com/articles/countries-with-the-most-pet-cats-globally.html> accessed 20 Feb. 2022.
144. Serpell J. Beneficial-effects of pet ownership on some aspects of human health and behavior. *Journal of the Royal Society of Medicine*. 1991, vol. 84. no. 12. p. 717.
145. Servais V. Anthropomorphism in Human–Animal Interactions: A Pragmatist View. *Frontiers in Psychology*. 2018, vol. 9. article 2590. doi: 10.3389/fpsyg.2018.02590
146. Sheehan P. M. The Late Ordovician mass extinction. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences*, vol. 29, 2001, P. 331–364.
147. Singer P. *Animal liberation: A new ethics for our treatment of animals*. New York : New York Review, 1975. 301 p.
148. Summary of the Ninth Session of the Plenary of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services: 3-9 July 2022. *Earth Negotiations Bulletin*. 2022, Vol. 31. No. 64. URL: <https://enb.iisd.org/intergovernmental-science-policy-platform-biodiversity-ecosystem-services-ipbes9-summary>. Accessed 5 Jan. 2023.
149. The Cambridge Declaration on Consciousness / Francis Crick Memorial Conference. URL: <http://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>

150. The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture / J. Bélanger & D. Pilling (eds.). *FAO Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture Assessments*. Rome, 2019. 572 pp. URL: <http://www.fao.org/3/CA3129EN/CA3129EN.pdf>
151. Thompson J. Early Childhood Environmental Education: Making it Mainstream. *Environmental Education Research*. 2020, vol. 26. no. 5. P. 708-720.
152. Tobias J. Republicans aren't just climate deniers. They deny the extinction crisis, too. *The Guardian*, 23 May 2019. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/may/23/republicans-arent-just-climatedeniers-they-deny-the-extinction-crisis-too>. Accessed 1 Dec. 2022.
153. Tolman E. C. *Purposive Behavior in Animals and Men*. University of California Press. 1932, 463 p. URL: <http://scholar.worldlib.site:8000/upload/202106/12/202106120859166903.pdf>
154. Tönnies F. *Community and Civil Society*. – Cambridge University Press, 2001. – 320 p.
155. United Nations Sustainable Development Goals. Nature's Dangerous Decline 'Unprecedented'; Species Extinction Rates 'Accelerating'. 6 May 2022. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2019/05/nature-decline-unprecedented-report/>. Accessed 5 Jan. 2023.
156. Waiblinger S. et. al. Assessing the human-animal relationship in farm species: a critical review. *Applied Animal Behaviour Science*. 2006, vol. 101. P. 185-242.
157. Ward J. How Did Japan Become Infested with Raccoons? *ILLUMINATION-Curated*. Jan 26, 2021. URL: <https://medium.com/illumination-curated/how-did-japan-become-infested-with-raccoons-702a4b430e77/>
158. Waytz A., Cacioppo J., Epley N. Who Sees Human?: The Stability and Importance of Individual Differences in Anthropomorphism. *Perspectives on Psychological Science*. 2010, vol. 5, P. 219-232. DOI: 10.1177/1745691610369336.
159. WCED, S.W.S. World Commission on Environment and Development. *Our Common Future*. 1987, vol. 17, no. 1, P. 1-91.
160. Where are EAZA members located (2019) / EAZA. URL: https://www.eaza.net/#map_home.

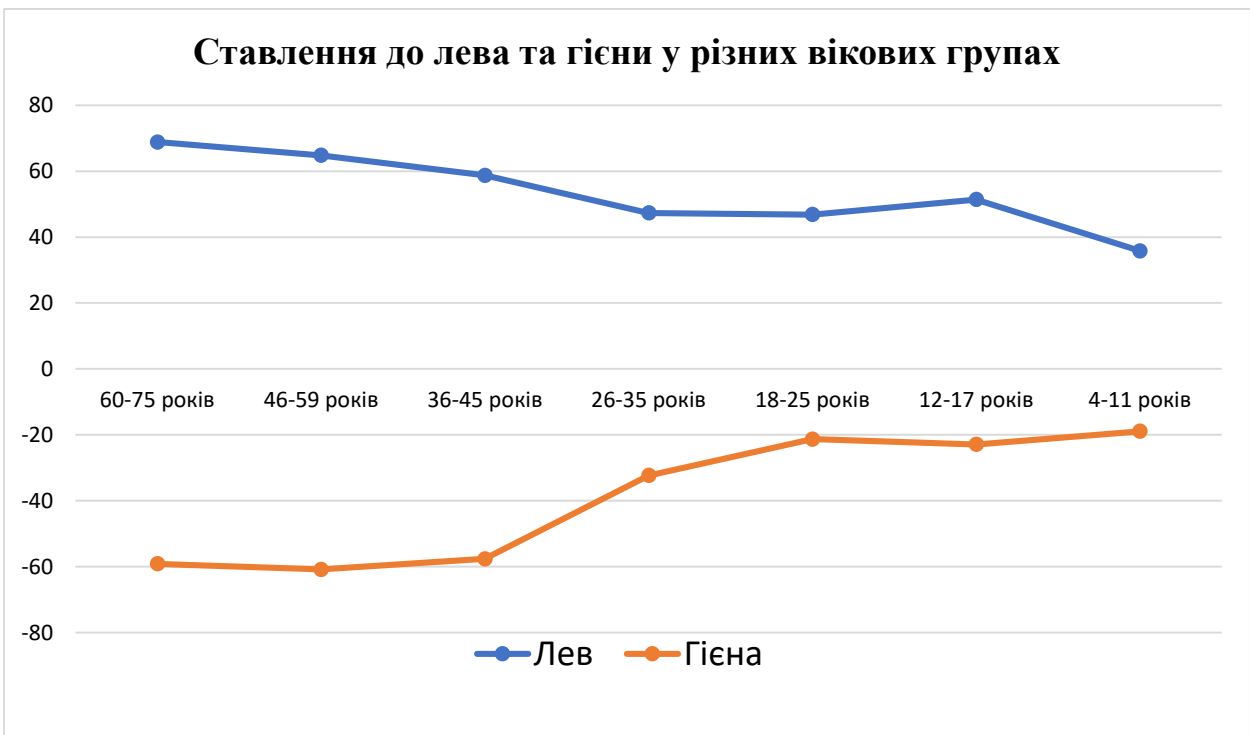
161. Whitehead M. Saying it with genes, species and habitats: biodiversity education and the role of zoos. *Biodiversity and Conservation*. 1995, vol. 4. no. 6. P. 664–670. DOI: 10.1007/bf00222521
162. Whiteley P.M. Epilogue: prolegomenon for a new totemism. / In Sodikoff, G.M. (Ed.), *The Anthropology of Extinction: Essays on Culture and Species Death*. Indiana University Press. 2012, P. 219–226.
163. Wilson E. O. *The Future of Life*. New York : Knopf Doubleday Publishing Group, 2003. 256 p.
164. *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision* / United Nations. Department of Economic and Social Affairs Population Dynamics. URL: <https://population.un.org/wup/Publications/>
165. WWF. *Living Planet Report 2020 - Bending the Curve of Biodiversity Loss*. Almond, R.E.A., Grooten, M., & Petersen, T. (Eds.), 2020. WWF, Gland, Switzerland. URL: <https://f.hubspotusercontent20.net/hubfs/4783129/LPR/PDFs/ENGLISH-FULL.pdf>
166. WWF. *Living Planet Report 2022 – Building a Naturepositive Society*. Almond, R.E.A., Grooten, M., Juffe Bignoli, D., & Petersen, T. (Eds.), 2022, 115 p. WWF, Gland, Switzerland. URL: <https://livingplanet.panda.org/en-GB/>. Accessed 5 Jan. 2023.

ДОДАТКИ

Додаток А

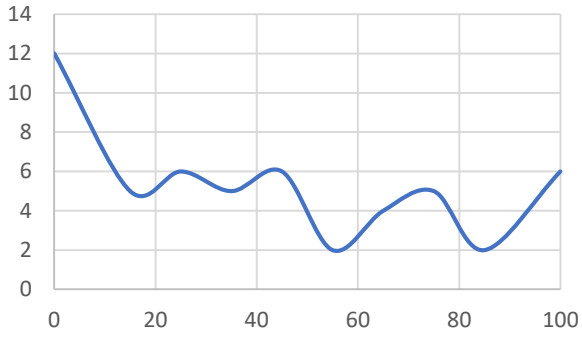

Додаток Б

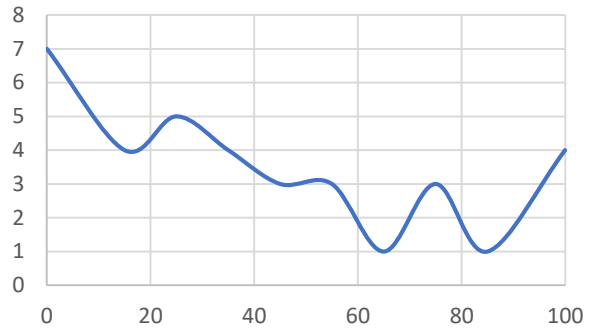

Додаток В

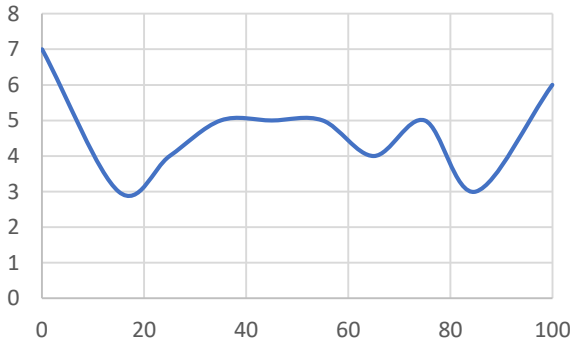
Діти (4-11 р.р.)

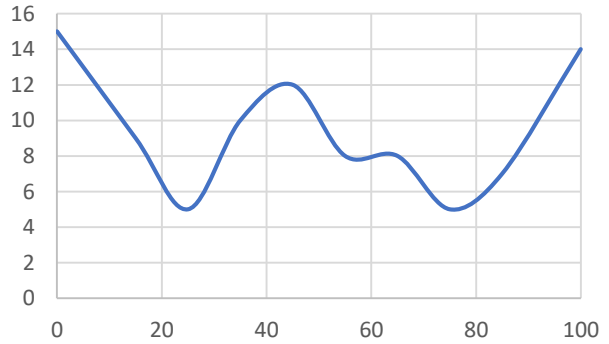
Підлітки (12-17 р.р.)

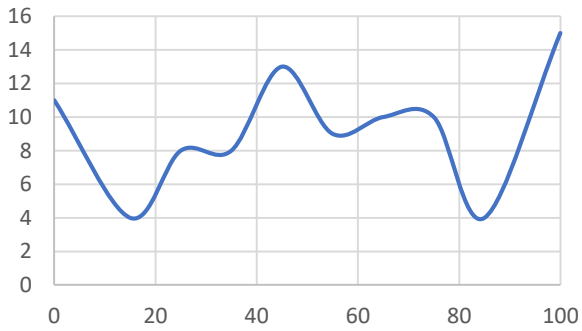
Студенти та молодь (18-25 р.р.)

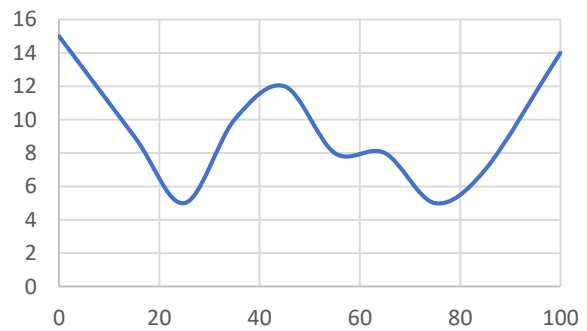
Молоді працівники (26-35 р.р.)

Працівники (36-45 р.р.)

Працівники середн. віку (46-59 р.р.)

Пенсіонери та працівники похилого віку (60-75 р.р.)

